

Arbeid for å leve, overleve eller forandre verden?: En studie av rettferdig handel blant kunsthåndverkere i El Alto, Bolivia.

**Masteroppgave av Kari Johanne Oma
Institutt for Sosialantropologi
Universitetet i Bergen**

Las utopías son como el sol
caminas cinco pasos y sigue ahí

avanzas diez pasos y sigue ahí
avanzas un kilómetro y sigue ahí

entonces, ¿ para qué sirven las utopías?

....Sirven para caminar

Utopiene er som solen
tar du fem skritt nærmere
er den fortsatt fjern

nærmer du deg enda ti skritt
er den fortsatt fjern
vandrer du en mil mot den
er den fortsatt like fjern

så hvorfor eksisterer utopiene?

... De er her for å lyse opp veien

E. Galeano

TAKK

Min takknemlighet retter seg først og fremst til menneskene som gjorde feltarbeidet mitt mulig, som inkluderte meg i sine familier og sitt arbeid.

Takk til Kristina, Isabelle, Anne- Solenne, Martin og José for samtaler, innspill og vennskap.

Takk til veileder John A. McNeish.

Takk til motivator og samtalepartner Erik Egeland.

Takk til medstudenter fra kull høst 2006 for et godt arbeidsmiljø (især Linn og Vegard, Helene, Silje, Espen og Fiona, det ville ikke vært det samme uten dere!) og ikke minst takk til mine venner, til Alexander og min familie.

Sammendrag

Denne masteroppgaven har til hensikt å utforske hvordan det økonomiske forholdet rettferdig handel spilles ut og oppleves blant produsenter i Bolivia. Gjennom 6 måneders deltakende observasjon i en kunsthåndverksorganisasjon i El Alto har jeg nærmet meg spørsmål om rettferdighet, marked og muligheter blant organisasjonens medlemmer. Forestillinger om "de fattige", urfolk og kvinners stilling står sentralt i å møte det internasjonale rettferdig handel- markedet. Kunsthåndverkernes presentasjon av egen identitet og arbeidsform blir dermed en viktig del av den økonomiske relasjonen. Det finnes imidlertid store forskjeller i hvem som behersker dette "rettferdig handel- språket" og kjenner til den større konteksten for handelsforholdet. Dette tydeliggjør sosiale skillelinjer og viser hvordan rettferdig handel betyr svært ulike ting for de involverte aktørene: Fra å være en marginal inntektsmulighet til å promotere El Alto og Bolivia på den internasjonale arena, til å endre et urettferdig globalt handelsvelde. Å skape en "ny økonomisk rasjonalitet" blir forfektet av bolivianske og søramerikanske rettferdig handel- aktivister. Gjennom å kombinere demokratiske praksiser, samarbeid og åpenhet med kommersiell produksjon ønsker en å la markedet komme "alle parter til gode". Jeg viser gjennom eksempler fra kunsthåndverksorganisasjonen Horizontes hvordan produsentenes sosiale relasjoner og nettverk danner grunnlaget for den kommersielle produksjonen. Organisering av håndverksgrupper bestående av søstre, naboer og venninner sikrer grunnleggende tillit og sosial kontroll i en situasjon der den enkeltes fortjeneste beror på fellesskapets innsats. Blandingen av praksiser fra "community" og "markeds"- sfæren skaper på den ene siden muligheter for mennesker i ytterkanten av det formelle arbeidsmarkedet, samtidig som det legger stort press på deres sosiale forhold. Det globale samarbeidet rettferdig handel utgjør beror på svært varierte forestillinger om marked, solidaritet og egen/fellesinteresser. Denne oppgaven ser nærmere på hvordan disse forestillingene kommuniseres, virker sammen eller i opposisjon til hverandre i en boliviansk kunsthåndverksorganisasjon.

Innholdsfortegnelse

<u>Dikt</u>	2
<u>Takk</u>	3
<u>Sammendrag</u>	4
0. Introduksjonskapittel	8
<u>Hva er rettferdig handel?</u>	9
<u>El Alto- Bolivias fabrikk</u>	11
<u>Horizontes- en kunsthåndverksorganisasjon</u>	14
<u>Metodiske utfordringer</u>	19
1. Kontekstualisering av rettferdig handel: Ulike meningssfærer	26
<u>Globale perspektiv- nivå 1</u>	27
<u>Regional vekst- nivå 2</u>	29
<u>Nivå 3- Grasrota</u>	31
<u>Nord og Sør møtes</u>	32
<u>Håndverkere av i dag og i morgen</u>	34
<u>Rettferdig etter hvem sine premisser?</u>	35
<u>Oversettelsespraksis</u>	37
<u>Å gi muligheter og stille krav</u>	41
<u>Susanas historie om arbeid og drømmer</u>	41
2. Debatter om rammene for politisk deltakelse. Fra <i>indios</i> til "de fattige"	45
<u>Bolivia: Møteplass for sivilisasjoner</u>	46
<u>Urfolksbevegelser gjenoppstår</u>	49
<u>Økonomisk omstilling i 1980- årene</u>	50
<u>Nye organisasjonsformer: bevegelser samles</u>	51

Sosiale bevegelsers kritikk og videreføring av nyliberalisme	54
<i>"Vi må fortsette fremover"</i> : To møter om veier til utvikling	55
Søken etter fremgang	59
Avsluttende refleksjoner	60
3. Horzontes kunsthåndverksorganisasjon. Mellom familie og arbeidsplass?	62
Fra fattigjente til forretningskvinne	63
Produksjonsmøtet: En tidkrevende øvelse	65
Bemyndiggjørende ledelse?	69
<i>Vi gjør rettferdig handel</i>	72
Ambivalent marked	73
Karneval	75
Avrunding: Fellesskap med motsetninger	75
4. Naboer, venninner og slektninger i San Simon. Dragkamp mellom fellesskap og egeninteresser	78
San Simon: et nabolag	79
Medlemskap i Estrellitas: en kunsthåndverksgruppe	80
Søstre, døtre og naboer	81
Allmøte	83
Refleksjoner rundt felles- og egeninteresser	84
En god leder kan fylle ut skjema	86
Krysspress	87
Nye maktforhold mellom fellesskap og marked	88
Min posisjonering	89
5. Tvetydige mobiliseringer. Ulike fellesskap feires og trues	92
En ny start?	93

Søsken i troen	94
Tiden trekker ut	95
Kollektive selv	97
Bydelsjubileet	99
Lønningsdramaet og kollektiv mobilisering	102
Tillitsbruddet	103
Konklusjoner	106
6. Entreprenører og Martyrer. Perspektiver på kjønn i arbeid og hverdagsliv	108
Kvinnearbeid i bilder og praksis	110
Komplementaritet og kamp	111
Bruk og brudd med "tradisjonell" kvinneverole	113
Stolthet og martyrium	116
Kvinnens arbeid og uformell sektor	118
Overlevelse eller empowerment? Avsluttende merknader	121
7. Avrundingskapittel	123
Deltakelse	123
Kvinner	124
Fellesskap	125
Motstand og videreføring av nyliberalisme	126
Ordliste	131
Vedlegg 1	136
Vedlegg 2	138
Bibliografi	144

Introduksjonskapittel

Innledning

Denne oppgaven er basert på et seks måneders feltarbeid i perioden januar- juni 2007 i El Alto, Bolivia. Utgangspunktet mitt for studiet var interessen for "rettferdig handel" og hvordan ideene bak denne spesielle handelsrelasjonen spilles ut i praksis. Jeg ville gjennom deltakende observasjon blant produsentene "på bakken" nærme meg spørsmålene om rettferdighet, utvikling og likeverd for å se hvordan ordningens grunnpilarer gir mening for målgruppen: marginaliserte bønder, håndverkere og produsenter i Sør¹. Valget på Bolivia som feltsted kom som følge av både tilfeldigheter og bevisste valg. På grunnlag av min interesse for Latin Amerika og tidligere studier og reiser søkte jeg om å få gjøre feltarbeid i en rekke rettferdig handel- organisasjoner på kontinentet. Tidligere har jeg skrevet bachelor- oppgave om sosiale bevegelser i Bolivia og besøkt landet. Den politiske utviklingen med fokus på urfolks rettigheter og nasjonalt eierskap av naturressurser var også av stor interesse i forhold til mitt tema. Da den første organisasjonen som svarte mine henvendelser var kunsthåndverksorganisasjonen Horizontes² i El Alto, falt flere brikker på plass.

I dette kapitlet vil jeg skissere oppgavens hovedtema, og presentere noen viktige aktører. Jeg går igjennom de største metodiske utfordringene, som igjen trer frem i ulike kapitler hvor de gjøres relevante. I tillegg til en innføring i rettferdig handel som internasjonal handelsrelasjon og historien bak ordningen vil jeg peke på politiske og sosio- økonomiske prosesser i Bolivia som utgjør en viktig kontekst for utpillingen av rettferdig handel nettopp *her*. Oppgavens fokus vil ligge på produsent- siden av rettferdig handel- relasjonen, og forholder seg til de konkrete erfaringene fra mitt feltarbeid. Å vurdere rettferdig handel som et "godt" eller "dårlig" sosialt prosjekt er selvsagt utenfor denne oppgavens rekkevidde. I

¹ Termene "produsent" eller "konsument" kan kritiseres for å være endimensjonale gjennom å utvide én spesifikk handling til å omfavne personers fulle identitet. Jeg bruker dem likevel i denne oppgaven for å skille mellom de ulike aktørene i rettferdig handel- samarbeidet.

² I tråd med antropologisk praksis anonymiserer jeg organisasjon- person- og stedsnavn i oppgaven. Unntakene er byene El Alto og La Paz da disse er av sentral betydning for oppgavens kontekst.

beste fall kan erfaringene bidra til å kaste lys over noen menneskers kamp for en sikker inntekt, mer rettferdig fordeling, samt mer problematiske sider med rom for forbedring. Jeg går i dette kapitlet igjennom oppgavens overordnede tematikker og kapitler, samt forklaring av begrepsbruk og oversettelser. Aller først noen ord om rettferdig handel.

Hva er rettferdig handel?

Begrepet rettferdig handel (*fair trade*) ble først tatt i bruk av ulike "verdensbutikker" i USA i 1950- 60- årene. Produktene var oftest håndarbeid fra fattige lokalsamfunn i den tredje verden. I Europa startet bistandsorganisasjonen Oxfam salg av håndverk fra kinesiske flyktninger og startet den første Fair Trade Organisasjonen i England i 1964 (www.ifat.org). Parallellt fant sted i Nederland på 1960- tallet, og gradvis ble det opprettet kontakt med bønder, håndverkere og produsentgrupper i Sør som solgte produktene sine direkte i spesialbutikker i Nord, under mottoet "Trade Not Aid". Men det var på 1990- tallet rettferdig handel virkelig vokste seg inn i dagligvarebutikker og folks bevissthet som en alternativ handelsrelasjon. Relasjonen består i kjøpernes ønske om å betale mer for et produkt enn den rene "markedsverdien", under forutsetning av at pengene går direkte til produsentene, som er sikret minstelønn, gode arbeidsbetingelser samt en miljøvennlig produksjon. I dag finnes to store institusjoner som kvalitetssikrer at kravene opprettholdes: Fairtrade Labelling Organization (FLO) er et nettverk av ulike organisasjoner som setter sitt stempel på produkter som oppfyller deres krav³. Størst fokus er tradisjonelt på råvarer som kaffe, te, bananer, juice med mer. International Fair Trade Association (IFAT) er den andre store aktøren på verdensbasis. I motsetning til FLO er IFAT en medlemsorganisasjon, der medlemmene forplikter seg til å følge deres krav og statutter, som i all hovedsak sammenfaller med FLOs⁴. Over 300 medlemsorganisasjoner i over 70 land innebefatter produsentkooperativer, foreninger, eksportselskaper, importører,

³ Kravene innbefatter som nevnt både minstelønn, langvarige handelsforhold og forhåndsbetaling, samt forbud mot barnearbeid. Se Vedlegg 1. FLO bruker begrepet *Fairtrade* om sin handel, mens IFAT nytter begrepet *Fair Trade*.

⁴ De to institusjonenes ulike tilnærming til rettferdig handel representerer også skillelinjer innad i rettferdig handel-bevegelsen. FLOs "uavhengige sertifisering av produkter" blir kritisert for *greenwashing* av "skitne selskaper", mens IFATs vektlegging av "rettferdig bevisstgjøring" i alle ledd av handelskjeden sies å nå ut til en marginal del av markedet.

kjøpmenn og finansielle institusjoner. IFAT har sin hovedvekt på håndarbeid, tekstiler og keramikk, i tillegg til råvarer. Organisasjonen Horizontes, hvor jeg utførte mitt feltarbeid, er medlem av IFAT.

Rettferdig handel som alternativ økonomi

Da rettferdig handel vokste i både markedsomfang og i folks bevissthet på 1990- 00 tallet settes dette i sammenheng med den såkalte anti- globaliseringsbevegelsen (Buckman 2005). En voksende motstand mot den såkalte Washington Consensus⁵ kuliminerte i folkelige protester som eksempelvis i Seattle 1999, da over 50.000 mennesker stanset Verdens handelsorganisasjons konferanse der. Ulike sosiale forum diskuterer jevnlig alternativer til den rådende økonomiske orden, og rettferdig handel står frem som én retning i mylderet av stemmer og alternativer til det rådende økonomiske konsensus⁶. Fair trade settes i sterk kontrast til "Free trade", der førstnevnte vil ha klare rammer for økonomien å virke innenfor mens frihandel ser all regulering og inngripen som hinder for markedets ultimate "frie utfoldelse" (se for eksempel Grimes 2005). Rettferdig handel- tilhengerne ønsker å bekjempe fattigdom og bedre verdens distribusjon av goder gjennom allerede eksisterende markedsmekanismer. Bedre markedstilgang for fattige lands produkter i rike land, kutt i vestlige eksportsubsidier og færrest mulig ledd mellom produsenter og konsumenter er noen av virkemidlene man ønsker å ta i bruk for at markedet skal komme "alle parter til gode". Bevisstgjøring av vestlige forbrukere og "smitteeffekt" ved å sette arbeidsforhold og miljø på dagsorden er en viktig del av den større visjonen. Dette kan igjen settes i forbindelse med Corporate Social Responsibility (CSR) og såkalte "initiativ for etisk handel". Bedrifiers frivillige initiativ for å sikre krav til etikk i driften er knyttet til voksende bevissthet om rettferdig handel, men vil ikke bli et større tema i denne oppgaven.

Overgangen fra veldedighet til rettferdighet er svært sentral i ideologien bak fair trade. Som uttalt av Rettferdig by- koordinator Bruce Crowthers:

⁵ Washington Consensus betegner ideologien ført an av IMF, Verdensbanken og det amerikanske aksjemarkedet (Buckman 2005). Fri flyt av varer og tjenester over landegrensene sees som formålstjenelig, samt nedbygging av lands tollbarrierer og muligheter for beskyttelse av indre markeder. Motstandere av denne politikken hevder den øker rike lands kontroll over ressurser i fattige land, samt hindrer disse i å utvikle egne levedyktige industrier.

⁶ Motto som "Vår verden er ikke til salgs" og "En verden som rommer mange verdener" er kjent fra bevegelsen. Verdens Sosiale Forum ble organisert i Porto Alegre, Brasil i 2001, 2002, 2003, og i Mumbai, India i 2004. Fra 20.000- 100.000 mennesker deltar (Buckman 2005).

"People see it as charity, but it is not, it is justice. We have to get rid of the charity way of thinking. I see Fair Trade doing two things: one, it is helping people immediately and changing their lives; then, there is the bigger picture where it is a protest tool, a way of registering your vote. But now we are not boycotting something, we are supporting something positive" (Nicholls og Opal 2004: 4).

Moralsk rettesnor i kaotisk samfunn?

Utsagnet over viser hvordan rettferdig handel knyttes direkte til vestlige debatter om veldedighet og moral. Det voksende forbruksmønsteret i vesten fører til en avhengighet av produkter og arbeidskraft fra mennesker over hele verden. Anthony Giddens påpeker hvordan menneskelige relasjoner endres ettersom interaksjon gjøres lettere på tvers av grensene tid og fysisk avstand skaper (Giddens 1990 i Stokke 2006: 12). I følge Terragini kan produkter også ansees som verktøy for interaksjon mellom "oss" og "fremmede, unåelige andre" (Stokke 2006). Sosial interaksjon på tvers av avstand og lokalsamfunn fører i følge Giddens til et økende behov for å legitimere valg og handlinger utenfor den tradisjonelle etikken, hvor ansikt til ansikt- relasjoner i stor grad ligger til grunn for skillet mellom rett og galt (ibid). Denne "moralske krisen" og individualisering av ansvar er også én bakgrunn å forstå fremveksten av rettferdig handel på. Dette "konsument- rettede" perspektivet blir imidlertid ikke et stort fokus i min oppgave, da forståelsen av rettferdig handel blant deltakerne på mitt feltarbeid skilte seg betraktelig fra denne vinklingen⁷. Likevel er det viktig å få med mangfoldet av synsvinkler, da det er nettopp dette som karakteriserer rettferdig handel- relasjonen. I neste kapittel vil jeg legge frem en bredere oversikt over fremtredende perspektiver på rettferdig handel som trådte frem i møte med ulike fair trade- aktører. Først vil jeg gi en introduksjon til felten, satellittbyen El Alto like utenfor Bolivias administrative hovedstad La Paz.

El Alto- Bolivias fabrikk

Bolivia har de siste årene fått mye internasjonal oppmerksomhet som følge av politisk uro og massedemonstrasjoner som på dramatisk vis har avsatt presidenter. Urfolks sentrale plassering innen protest- bevegelsene har vekket interesse og blitt

⁷ For studier om rettferdig handel med fokus på konsum, se Sørensen (2004), Bergem (2008), Stokke (2006), Nicholls and Opal (2006), Zaccai (2007), Wright and MacCrea (2007).

gjenstand for debatt, forskning, solidaritetserklæringer eller bekymring (Zapata 2006, Postero 2007, Albro 2005, McNeish 2006 mfl.). Tidligere coca- bonde og fagforeningsleder Evo Morales overveldende seier som president i 2005 er også bemerkelsesverdig i regionens historie, da han gikk til valg på å sikre urfolk større rettigheter og politisk deltakelse, nasjonalisere olje- og gassressurser samt bekjempe fattigdom. En bred allianse av sosiale aktører bar fram MAS⁸ til regjeringskontorene hvor de begynte det møysommelige arbeidet med å ta tilbake nasjonal kontroll over verdifulle ressursområder som gass og gruvedrift. En fanesak er også utarbeidelsen av en ny nasjonal grunnlov som vil sikre kulturelle minoriteter større politisk innflytelse. De sosiale kreftene som muliggjorde dette radikale skiftet fra tidligere markedsliberalistiske presidenter har sin base i satellitt- byen El Alto like utenfor La Paz i det andinske høylandet. El Alto fikk sin bystatus i 1985 og er preget av en rask og uplanlagt vekst i 1980- og 90- årene da arbeidsledige gruvearbeidere og bønder med familier kom i store antall i søken etter arbeid og nye muligheter i byen (Gill 2000). El Alto kalles derfor aymara- og quechua- befolkningens hovedstad, da disse befolkningsgruppene er i et klart flertall. Byen har rundt en million innbyggere, men målinger kan variere da mange pendler mellom byen og jordbruksarbeid i rurale områder. Mange av aymara- og quechua- befolkningens kulturelle praksiser med allmøter, roterende lederskap og kollektiv mobilisering blir videreført i den urbane konteksten, om enn i en noe endret utgave (Zapata 2006, Gill 2000). Erfaringer fra sterke fagforeninger i tilknytning til gruvedrift er også viktig i mange deler av bevegelsen som motsatte seg den markedsliberalistiske politikken fra hele det politiske spekteret siden 1985. Mangel på politiske alternativer til konsensusen om privatisering og markedsstyring av tidligere statlige ansvarsområder la grunnen for den brede alliansen som styrte Sanchez de Lozada i 2003 og støttet frem Morales i 2005 (Albro 2005). I tillegg til stort politisk engasjement og mobiliseringsevne er El Alto preget av høy økonomisk aktivitet. Byen er full av utendørs markeder med provisoriske boder, eller salg direkte fra pledd på bakken. Alt fra levende dyr, frø, mat, klær, verktøy, piratkopiert musikk og mye mer er å finne i byens gater. Innendørs verksteder produserer også ulike typer tekstiler, klær, deler til hus og maskiner som selges i samme by eller fraktes til markeder i lavlandet eller

⁸ Det politiske partiet Movimiento Al Socialismo (MAS).

nabolandene (CEDLA 2001). Det er vanskelig å få en nøyaktig oversikt over produksjonen nettopp fordi så mye av virksomheten foregår uregistrert eller kun delvis regulert av offentlige institusjoner. Denne økonomiske aktiviteten vil senere i oppgaven bli referert til under samlebetegnelsen *den uformelle økonomien*. Kapittel 6 går nærmere inn på uformell økonomisk aktivitet og kvinners rolle her spesielt. Utviklingen av sosiale bevegelser og politisk mobilisering blir et større tema i kapittel 2, som også tar for seg frivillige organisasjoner og bistandsorganisasjoners rolle i utformingen av diskurser rundt "urfolk", "de fattige", og "kvinnespørsmål". Dette er igjen nært knyttet til rettferdig handel- organisasjoners selvpresentasjon og bruk av det internasjonale markedet.

Solidarisk økonomi i Bolivia

Utfordringene som møter mennesker uten formalisert arbeid eller trygge inntektskilder kan møtes på ulike vis. Gill (2000) beskriver hvordan tidligere gruvearbeidere med en sterk identitet som "arbeidere" med felles interesser og solidaritetsbånd, må endre mentalitet i det sterkt konkurransepregede markedet blant selgere og håndverkere i El Alto, der kundene er i mindretall (ibid: 68). Konkurransen og individ- fokus kan være en nødvendig konsekvens av skjerpede livsbetingelser. Men som Lazar (2002, 2006) påpeker, videreføres sterke kollektive interesseorganisasjoner også i den nyliberalistiske æra. Hun trekker frem gateselgernes fagforening som et eksempel på et kollektivt politisk subjekt med evne til å konfrontere og forhandle med staten (ibid 2006: 179). Stor oppslutning om kollektive interesseorganisasjoner og gruppesolidaritet står imidlertid ikke i motsetning til "individualisme innen gruppen"; både som at hvert individ får oppfylt sine interesser gjennom bruk av kollektive institusjoner, eller at én gjør fortjeneste på bekostning av gruppen. Xavier Albó utforsker disse problemstillingene i sin "Desafíos de la solidaridad Aymara" fra 1985. Kapittel 4 og 5 i denne oppgaven vil også se næyere på dilemmaene som oppstår når den enkelte produsents fortjeneste avhenger av flertallets innsats. Økonomisk trygghet henger i stor grad sammen med relasjoner til andre, noe som blir tydeliggjort i nevnte kapitler. Gode naboer, slektninger og trosfeller kan være vel så sikkert som en jobb, men er heller ikke uten omkostninger. Det er nettopp i krysningen mellom nære personlige forhold

og en markedsorientert "verdimaksimering" at *solidarisk økonomi* oppstår. Som diskutert i ulike fora der småprodusenter møtes for å ta tak i felles utfordringer, kan sosialt arbeid, lokaldemokrati og samkjøring av økonomiske praksiser styre hele lokalsamfunn oppover. Solidarisk økonomi blir på den ene siden sett som en måte å drive kommersiell virksomhet på, med stor vekt på demokrati og fellesløsninger⁹. Ideen om at alle vinner på å dele (*compartir*), blir holdt frem på et større område enn produksjon og salg: utdanning, sosialt arbeid, helse- og miljø- fremmende tiltak utgjør også deler av denne alternative økonomiske tenke- og handlemåten. Rettferdig handel nevnes ofte i samme åndedrag som solidarisk økonomi, men begrenser seg da til områder som har å gjøre med sertifisering, kjøp og salg. I neste kapittel vil jeg gjøre rede for bolivianske småprodusenters perspektiver på solidarisk økonomi og rettferdig handel. Her finnes variasjoner mellom produsenter og ledelse som er kjent med den internasjonale diskursen, som jeg også vil ta for meg i det følgende kapittel.

Horizontes- en kunsthåndverksorganisasjon¹⁰

Horizontes ble til i El Alto på slutten av de harde 80- årene, gjennom hardt arbeid og dedikasjon fra arbeidsledige kvinner. Mange av dem var nykommere i byen og med liten eller ingen økonomisk støtte fra ektemenn. Ettersom flere var kyndige i håndarbeid, og enkelte deltok på kurs i frivillige organisasjoner fremsto salg av håndlagde produkter som en måte å skaffe seg en inntekt. Men hver for seg var det ikke mulig å nå frem i det sterkt konkurransepregete markedet, og samarbeid sto som den mest tjenelige løsningen. Først uten faste lokaler, og avhengig av turister for å skape kontakt og kommunisere med kunder, lærte de hverandre opp i garnfarging, strikking, ulike mønstre og teknikker. Ettersom årene gikk oppnådde kvinnene mer stabile kunderelasjoner (først og fremst i det internasjonale markedet) og en økning i etterspørselen etter deres produkter. Personlige vennskapsforhold fortsatte å være viktig i forhold til kunder, men da organisasjonen oppnådde medlemskap i IFAT steg deres muligheter i det internasjonale markedet. Blant Horizontes arbeidstakere

⁹ Felipe, nestleder i kunsthåndverksorganisasjonen Horizontes forklarer solidarisk økonomi på denne måten: " ..En person som bor i et lokalsamfunn vil frakte potetene sine til byen. Hun må betale kostnadene for frakten av potetene, men også kostnadene for sin egen frakt, siden hun kommer med potetene. Men hvis de leier en lastebil, og velger en representant, betaler de kostnadene for frakten og ikke for tyve personer sammen med potetene. Dette er solidarisk økonomi" (min oversettelse).

¹⁰ Jeg bruker det norske ordet kunsthåndverk for det spanske *artesanía*. "Organisasjon" er på norsk nærmest det spanske *asociación*, og jeg vil komme inn på de ulike menings- nyansene senere i teksten.

er kvinner i et stort flertall, nærmere 80 % av de rundt 300 medlemmene. Som organisasjonens oppstart gir en indikasjon på, blir medlemmene vervet av kjente, slektninger og venner til arbeidet i organisasjonen. Produsentene deles inn i grupper på minst 20 personer, som får opplæring i ulike teknikker og design. Hver gruppe har kontakt med én *strikkelærer*, som har ansvar for å følge dem opp og gi viktig informasjon. Produsentene som utgjør en gruppe bor gjerne i samme nabolag eller landsby, og har egne møter uke- eller månedlig for å koordinere arbeidet. Horizontes produserer både keramikk, andinske musikkinstrumenter i tillegg til håndlagde klær, men sistnevnte utgjør størstedelen av varene. Håndstrikking i alpaka- ull utgjør en stor del av produksjonen, som foregår hjemme hos hver enkelt produsent. Som jeg kommer nærmere inn på i kapittel 3 brukes det spanske ordet *asociación* (organisasjon) for å legge vekt på flat struktur, og at alle skal kunne ta del i, og påvirke organisasjonens virksomhet. Men her ligger også et krav om aktiv involvering; i perioder med mye arbeidspress like før forsendelser og lignende er en avhengig av alles frivillige innsats for at det går rundt. Dette er karakteristisk for organisasjoner som bekjenner seg til bevegelsen for solidarisk økonomi; høy møtevirksomhet og ansvarsdeling kan bygge opp om medlemmenes følelse av eierskap og organisasjonsdemokrati samtidig som kravene til frivillig innsats blir store. Horizontes trekkes ofte frem i både nasjonale og internasjonale medier som en suksess- historie fra bevegelsen for solidarisk økonomi og rettferdig handel. Stifteren og lederskikkelsen doña Angela¹¹ har en sentral plassering både i organisasjonens historie og daglige drift. Hun begynte som arbeidssøkende enslig mor, med bakgrunn fra landsbygden utenfor gruvebyen Potosí, og fattige kår. Uten utdanning bygget hun likevel opp en enorm kompetanse og stor organisasjon som i dag kan velge og vrake i kunder fra hele verden. Hennes spesielle historie bygger opp om organisasjonens identitet: urfolkskvinner med rike tradisjoner innen håndarbeid blir gjennom riktig bruk av det internasjonale markedet styrket, økonomisk og sosialt. Kapittel 3 og 6 tar på hver sin måte for seg hvordan identitet brukes bevisst av organisasjonens ledelse og medlemmer. På den ene siden bygger fokuset på "våre praksiser" og en felles forankring i andinsk kultur opp om tillit og ansvarsfølelse

¹¹ Den spanske benevnelsen *doña* betyr "fru" eller i mannlig form (*don*) "herr" og er en vanlig respektfull tiltaleform.

blant medlemmene. På den andre siden er ideen om urfolk, kvinne- empowerment¹² og "autentisk håndarbeid" en meget viktig del av organisasjonens markedsgrunnlag, og kommuniseres spesifikt til kunder. Doña Angelas høyt respekterte stilling som organisasjonens ansikt utad, reflekteres også internt i organisasjonen. Kapittel 3 ser nærmere på hennes rolle som forbilde og lederfigur, og dilemmaene knyttet til ledelse og demokratisk styresett.

Handelsrelasjonen

Horizontes selger til såkalte verdensbutikker i både Amerika, Europa og Asia, med IFATs "rettferdig handel"- logo. Noe blir også solgt til aktører utenfor rettferdig handel- ordningen. Kundene kan være enkelt- butikker eller større kjeder som distribuerer flere butikker. Normalt sender Horizontes ut vareprøver, og kundene svarer med å gjøre ordrer på enkelte av produktene. Horizontes mottar ordren, og fordeler den på aktive grupper; eksempelvis at én gruppe får ansvaret for 20 gensere og en annen 40 par votter eller sjal. Ofte betaler kunden 50% på forskudd, noe som går til å dekke utgifter for garn og materialer. Gruppene gjøres i fellesskap ansvarlig for materialet de har fått utlevert. Til en gitt frist skal gruppene levere inn produktene, som må kvalitetssjekkes ved kontoret før de kan sendes utenlands. Først når alle gruppene involvert i en ordre har levert inn, kan den sendes, og kunden betaler de resterende 50% av lønnen til organisasjonen, som fordeler den på produsentene. I denne prosessen kan det gå måneder uten utbetalt lønn, og dette "tomrommet" er en tilbakevendende utfordring for både produsenter og organisasjonen som helhet.

Produsentenes perspektiver

Innledningsvis understreket jeg min motivasjon for å studere hvordan rettferdig handel praktiseres, diskuteres og oppleves blant produsentene "på bakken". En tidlig erkjennelse på feltarbeidet var hvordan begreper som rettferdig handel eller solidarisk økonomi ikke gir nevneverdig gjenklang blant produsentene. Flere kjenner ikke til begrepene, eller har ingen bestemt oppfatning om hva de legger i dem. Kunsthåndverk fungerer som en inntektskilde, og skiller seg ikke betydelig fra andre

¹² Empowerment, eller bemyndiggjørelse på norsk viser til prosesser som styrker enkeltindivid eller grupper til å utøve større kontroll over egne livsløp og muligheter.

typer arbeid. De ulike motivasjonene for arbeidet innad i organisasjonen er som nevnt viktig i en større forståelse av rettferdig handel, og ligger under mange av de større temaene i denne oppgaven. I kapittel 4 og 5 følger jeg produsentgruppen Estrellitas i deres arbeid og begivenhetsrike hverdag i landsbyen San Simon like utenfor El Alto. Kvinnene er svært engasjerte på mange felt: møter i kirken, på skolen, i nabolagskomiteen, i jordbruksarbeid hos slektninger eller strikkemøter. Livsrytmen i landsbyen skiller seg betraktelig fra både storby og internasjonalt marked. Hvilke aktiviteter i produsentkvinnenes hverdagsliv som til en hver tid anses som viktigst, vil variere. Strikkearbeidet prioriteres enkelte perioder, mens forberedelser til landsbyjubileum, slektningers behov for hjelp i innhøstningen eller religiøse arrangementer kan gå foran i andre tilfeller. Jeg ønsker å vise hvordan sosiale nettverk spiller en viktig rolle i deres liv, og kvinnene bistår hverandre i det som kan betegnes som *the community realm* av økonomien (Gudeman 2001:5). Dette gjøres nærmere rede for i kapittel 4. Alt fra bytte av matvarer til å forsvare landsbyen fra inntrengere kan bygge opp om den sosiale tryggheten til hver enkelt, samtidig som det krever arbeid og innsats. Horizontes vektlegging av felles identitet og å være som "en familie", bruker nettopp medlemmenes forestillinger om hvilke plikter og retter man har som medlem i et nært gruppefelleskap. Deltakelse i roterende ansvarsoppgaver som garnfarging eller klargjøring av produkter til forsendelse, samt feiringer og parader, kan bygge opp om kjennskap og tillit innad i organisasjonen. Samtidig setter kravene til både obligatorisk og frivillig deltakelse medlemmene i sterkt press i forhold til deres andre engasjement og aktiviteter. Jeg ønsker å kaste lys over spenningene som oppstår i møte med kryssende krav og forventninger, og hvordan produsentkvinnene manøvrerer hensyn til egne ønsker og gruppelejalitet. Urfolksidentitet er som nevnt grunnleggende både i hensynet til kunder, og som et samlende element innad. Å delta i jubileer og parader der en kler seg i andinske drakter og danser folklorisk, kan være en måte å manifestere denne identiteten. Som jeg viser i kapittel 5 feires på den ene siden evne til å *mobilisere* på vegne av fellesskapet, eksemplifisert i et bydelsjubileum. Dette knyttes til andinske "solidariske praksiser". På den andre siden blir produsentenes felles front og mobilisering i en lønnevist tatt som tegn på illojalitet og utakknemlig oppførsel mot organisasjonen. Spenninger i forhold til organisasjonens kjerneverdier og

kollektive versus individuelle hensyn blir belyst i femte kapittel. I forhold til forestillinger om "urfolkskvinnen" viser organisasjonen stor forståelse for at produsentene må delta i ulike typer forpliktelser; det være seg ansvar for husarbeid, barn eller jordbruksarbeid. Samtidig gjøres mer "markedsorienterte" tankesett gjeldende i krav om å oppnå "god kvalitet", "presis levering" eller "profesjonell ledelse". Denne blandingen av logikker fra "community" og "markeds"-sfæren skaper både muligheter og utfordringer, som vil tre frem i den følgende teksten.

Markedet i sosiale og kulturelle kontekster

Stephen Gudeman presiserer i sin bok "The Anthropology of Economy" hvordan "Markets- relying on the exchange of rights to property- never exists "outside" a cultural and social context" (2001: 94) . Ulike forestillinger om markedet trer tydelig fram i denne oppgaven, ikke minst gjennom den sosiale samhandlingen mellom organisasjonsledelse, produsenter og utenlandske promotører. Jeg argumenterer for at det skapes et eget "fair trade- språk" som blander perspektiver fra de ulike virkelighetene. Hvilke fremstillinger som når potensielle kunder står imidlertid sentralt og legger føringer for hvordan produsentenes livssituasjon blir presentert. Dette "felles språket" kan på den ene siden legge til rette for meningsfull kommunikasjon og være et verktøy for at produsenter så vel som kunder får sine ønsker oppfylt. På den annen side kan det dekke over svært ulike forståelser av økonomisk samhandling så vel som motivasjoner og virkelighetsforståelser. Jeg argumenterer også for at ulik grad av beherskelse for dette "språket" skaper maktskiller innad i produsentorganisasjonen. Forestillinger om markedet er som sagt et kjernepunkt i rettferdig handel. Som jeg beskrev innledningsvis oppsto fair trade som en protest mot det mange opplever som at økonomiske interesser overkjører grunnleggende arbeids- og menneskerettigheter, i tillegg til miljøhensyn. Samtidig kan det synes paradoksalt at bruk av de samme strukturene skal frigjøre mennesker i Sør fra det "brutale markedet". Gjennom å bruke "bildet av produsenten" som en ressurs kan en bekrefte kundenes forestillinger og nå inn til deres hjerte og lommebok. På mange måter videreføres det nyliberale idégrunnlaget der markedet fungerer som en arena der den enkelte skal sørge for sin egen velferd, og "markedsvalg" (kundenenes interesse for produsentenes velbefinnende) ligger i

bunnen. På samme tid utfordrer rettferdig handel mange tradisjonelle vestlige forestillinger om kundenes egeninteresse. Fokuset på "menneskelig kapital", demokrati og deling av kunnskap gir muligheter for å bygge opp kompetanse og selvtillit som styrer hele lokalsamfunn oppover. Vektlegging av produsentenes sosiale relasjoner og demokratiske styringsformer gir mange muligheter her, men som teksten vil vise kan det også bidra til belastning og overutnytting av sosiale nettverksrelasjoner.

Metodiske utfordringer

Min bakgrunn, personlighet og interessefelt preger på mange vis både feltarbeidets omfang og den ferdige oppgaven. Jeg vil her gjøre rede for noen viktige omstendigheter som har satt sitt preg på både fokus og vinkling av oppgaven. Disse vil igjen gjøres relevante på ulike steder i oppgavens gang.

Min interesse for rettferdig handel begynte som forbruker i Norge. Gjennom arbeid i ulike frivillige organisasjoner har jeg promotert ordningen, og vært aktiv i debatter om handel, utvikling og globalisering. Hvilke spørsmål jeg anså som viktige under feltarbeidet har ganske sikkert vært farget av min tidligere tilnærming. Eksempelvis produsentenes forhold til begreper som "rettferdighet", og deres kjennskap til den videre konteksten av handelsrelasjonen. Dette viste seg å være lite relevant for produsentene jeg arbeidet sammen med, som anså dette arbeidet som ganske ordinært, med enkelte fordeler og andre ulemper. Fokuset mitt ble gradvis skiftet inn mot deres daglige aktiviteter, og hvordan opprettholdelsen av sosiale relasjoner kunne være like viktig (også for den økonomiske sikkerheten) som kunsthåndverket. Spenninger rundt kjerneverdier som urfolksidentitet, fellesskap og styrking av kvinner fikk også en sentral plassering.

Feltarbeidet

Jeg ankom La Paz/El Alto etter avtale med ledelsen i Horizontes kunsthåndverkorganisasjon, som hadde gått med på å la meg arbeide hos dem. Jeg ble innkvartert hjemme hos lederen, doña Angela. Der ble jeg også kjent med hennes sønn, Felipe, som fungerer som nestleder i organisasjonen. De første to månedene av feltarbeidet deltok jeg ved organisasjonens kontor i El Alto, sammen med den

franske frivillige Anneli, som også var innkvartert hos doña Angela. Jeg ble tatt med på familiebesøk, politiske møter, og nød godt av familiens overveldende gjestfrihet. På kontoret hadde jeg ingen åpenbare oppgaver, men fikk etter hvert hjelpe til med forefallende arbeid, som sortering og merking av produkter. På denne måten ble jeg kjent med assistenten Susana og regnskapsansvarlige Veronica og Hilda, samt rutiner og maktforhold innad i organisasjonen. Tidvis hjalp jeg ledelsen med oversettelse av dokumenter og brev. Selv om jeg hadde presentert meg og masterprosjektet ved organisasjonens årsmøte, gikk jeg under betegnelsen "frivillig" eller ble forklart som at jeg fikk min "arbeidspraksis" i organisasjonen. At jeg skulle skrive om "rettferdig handel i praksis" ble påpekt og nevnt, men det er usikkert hvor stor grad av forståelse hver enkelt hadde for antropologisk forskning. En illustrasjon på dette kan være organisasjonslederens tidlige skepsis til at jeg deltok i "enkle" arbeidsoppgaver som sying og organisering av produkter. Hun mente det ville være nyttigere om jeg "brakte hodet" og tilbrakte tiden med mer kreative og teoretiske oppgaver.

Tredje feltarbeidsmåned fikk jeg lov å flytte til en landsby like utenfor byen der rundt 20 kvinner hadde startet produksjonsgruppen "Estrellitas" bare måneder i forveien. Jeg ble innlosjert hos gruppepresidenten, doña Valeria som bodde med sin mor og to små sønner. I landsbyen, San Simon, deltok jeg på møter med produsentene, og strikket sammen med dem. Jeg tilbrakte mesteparten av de siste tre feltarbeidsmånedene her. Til daglig deltok jeg i familiens hverdagsliv med matlaging, lekselesing med barna, strikking, vasking, besøk hos venner og festligheter. Jeg forklarte at jeg ville studere "rettferdig handel" og organisasjonens arbeid, samtidig som jeg var interessert i deres kultur og levemåte. Produsentene og deres familier virket i hovedsak positive til min interesse for dem og jeg utviklet personlige vennskapsforhold med flere. Selv om jeg forklarte hva mitt opphold i landsbyen var for, kan en stille spørsmål med om forskerrollen alltid var tydelig nok. Jeg utførte formelle intervjuer ved én anledning for å tydeliggjøre min rolle- men da dette ikke bar spesielt gode frukter, fortsatte jeg med en mer uformell tilnærming. Spørsmål om jeg skulle ha eksamen i aymara når jeg kom hjem, kan hentyde at det ikke alltid var klart *hva* jeg egentlig forsket på. I hovedsak opplevde jeg likevel at menneskene jeg

ble kjent med var glade for å dele sine historier og synspunkter med meg, og jeg håper å kunne yte dem rettferdighet i denne teksten.

Mellom barken og veden: mitt forhold til ledelsen

Som jeg skrev innledningsvis, har jeg organisasjonsledelsens åpne og gjestfrie mottakelse å takke for at jeg fikk mulighet for å utføre feltarbeid i organisasjonen. De åpnet ikke bare organisasjonen og hjemmene sine for meg, men involverte seg personlig for å legge ting til rette og tok meg med på familiearrangementer så vel som politiske møter. Personlig opplevde jeg det derfor vanskelig å forholde meg til konflikter og spenningsforhold mellom ledelse og produsenter/ansatte. Spesielt når dette gjaldt mennesker jeg hadde utviklet nære forhold til, som kvinnene i Estrellitas da jeg bodde hos dem. Ledelsen ønsket at jeg skulle bo hos flere grupper, og tilbringe mer tid hos dem selv, både hjemme og på kontoret, samt bli med på reiser og konferanser. Det var dermed en tidvis vanskelig balansegang å tilbringe tid hos produsentgruppen, organisasjonslederen, og enkelte strikkelærere samtidig som konflikter utviklet seg innad. Dette utdyper jeg i fjerde og delvis femte kapittel. Jeg valgte å bruke mest tid i landsbyen San Simon til tross for kvaler med å takke nei til velmente tilbud fra flere hold. Min tilknytning til ledelsen farget også forholdet til produsentene i San Simon. Utsagn som "nå må vi oppføre oss pent, hun forteller alt til doña Angela" kom tidlig med et smil, men etter hvert som vi ble bedre kjent fikk jeg mer tillit. Spesielt i familien og omgangskretsen til mine husverter. Likevel ble tiden i landsbyen kort i forhold til temaene jeg skriver om. Når en utfører deltakende observasjon i ukjente omgivelser vil det nødvendigvis være stort rom for misforståelser. Det er derfor viktig å understreke dataenes situasjonsbetingede natur, og føringer som preger menneskelige forhold. Min opplevelse av livet i San Simon vil ikke på langt nær reflektere dybden i deres erfaringer og livsverden. Deltakende observasjon over 6 måneder i El Alto/San Simon blant produsenter og administratorer for rettferdig handel, har likevel gitt et sterkt inntrykk og lite blikk inn til deres arbeid, bekymringer og gleder, som jeg vil formidle etter beste evne.

Posisjonering 1- Å ta stilling

Deltakende observasjon som metode gir unike muligheter til en bredere forståelse av sosiale spørsmål, nettopp fordi man tilstreber å kjenne "de andres" virkelighet på kroppen. Metodens personlige karakter gjør imidlertid skillet mellom "faglig interesse" og antropologen som privatperson vanskelig å få øye på. Etersom jeg delte historier og opplevelser med mennesker jeg var kommet for å "studere", virket dette skillet i økende grad kunstig. Ofte følte det som jeg hadde mistet "antropologen" av syne, og kun fulgte mine egne impulser for hva jeg var med på, pratet om og viste av meg selv. I debatter med meg selv prøvde jeg å stille meg åpen, og unngå å felle dommer. Der og da kjentes det likevel umulig å ikke ta inn over seg opplevelser av urettferdighet, overtramp eller sider av konflikter en fikk mer innsyn i. Vel vitende om min partiskhet som følge av relasjonene jeg var inngått i, prøvde jeg å stille meg mest mulig åpen for flere sider og meninger om saker. Dette gjelder kanskje særlig dramatikken rundt lønnsutbetalinger jeg kommer inn på i femte kapittel. Når spurt ga jeg uttrykk for mine personlige oppfatninger, som en konsekvens av at en som deltakende observatør allerede inngår i relasjoner og *er del av* det sosiale drama.

Kom, delta, forsvinn

Som nordmann og antropologistudent har en helt enestående muligheter til å reise, og følge sin nysgjerrighet til å lære av andre mennesker, deres historier og levevis. Menneskene jeg ble kjent med på feltarbeidet uttrykte ofte stolthet over at jeg interesserte meg i deres kultur. Likevel var det underlig, at jeg kunne reise *så* langt, av pur interesse, mens de strevde med å få dokumenter til å krysse grensen til nabolandene for å besøke slektninger eller søke arbeid. Invitasjoner, identitetspapirer, steile regelverk og ikke minst økonomi gjorde reising nært umulig for mange av dem¹³. Skjevheten i hvilke muligheter vi har, var tung å svelge når jeg fikk spørsmål om Norge, livet mitt der, og hvordan jeg kunne finansiere å krysse halve jorden for å besøke dem. Å bli inkludert i familier og delvis lokalsamfunn for så brått å forlate alt,

¹³ På tidspunktet for mitt feltarbeid var det også en stor politisk sak at Spania strammet kraftig inn søramerikaneres muligheter for innreise. Tusenvis av bolivianere var strandet på flyplasser eller sto uten muligheter til å gjenforenes med familiemedlemmer som arbeidet i Europa. Som svar på denne politikken gav den bolivianske regjering signaler om å kreve visum av alle europeere. Samt å arbeide for et rikere Bolivia med jevnere fordeling der en "ikke trenger å arbeidsmigrere for å bli ydmyket i utlandet".

til det "norske livet" som ligger klar og venter der det slapp, kan virke som et overgrep og "bruk og kast" av mennesker. Til det svarer jeg at jeg håper å ha bidratt med noe til de som åpnet så mange dører for meg, og at jeg er takknemlig og ydmyk for alt de har lært meg.

Posisjonering 2- Valg av roller

Som beskrevet over, ble jeg gjennom feltarbeidet involvert i hendelser og relasjoner av ulik art. Hvilke roller jeg inngikk i kom delvis som svar på forventninger til hvite, kvinnelige forskere (det har vært flere i organisasjonen tidligere) og hvor jeg prøvde å plassere meg selv. Åpenhet og internasjonalt samarbeid er høyt verdsatt i organisasjonen, og frivillige ungdommer fra Europa kommer årlig for å hjelpe til og skape kontaktnettverk. Samfunnsforskere av ulik art tar også kontakt med organisasjonen, og spesielt økonomer har vært ofte å se på kontoret. Jeg ble ofte referert til som "den frivillige", og mine oppgaver på kontoret skilte seg ikke mye fra Annelis. I dramaet rundt lønninger jeg har referert til tidligere ble det spurt hvorfor jeg ikke "forklarte produsentene hvordan fakturaen hang sammen, alle de tidligere frivillige på kontoret hadde hatt god greie på slikt". Jeg forklarte så at økonomi ikke var mitt felt, og noe jeg har mye igjen å lære om.

Som hvit og utlending ble jeg plassert i kategorien "gringa" (f); som opprinnelig refererte til nordamerikanere, men er kommet til å betegne alle hvite. Uttrykket kan være svært negativt ladet, men også rent beskrivende. Oftest ble det sagt med endelsen -ita ("gringuita") som uttrykker familiaritet og hengivenhet. Forholdet til vesten er for mange ambivalent: USAs formynderrolle blir fordømt og "løssluppen (vestlig) livsstil" sett ned på. Samtidig drømmer mange om et bedre liv i USA eller Europa og ser opp til deler av populærkulturen. Min annerledeshet skapte på den ene siden avstand, samtidig som den gav respekt og vekket nysgjerrighet. Forventningene til en "gringa" var noe jeg måtte arbeide bevisst for å komme forbi, og bare delvis lykkes i. Som å bli tilbudt stol mens resten sitter på bakken, og bestikk mens andre spiser med hendene. Samtidig som jeg ønsket å følge deres livsrytme og delta i de daglige aktivitetene på en mest mulig likebyrdig måte, er skillelinjene alltid tilstede; kanskje tydeligst i forhold som penger, og at jeg når som helst kunne reise igjen.

Språklige utfordringer

Spansk og aymara er hovedspråkene som ble brukt under mitt feltarbeid. Gjerne i kombinasjon, med hovedvekt på ett av dem. Jeg behersket spansk ganske bra, men hadde samtidig mye å lære. Aymara plukket jeg opp små brokker av, og gikk inn for å lære fraser og ord som var tjenelige i sosiale sammenkomster. Mangelfull språkforståelse er et stort hinder i å oppfatte de nyanserte lagene av mening og assosiasjonsrekker. Samtidig gir mangelfull språkkompetanse en mulighet for å spørre "dumme spørsmål", og gå inn i en elevrolle. Denne rollen som "elev" kan være et godt utgangspunkt for å skape nærhet og bli gitt innføring i de mest "selvsagte" aspektene ved samfunnet. Jeg vet om tilfeller der aymara ble brukt for å holde meg utenfor samtaler, og min manglende språkkunnskap er et klart hinder i å forstå mye av det som foregikk rundt meg. Jeg fant derfor tilnærmingen som "elev" nyttig i både å lære mest mulig, og ufarliggjøre min posisjon som utenlandsk og fremmed.¹⁴

Hovedfokus- avsluttende kommentarer

I introduksjonskapitlet har jeg nå presentert masterprosjektet slik det vokste frem fra en idé til feltarbeid og ferdig dokument. Kapitlet går igjennom oppgavens hovedfokus, og indikerer sammenhenger mellom dem, samt hvor i teksten en kan lese mer om temaene. Metodiske utfordringer har også fått relativt stor plass, da det

¹⁴ Noen bemerkninger om begrepsbruk i denne oppgaven kan også være nyttige. Jeg bruker vekselvis "rettferdig handel" og "fair trade" som begge refererer til handelsrelasjonen innenfor IFAT eller FLO systemet. Solidarisk økonomi viser, som beskrevet over, til et bredere felt av praksiser rundt økonomiske initiativ med vekt på demokrati og fellesløsninger. Slik det ble brukt og forklart i den bolivianske konteksten, med småprodusent-organisasjoner i spissen, er det nært knyttet til urfolkspraksiser og styrking av lokalsamfunn. Jeg bytter mellom begrepene empowerment, eller det norske bemyndiggjørelse som er viktige innenfor utviklingsdiskursen i frivillige organisasjoner. Begrepet viser til prosesser for å styrke enkeltindivid eller grupper til å utøve større kontroll over egne livsløp.

Spanske ord og uttrykk er i teksten markert i kursiv, og blir forklart første gang de er i bruk. I tillegg har jeg samlet utenlandske ord og forkortelser i en ordliste. Jeg markerer skillet mellom analyse og empiriske beskrivelser ved å la sistnevnte skrives i størrelse 10,5 og da tydelig mindre enn den resterende teksten.

er viktig for å belyse situasjonen dataene oppsto i. Jeg har introdusert rettferdig handel som konsept og hvordan det rommer svært ulike visjoner og praktiske tilnærminger. Ulike forestillinger om marked er spesielt viktig i denne sammenheng. Samarbeidet på tvers av disse ulike visjonene står sentralt i oppgaven, og ligger som et bakteppe gjennom hele teksten. Horizontes kunsthåndverksorganisasjon er selv et eksempel på kryssende interesser og diskurser som arbeider sammen, og noen ganger mot hverandre. Bistandsorganisasjoner og statlig politikk i Bolivia i 1990- 00-årene vektla hvordan fattige selv kan forbedre sin situasjon, og oppmuntret til private initiativ, ettersom statlige støtteordninger ble bygget ned. Frivillige organisasjoner som skal hjelpe arbeidsledige, fattige og med spesielt fokus på kvinner har i samme periode vokst stort i omfang (se Gill 2000 og kapittel 2 i denne oppgaven). Den privatiseringsrettede politikken har imidlertid møtt voldsom motstand, og spesielt i El Alto står kollektive og interessebaserte organisasjoner sterkt. Horizontes kunsthåndverksorganisasjon tar som en del av bevegelsen for solidarisk økonomi i bruk diskurser fra begge hold. På den ene siden holdes det internasjonale markedet fram som en vei ut av fattigdom, og det legges vekt på egeninitiativ og muligheter for å tjene etter innsats. Kvinner står i fokus, og harmonerer vestlige kjønnsbevissthet. Samtidig bygger organisasjonen på en sterk kollektiv rasjonalitet der alle avhenger av hverandres og flertallets gode innsats. Mulighetene og utfordringene som trer frem i denne nye sfæren blir utforsket i denne masteroppgaven.

Kapittel 1. Kontekstualisering av rettferdig handel: Ulike meningssfærer

"IFAT connects us to like-minded people and organisations around the world, which allows us to learn from their experience and knowledge. As a member of IFAT we benefit directly from the close relationships we have been able to develop with craftspeople and farmers throughout the developing world." (www.ifat.org under "Testimonials")

Innledning

Dette utdraget fra IFATs hjemmeside uttrykker en sterk drivkraft i Rettferdig handel-bevegelsen om å skape et "community" mellom det globale Nord og Sør. Gjennom oppgaven viser jeg at fellesskap og samarbeid er utslagsgivende verdier i arbeidet med rettferdig handel. Det betyr likevel ikke at aktører som strikkersken, den kontoransatte eller Fair Trade- promotøren har samme forståelse av konseptet rettferdig handel, motivasjoner for sitt arbeid eller meninger om ordningens funksjoner. I dette kapitlet skisserer jeg tre "hoved- nivåer" av ulike meningssfærer for aktørene involvert i rettferdig handel. Dette analytiske skillet vil tydeliggjøre mangfoldet av kontekster rettferdig handel- diskursen beveger seg innenfor. Det vil vise hvordan aktører bruker og forstår grunnverdiene forskjellig, eller med vekt på svært ulike sider. Hensikten med å dele inn én "global diskurs", en diskurs knyttet til regional vekst og en annen med "grasrot- produsenter" i hovedrollen er ikke å vise strengt definerte grupper. Skillelinjene krysses, endres og viskes ut samtidig som det sterke fokuset på *samarbeid* og felles mål setter ulikheter til side. Jeg vil derfor understreke at nivå- delingen er konstruert for å gi leseren en forståelse av rettferdig handel som kontekst- avhengig og med varierende motivasjoner for de involverte parter. Videre vil jeg eksemplifisere nivåene gjennom tre empiriske eksempler: Møtet mellom to britiske Fair Trade- promotører og bolivianske produsenter eksemplifiserer den "globale diskursen", der internasjonale markedsmekanismer som verktøy for fattigdomsbekjempelse står i sentrum. Samhold og nærhet mellom handelspartnere er også i fokus her. "Regional vekst"- diskursen kommer frem gjennom Horizontes` selvpresentasjon i møte med lokal presse, der aktørene fremhever god kvalitet og medlemmenes egne initiativ og solidariske praksiser mellom seg. Å bedre Bolivia og El Altos renommé fremstår som en overordnet

motivasjon. Avslutningsvis trekker jeg frem deler av assistenten Susanas historie. Den viser hvordan en arbeidsreise kan fortone seg, fra å være hushjelp som barn til å arbeide på fabrikk i nabolandet og nå som assistent ved organisasjonens kontor. Fokus ligger på å sikre en best mulig hverdag og økonomisk sikkerhet for seg og sin familie, i tillegg til drømmer om framtiden.

Globale perspektiv- nivå 1

Innledningskapitlet beskriver IFAT og FLO som viktige internasjonale tilretteleggere av rettferdig handel, og som danner et rammeverk med stor grad av definisjonsmakt. Deres standarder¹⁵ bestemmer hva som med autoritet blant konsumentene kan kalles rettferdig handel. Dette verdigrunnlaget kommuniserer etter mitt skjønn med vestlige borgere (målgruppen med størst kjøpekraft), på bakgrunn av debatter i denne hemisfæren. Fokus ligger på endring av handelsstrukturer og verdensomspennende bevisstgjøring med tanke på fattigdomsbekjempelse. Å skape en mest mulig direkte handelsforbindelse mellom Sør og Nord vil ønskelig skape økt fortjeneste for produsentene da man unngår fordyrende mellomledd (se Milford 2004). Nærhet mellom handelspartnerne vil i tillegg til å øke produsentenes fortjeneste kunne bidra til økt kunnskap om livsforholdene i ulike deler av verden. Det vil på sikt legge grunnlaget for fredelig samkvem og få konsekvenser langt utover det rent handelsmessige. Tankegodset kommer delvis som et svar på historiske prosesser, der europeiske borgere i økende grad blir bevisst de tidligere kolonimakters rolle i underutviklingen av land i Sør. Bevisstheten om Europas mørke historiske arv blir satt i sammenheng med dagens økonomiske system. Avhengighetsteorier inspirert av marxistisk kritikk argumenterer for at senter utvikler seg på bekostning av periferien, som blir redusert til en avhengighetstilstand (Wallerstein 2004). Disse forståelsene har vært med å legge grunnen for fremveksten av rettferdig handel- interesse i Nord. Sørensen definerer etisk handel som "...challenging the market liberalist idea on which the order of our society is built, that economics and politics should be separated spheres and that consumer and citizen are separated roles" (sitert i Stokke 2006). Her blir den enkeltes ansvar for

¹⁵ Se Vedlegg 1

de politiske konsekvensene av ens "markedsvalg" poengtert. Politisk konsumisme¹⁶ vokser frem som en sosial protest- bevegelse med stor vekst i 1990-årene. Den settes i sammenheng med antiglobaliseringsbevegelsen, og debattene rundt verdens handelsorganisasjon (WTO), pengefondet (IMF) og verdensbanken (WB)s politikk. I motsetning til disse institusjonenes vektlegging av "fri handel" der "like spilleregler" favoriserer markedets sterkeste aktører, ønsker tilhengerne av rettferdig handel bedre markedstilgang for fattige lands produkter og kutt i vestlige eksportsubsidier (Buckman 2005). Gjennom reformasjon og "korrigerende av markedsfeil" ønsker fair trade- bevegelsen å bruke verdensmarkedet for å utjevne forskjeller mellom rike og fattige (Nicholls og Opal 2004). Bevisstgjøring av vestlige forbrukere og "smitteeffekt" ved å sette arbeidsforhold og miljø på dagsorden er en viktig del av den større visjonen. Den enkeltes ansvar og deltakelse i disse overordnede prosessene er kjernepunkter i dette rettferdig handel- perspektivet.

I tillegg til IFAT og FLO finnes det et vidt spekter av frivillige organisasjoner og uavhengige grupper som støtter opp om disse visjonene. NEWS¹⁷, EFTA¹⁸ Oxfam, Amnesty International, Caritas International er noen av de mest profilerte. De inngår i debatter med kritikere fra både venstre og høyre i det politiske landskapet. Det profilerte tidsskriftet "The Economist" gav stemme til skeptikere som mener rettferdig handel hemmer økonomisk vekst gjennom å støtte ulønnsomme foretak (The Economist 2006, Dec 7). Venstreorienterte kritikere mener på sin side ordningen ikke går langt nok i å endre de gjeldene maktstrukturene i internasjonal handel og dermed støtter opp om de samme fattigdomsskapende mekanismene. Bevegelsen er selv splittet gjennom eksempelvis FLO og IFATs ulike tilnæringsmåter: Der FLO bruker et byråkratisk og "upersonlig" sertifiseringssystem, som også kan sette sitt stempel på Nestlé eller McDonaldsprodukter i de tilfeller de følger FLOs kriterier, mener IFAT- tilhengerne dette er med på å renvaske multinasjonale selskapers

¹⁶ "Consumer choice of producers and products with the goal of changing objectionable institutional or market practices. It is based on attitudes and values regarding issues of justice, fairness, or non- economic issues that concern personal and family wellbeing and ethical or political assessment of favourable and unfavourable business and government practice. Regardless of whether political consumers act individually or collectively, their market choices reflect an understanding of material products as embedded in a complex social and normative context which may be called the politics behind products" (Siert i Stokke 2004:2)

¹⁷ Network of European Worldshops (www.worldshops.org)

¹⁸ European Fair Trade Association (www.european-fair-trade-association.org)

frynsete rykte. Som medlemsorganisasjon legger IFAT vekt på grasrotinitiativ, og å skape kjennskap og nærhet mellom handelsleddene. Felles for debattene er fokus på store samfunnsstrukturer, og enkeltindividers ansvar som del av et globalt fellesskap.

Regional vekst- nivå 2

Globalt fellesskap er også viktig i det jeg har kalt nivå 2 av rettferdig handel-samarbeidet. Det er representert ved ulike regionale diskusjonsfora i Sør. Fokuset er likevel noe annerledes enn den "globale diskursen" beskrevet ovenfor. I Latin-Amerika finnes både nasjonale og inter- kontinentale nettverk som diskuterer og legger strategier for bedre arbeidsforhold og et mer "solidarisk internasjonalt marked". I Bolivia deltok jeg ved flere anledninger på slike møter i regi av det nasjonale nettverket RENACC¹⁹, som igjen er del av det Latinamerikanske nettverket RELACC²⁰. Begge har til hensikt å bedre inntekter og livsforhold for sine medlemmer, som i hovedsak er små kooperativer og handelsorganisasjoner innenfor jordbruk og kunst- og håndverksektoren²¹. Ledere, styremedlemmer og produsenter, samt representanter for nasjonale frivillige organisasjoner (NGOs) debatterer felles utfordringer i henhold til produksjon, salg, levestandarder og promotjon av produkter. Det var her jeg først ble introdusert for begrepet *solidarisk økonomi*. Solidarisk økonomi nevnes jevnlig i samme åndedrag som rettferdig handel, men innbefatter en større visjon enn den rent handelsmessige. Utdanning, sosialt arbeid blant marginaliserte grupper, demokratisk styresett i organisasjonsvirksomhet og praksiser for å fremme likhet og inklusjon er hovedelementene i denne diskursen. Rettferdig handel inngår som en del av solidarisk økonomi, men begrenser seg til det som har med kommersialisering og sertifisering av produkter å gjøre. Som "Plattform for Solidarisk Økonomi"²² slår fast er den *menneskelige kapitalen* bevegelsens viktigste ressurs, og det legges stor vekt på hvordan tradisjonelle former

¹⁹ Red Nacional de Comercialización Comunitaria (www.renacc.org)

²⁰ Red Latinoamericana de Comercialización Comunitaria (www.relacc.org)

²¹ RELACCs hjemmeside beskriver målene deres på denne måten: "...Med inspirasjon fra våre komunitære prinsipper av gjennomsiktighet, verdighet, likhet og ansvarlighet i arbeidet med de nasjonale nettverkene, legger vi til rette for informasjonsspredning, erfaringsdeling og promotjon av våre produkter og tjenester, for å konstruere et solidarisk marked nasjonalt så vel som internasjonalt, med kvalitet og respekt for miljøet som vil bidra til bedre inntekter og livskvalitet for menn og kvinner som utgjør medlemmene i nettverkene." (Min oversettelse)

²² "Plataforma Multisectorial de Promoción de la Economía Solidaria y Comercio Justo de Bolivia" (Mai 2007). En samling av de viktigste prinsippene, erfaringene og målsetningen til bevegelsen i nasjonal kontekst.

for solidaritet kommer fellesskapet og hver enkelt til gode. Disse tradisjonelle formene for selv- hjelp (eksemplifisert ved institusjonene *mink`a*, og *el ayni*²³) kontrasteres med en konkurranse- orientert logikk i vestlig nyliberalisme som setter svake grupper opp mot hverandre. Rettferdig handel kommer inn som et samarbeid med bevisste konsumenter i Nord, men fokuset holdes på deres egen evne til å forbedre levestandarder og muligheter i det bolivianske samfunnet. Der den konsument- rettede diskursen i Nord fokuserer på vestlige forbrukeres evner til å gi fattige bønder i Sør en håndsrekning, vil de bolivianske tilhengerne vektlegge hvordan solidarisk økonomi vokser ut av årtusenlange kulturelle praksiser i deres hjemland. Produsent- organisasjonene viderefører de tradisjonelle praksisene med innbyrdes byttehandel og økologisk landbruk, selv om de først nylig ble navngitt som del av solidarisk økonomi. Sertifisering av praksisene, og "oversettelsen" til språket i denne diskursen er dermed viktig for å skape forbindelser og selge produktene internasjonalt. Jeg opplevde klare likhetstrekk ved måten solidarisk økonomi- tilhengerne omtalte utfordringene i det internasjonale markedet og den konsument- rettede diskursen i Norge. Begge har vekt på hvordan miljø og menneskelige hensyn må bli en integrert del av vår økonomiske praksis og gjennom dette har potensial til å minske fattigdom og jevne ut globale skillelinjer. Fokuset blant solidarisk økonomi- tilhengerne i det bolivianske nettverket er likevel mer på å skape vekst i egne organisasjoner, på stolthet og verdighet i forhold til urfolkspraksiser. Kvalitetsaspektet i henhold til produktene som selges er meget sentralt, og knyttes til rettferdighets- prinsippet: "*Vi lager produkter av bedre kvalitet, de betaler litt mer. Det er rettferdig handel*". Bevegelsen er sammensatt av et bredt spekter grupper og individer med delte så vel som kryssende interesser. Flere konkurrerer eksempelvis innenfor det samme markedet, og ønsker å tiltrekke seg oppmerksomhet fra utenlandske kunder eller støtte fra frivillige organisasjoner.

²³ **Ayni:** "The ayni- principle is as follows: I request or receive a specific service from my kinsman or neighbour, on the understanding that on a subsequent, exactly similar occasion, I will render him/her exactly the same service." (Harris 2000:vi) **Mink`a** : "In Peru and Bolivia this refers (a) to a work- party performing a service for an individual, such as building or roofing his house. The beneficiary provides coca, cigarettes and (alcoholic) refreshment, and it is presumed that over a period of time all the members of the party will perform similar services for each other in the same group. However, the term is (b) also, and perhaps more usually used to mean simple wage labour (..)" (Harris: 2000: viii)

Tilsynelatende er det likevel vekt på en del felles utfordringer der aktørene drar nytte av å samarbeide. I "Plattform for Solidarisk Økonomi" samles deltakerne om de viktigste målene og utfordringene for bevegelsen. Denne er delvis rettet mot staten, som man håper skal kunne implementere prinsipper i lovverket som støtter opp om solidariske praksiser og tilgodekommer småprodusenter, bønder og marginaliserte grupper i samfunnet. Bevegelsen søker å styrke det kontinentale samarbeidet med sikte på å skape lokale deltakelses-orienterte sertifikasjonsordninger. Disse skal både ha lokal legitimitet og kunne samordnes på et latinamerikansk nivå, og dra beslutningsmakten mer fra Nord til Sør.

Det kan være vanskelig å sette en klar avgrensning for dette nivået. Noen organisasjoner sier seg enig i tankegodset bak solidarisk økonomi, men mener utgiftene ved sertifisering eller medlemskap i internasjonale nettverk er for høye. De kan likevel praktisere en demokratisk organisasjonsstruktur og betale minstepris til sine medlemmer. Andre har problemer med *rettferdighetsbegrepet* og velger derfor å avstå fra å promotere sine produkter som såkalt rettferdige. Men er like aktive pådrivere for medbestemmelse, arbeidsvilkår og lønninger. Hvem som er deltakere i bevegelsen vil derfor variere etter hvilke kriterier som legges til grunn: Medlemskap i internasjonale eller nasjonale nettverk, organisasjonspraksiser eller sympatier?

Nivå 3- Grasrota

Det jeg kaller det tredje nivået i Fair Trade- samarbeidet gjelder strikkerskene, garnprodusentene, keramikkerne, håndverkerne, kaffe- plukkerne og alle dem som forsøker tjene til livets opphold gjennom produksjon tilknyttet rettferdig handel-organisjoner. Disse skiller seg fra sine representanter i organisasjonsledelsen ved å være mer opptatt av de praktiske konsekvensene av arbeidet for sitt dagligliv, og mindre av den nasjonale og internasjonale systemkritikken. Lønnsutbetalinger, kontinuitet (når, og hvor mye?) er viktig her, i tillegg til god kommunikasjon og evne til å følge rytmen i dagliglivet med sine egne prioriteringer. For mange av strikkerskene jeg arbeidet med sto muligheten for å arbeide i hjemmet sentralt, siden de da kunne følge opp barna, gå på religiøse eller politiske møter, ta seg av husarbeidet eller besøke slektninger når dette var påkrevd. Jeg kommer dypere inn på tema om produsentenes prioriteringer, arbeid og hverdagsliv i de følgende

kapitlene. Det jeg vil fremheve i denne sammenhengen er at rettferdig handel- arbeid ikke skiller seg nevneverdig fra andre typer arbeid. Det brukes som levevei når dette er hensiktsmessig eller i mangel på andre gode muligheter. Bolivianere har måttet tilpasse seg store samfunnsmessige og økonomiske endringer gjennom de siste tiår, der storstilt arbeidsledighet og masseemigrasjon fra landsbygdene har vært noen av utfordringene. I denne situasjonen har folk formet strategier for å klare seg best mulig, noen ganger ved hjelp av nettverk, familie, solidaritet og gjensidighet, andre ganger gjennom sterk konkurranse og individfokus. Individbaserte strategier kan byttes med fellesskapstenking i ulike situasjoner og vurderes fortløpende av aktørene. Rettferdig handel- relatert arbeid er først og fremst en måte å livnære seg på, som i noen situasjoner kan lønne seg, i andre ikke.

Det første eksempelet jeg vil trekke frem er hentet fra da jeg gjorde feltarbeid på Horizontes` kontor i El Alto. Organisasjonen får besøk av to rettferdig handel- promotører fra Europa, og jeg fikk muligheten til å følge med dem på besøk hos bedrifter og organisasjoner i området, samt et verksted om "etisk mote". Gjennom denne beskrivelsen av møtene mellom promotører og produsenter fra Nord og Sør vil jeg belyse deres ulike visjoner, og kommunikasjonen mellom disse. Det kan eksemplifisere det jeg innledningsvis kalte nivå 1 og nivå 2, og hvordan partene "oversetter" sine forestillinger for hverandre.

Nord og Sør møtes

En kjølig februar morgen får Horizontes et kjærkomment utenlandsbesøk. Det er Julia og Mary fra det britiske rettferdig handel- nettverket. Julia er opprinnelig fra Peru, men har jobbet lenge i Storbritannia med promotering av rettferdig handel- produkter der. En viktig del av jobben er også å skape forbindelser mellom søramerikanske produsentorganisasjoner og butikker på de britiske øyer. Mary arbeider som lærer på en videregående skole med design- linje, og har spesielt engasjert elevene i de etiske utfordringene klesindustrien kan by på. Nå er de kommet for å holde et verksted i europeisk mote og design, samt å utvide samarbeidet mellom organisasjoner i Sør og Nord. Smil og latter preger gjensynet på kontoret i El Alto og nestleder Felipe forklarer at Julia er en god venn av organisasjonen og hans familie. Hun er alltid full av godt humør og pågangsmot, og har gjort et viktig arbeid for å spre rettferdig handel. De levende ansiktsuttrykkene og engasjementet virker tydelig tillitsvekkende når hun småprater med de ansatte på kontoret, som har kjent henne gjennom besøk og kundeforhold i mange år. I dag skal

hun og Mary besøke en rekke organisasjoner og møter før kveldens verksted med produsentene, og jeg følger gledelig med dem. Først er det garnfabrikken som står for tur, der direktøren stiller til intervju. Mannen i 30- 40 årene forteller om bedriften som er bygget opp av lama- og alpukka oppdrettere, med en klar sosial base av småprodusenter. I dag er de ledende i det bolivianske markedet på sitt område og har vanskelig for å oppfylle etterspørselen både lokalt og internasjonalt. Fair Trade- promotøren spør om han er interessert i å bidra med garnprøver hun vil dele i et stort nettverk av klienter. Flere produsenter hun har snakket med i Peru er også interesserte. Hun understreker viktigheten av å skape samarbeid og allianser mellom produsenter og klienter, og at markedsinformasjon, eksempelvis hvilke nye farger som kommer i motebildet også når produsentene. Direktøren sier seg enig, men påpeker at det kan oppstå forsinkelser siden de har mange kunder å ta hensyn til. De eksporterer allerede til Norge og samarbeider tett med en skandinavisk designer som styrker kunnskapene på begge sider. På spørsmål om de er interessert i å bli med i rettferdig handel- nettverket svarer direktøren avventende, men understreker at de har en sosial base og demokratisk modell der produsentene er aktive i beslutningsprosessen.²⁴

Rettferdig handel- en markedsåpner?

Julia viser stor iver og ønske om å skape forbindelser mellom garnfabrikken, europeiske klienter og håndverksorganisasjoner i regionen. Hun begrunner ønsket i behovet for å skape allianser og spre markedsinformasjon, med det formål at rettferdig handel konseptet kan vokse og nå flere både på produsent- og konsument- siden. Underforstått ligger troen på at en slik vekst vil kunne øke mulighetene for bolivianske bønder og håndverkere samtidig som det tilfredsstillende voksende "etiske markedet" i Nord- Europa og Storbritannia spesielt. Direktøren er imøtekommende og deler promotørens fokus på produsentenes posisjon, når han vektlegger at bedriften er bygget opp av småprodusenter. De deler også vekten på det internasjonale samarbeidet som et positivt bidrag, gjennom arbeidet med den skandinaviske designeren. Likevel viser ikke direktøren noen direkte interesse for å bli medlem i rettferdig handel- nettverket, og understreker at de allerede har stor etterspørsel og kommersiell suksess. Rettferdig handel kan her bli sett som en vei inn til markedet bedriften for tiden ikke trenger. Fremhevingen av småprodusenter,

²⁴ I et senere intervju jeg gjør med direktøren i Garnfabrikken understreker han nettopp dette. Han sier seg enig i Solidarisk økonomis prinsipper og mener at disse allerede ligger til grunn for bedriftens arbeid. Slik den økonomiske situasjonen er nå ser han imidlertid større utgifter med å bli medlem eller sertifisert av en internasjonal rettferdig handel- organisasjon, og at bedriften går godt uten dette.

andinske røtter og internasjonalt samarbeid, som sammenfaller med internasjonal rettferdig handel- diskurs kan likevel tyde på at dette ikke er uvesentlig som markedsstrategi.

Håndverkere av i dag og i morgen

Vi busser videre til en mindre kunsthåndverksorganisasjon i en annen bydel av El Alto. Flere eldre kvinner tar hjertelig imot oss og viser oss rundt i organisasjonens lokaler. På veggene henger vevde tepper og en av kvinnene demonstrerer garn- spinning ved hjelp av en slags snurrebass. De har også en stor veve- maskin, men siden teknikeren døde for et halvt år siden har de hatt problemer med å bruke denne og produksjonen har gått noe ned. Julia meddeler at de har vunnet en internasjonal mote- pris ved en stor messe i Paris. Kvinnene takker og vi drikker te mens de forteller om organisasjonen, arbeidet deres både ruralt og i marginaliserte bydeler av El Alto. Det innbefatter både hånd- strikking, veving og sying, samt keramikk og utarbeidelse av tradisjonelle musikkinstrumenter. De selger mest til utenlandske klienter og har et mål om å skape muligheter for kvinner spesielt. Britiske Mary spør om det er mange unge som arbeider for dem, og hvordan interessen for tradisjonell håndverkskunst er blant de unge? "De fleste unge vil heller satse på en karriere", forklarer den eldre kvinnen. "Ikke mange drømmer om å bli håndverkere, men vil heller studere juss, medisin, slike ting.. Men vi har likevel et par unge i hver gruppe, i tillegg til at de hjelper foreldrene når ordrene skal leveres inn".

Mary undrer seg om det ikke finnes kurs i mote og design på universitetsnivå. På bussen innover mot byen diskuterer vi hvorfor ikke potensialet i markedet utnyttes. Det er en stor etterspørsel etter etisk produserte klær i Europa. Blant annet en stor kleskjede i Storbritannia er interessert i etiske produkter, men er avhengig av at produksjonen profesjonaliseres. Man må være garantert et stort opplag av klær, at det ankommer punktlig og at fargene er nøyaktig slik de skal. "Om Bolivia vil utnytte dette må man anerkjenne tradisjonene som fins her, ta det opp på et høyere nivå, inn på universitetene og produsere stort!" bryter Mary ut. Hvorfor dette ikke organiseres bedre forblir et frustrasjonsmoment for den unge kvinnen.

Å følge markedet?

I dette besøket mener jeg man kan lære noe om ulike syn på marked. Mary og Julia fremhever det internasjonale markedet som en nesten ubegrenset mengde av muligheter (for vekst) om man bare lærer å følge dets prinsipper. "Profesjonalisering" er ifølge Mary det som må til, med storproduksjon, tilpasning etter kjøpernes ønsker samtidig som man bevarer det "unikt andinske" og gir dette en høy status. Punktlighet og forutsigbarhet i farger og produksjon hører

også med til "markedslogikken" om man vil produsere stort. Representantene for håndverksorganisasjonen virker positive til den internasjonale kontakten og kundeforholdene der. De fremhever marginaliserte kvinner som målgruppe og ønsket om økonomisk vekst samtidig som de tar vare på og verdsetter håndverkstradisjoner. Dette i tråd med rettferdig handel- promotørenes fokus. Likevel illustreres en annen livsrytme idet organisasjonslederne beskriver hvordan produksjonen har gått ned siden de mistet en viktig tekniker. *"De unge drømmer ikke om å bli håndverkere, men vil heller satse på en karriere"* kan også vise til den tradisjonelle rollen kunsthåndverkere har der det handler mer om overlevelse og hånd- til -munn enn å klatre på den sosiale samfunnsstigen.

Rettferdig etter hvem sine premisser?

Den neste kunsthåndverkorganisasjonen vi besøker ble startet av en nordamerikansk kvinne for om lag tredve år siden. Organisasjonen skiller seg fra de andre ved å ikke være medlem av noe rettferdig handel- nettverk. Dette til tross for at jeg har truffet organisasjonslederen på flere Solidarisk Økonomi- samlinger, og *"å gi muligheter for marginaliserte kvinner"* er deres satsningsområde. Lederen forteller levende og engasjert om tekstilene som er designet av produsentene selv, som får muligheter til å tjene penger gjennom arbeidet i hjemmet. Produktene selges i Nord Amerika og Europa, og både målgruppene og arbeidsmåten likner på rettferdig handel- organisasjonene jeg kjenner fra området. Men den erfarne organisasjonsstifteren mener rettferdighets- begrepet er problematisk. *"Hvordan kan jeg si at mine produkter er `rettferdige`, bare fordi håndverkerne får betalt en levelig lønn? Med dagens globale fordeling av rikdom blir det malplassert å snakke om rettferdighet"*, mener hun og spør seg om ikke konseptet aller mest gagnar kjøpernes samvittighet. Likevel ser hun nytteverdien i å spre bevissthet og mentalitet om ulikhetene i verden, og at det derfor kan gi positive følger at konseptet nå er i stor vekst. *"Hvis den økonomiske situasjonen hadde vært annerledes skulle vi ha solgt produktene her i Bolivia"*, fortsetter nordamerikaneren. *"Slik at folk her kunne kle seg i vakre alpukka- klær, istedenfor de billige syntetiske stoffene, som også ville gagnet miljøet. Men økonomien gjør det umulig. En får innblikk i mange paradokser når en arbeider i dette feltet: For mange av produsentene ute på landsbygden var syntetiske farger det store nye. De kunne lage disse flotte sterke fargene! Nå begynner vi å si til dem `se på disse plantene som vokser her rett utenfor, og hvilke vakre farger de gir`".*

Denne organisasjonsstifteren har fordelen av god kjennskap til den vestlige så vel som den bolivianske virkeligheten, om det går an å gjøre et slikt skille. Dette

kjennetegner ofte erfarne ledere i denne typen organisasjoner, men er i dette tilfellet spesielt fremtredende. Hennes nordamerikanske oppvekst og tredve år lange arbeidserfaring i Bolivia viser seg idet hun kritiserer "rettferdighets- tanken" som kjennes så god ut for den vestlige forbruker. Samtidig som hun promoterer miljøvennlige og "autentiske" produkter ser hun med en viss ironi på den forbrukerstyrte besettelsen av "det rene produktet". I kapittel 6 kommer jeg tilbake til betydningen av identitet for produktenes salgbarhet, med særlig vekt på "kvinner", "håndlaget" og "urfolk".

Selvpresentasjoner og markedsanalyse

Neste dag er det duket for verksted, og representanter fra mange av organisasjonene vi har besøkt samler seg i Horizontes` møtehall. Hver og en presenterer seg og hva som er spesielt viktig i deres organisasjonsarbeid. Noen fremhever produsentenes egne design, mens andre vektlegger det gode samarbeidet de har med en utenlandsk designer, som holder kurs og gir bedriften viktige kontakter. Horizontes fremhever det gode forholdet de har med sine klienter, og at en representant fra organisasjonen reiser til Europa og viser kolleksjonen deres til kundene der. Bolivia er mye i internasjonal presse for tiden på grunn av de politiske endringene i landet, og organisasjonen ønsker å bygge opp om dette. Den omtalte designeren som arbeider i samarbeid med garnbedriften tar ordet og forteller om hvordan markedet er i ferd med å åpne seg. I Skandinavia, i Europa.. Hun har mange personlige vitnesbyrd på at det nytter. Men det er også mange utfordringer. For eksempel når en farge tar slutt og klientene ønsker seg akkurat denne. Julia følger opp med at "her i rettferdig handel- markedet er alle dine venner. De kjøper uansett". Men hennes visjoner strekker seg lenger. Hun ønsker å åpne det store markedet! Der er fargene viktige, og kundene kresne. Hun står i kontakt med en stor englandsbasert kjede som er meget interesserte. Men flere utfordringer gjenstår, både i henhold til kapasitet, tidsfrister og farger. Mary henvender seg til produsentene som er tilstede, med Julias oversettelsehjelp fra engelsk til spansk. "Det er viktig at dere forstår hvordan de store designerne jobber", forklarer hun. "De tjener ikke penger på de store sakene sine, men på et lavere marked, *de unges marked*. Dere skal selvsagt ikke miste kvalitet eller kultur", fremhever hun, "men om dere forenkler, og gjør det fortere, vil dere selge til mange flere. Det finnes trend- byråer i Paris, Milano, London og New York. De setter fargene opptil to år før de kommer i butikkene, og har egne forskere som går ut og finner informasjon i nyhetene, media, på puber og i gatene. Folk begynner å bli mer bevisst om etikk i bransjen, samtidig som de er opptatt av økologi, bærekraftighet og resirkulering. Det er viktig at dere identifiserer dere med klientene og hvem denne er, hvor mye penger den kan bruke. Hvis det er en 15- 17-åring må en tenke over hvor mye denne har råd til, slik at produktet

kan møte markedet". Julia går tilbake til utgangspunktet for hvorfor hun begynte med denne typen arbeid. Hun var en "frustrert økonom" med ønske om å gjøre noe konkret for å endre ulikhetene i verden. En håndverksorganisasjon her i Bolivia ga henne mange ting, og stolte på at hun ville hjelpe dem. Men tingene kunne ikke selges.. Hun tok kontakt med en designer for å forbedre enkelte detaljer, og brukte sine engelske kontakter. Til slutt endte de opp på "Etisk Moteshow i Paris", der hennes kolleksjon vant pris! "Det vil si *dere* vant! Og blir nå del av en større kolleksjon. Jeg selger produkter med historie, med håp og drømmer. Samarbeidet med designerskoler er med på å endre industrien, og samtidig vil jeg styrke IFAT- nettverket". Den peruansk- engelske kvinnen holder tilhørerne oppmerksomt interesserte gjennom latter, smil og ansiktsuttrykk i alt hun forteller. Nå viser hun film fra "Etisk Moteshow", der slanke modeller bærer "etnisk- inspirerte" kostymer i alt fra bastaskjørt og kokosnøtter til lamamønstrede topper. Tilskuerne ler forsiktig og smiler til de spesielle sammensetningene på catwalken.

Etter pausen setter vi oss rundt et bord der designlæreren Mary gjennomgår noen produkter elevene hennes har tegnet. Hun forklarer "konseptet etisk", at alle komponentene er etiske. At det er kjøpt på samme sted og ikke har reist verden rundt. "Tre er mer bærekraftig for bevisste forbrukere enn for eksempel plastikk", sier hun og viser en veske der knappen "krasjer" med det ellers "naturlige" utseende. Enkelte elementer er misforstått på veien mellom de britiske elevenes tegninger og de bolivianske håndverkerne som laget produktene. Deltakerne følger konsentrert med i den engelske kvinnens forklaringer, og diskuterer hvordan tekstilene kunne vært laget annerledes. Mary fremholder ideen om at materialene kommer *herfra* og foreslår at organisasjonene lager en katalog over ulike materialtyper de bruker, så hun kan ta med et eksemplar hjem til elevene sine. Slik kan samarbeidet utvikles, til fordel for begge parter. Bærekraftighet er det sentrale for henne og handler om å være " *Fair to the Earth, Fair to the Workforce and Fair to the Future Generations*".. i tillegg er det ingen synd å være "fashionable" legger hun til med et smil.

"Men tilslutt må vi huske på at selv om dette ikke er `rask mote`, må vi være punktlig for å få solgt. For å komme med i vårsesongen må man ha sendt varene innen et gitt tidspunkt for å komme med". Til slutt takker kvinnene læreren for å ha gjort dem oppmerksomme på feilene i tekstilene, "på denne måten vil vi lære!" Og at hun har reist så langt for å vise dem. Hun takker hjertelig tilbake at hun også har lært mye, og verkstedet løses gradvis opp mens folk går rundt og ser på veskene, småprater og diskuterer vennskapelig.

Oversettelsespraksis

Jeg ser Mary og Julias presentasjon på verkstedet som en form for oversettelsespraksis. Å lære av hverandres ulike virkeligheter fremheves ofte som et

kjernerpunkt i rettferdig handel, og deres utgreiing om motebransjen, markedet, bærekraftighet og etisk konsum kan forstås i en slik sammenheng. Samtidig synes jeg å merke et snev av disiplinering i fokuset på punktlighet og hva som må til for å nå ut til det "virkelig store markedet". Jeg har ikke til hensyn å konstruere to motstridende fronter i disse beskrivelsene. Men mener at samhandlingen kan illustrere hvordan ulike fokus og til dels virkelighetsoppfatninger likevel kan virke sammen. Det er interessant å merke seg de to besøkendes fremlegging om den "etiske markedsideologien" under verkstedet. Der fokus ligger på miljøvennlighet, solidaritet og lokal forankring; noe som ofte påstås å komme "naturlig" for folk med urfolksbakgrunn²⁵. Likevel kommer det fram at håndverkerne ikke nødvendigvis foretrekker tre framfor plastikk, eller legger vekt på at komponentene ikke er importert fra Kina.

Dette ble også understreket av den nordamerikanske organisasjonslederen jeg besøkte dagen før sammen med Mary og Julia. Hun trekker frem hvordan vestlige verdensbutikk- kunder ser noe urørt, naturlig og ekte i de bolivianske strikkeplaggene mens håndverkerne selv ønsker seg vestlig konsumvarer.

I forhold til syn på markedet kommer det frem flere ulike fokus. Som nevnt er Mary og Julia opptatt av punktlighet og forutsigbarhet i forhold til vareforsendelser og "riktig design". Dette for at rettferdig handel- ordningen skal kunne vokse i omfang og nå ut til flest mulig kunder. For promotørene handler utviklingsaspektet i rettferdig handel om en gjennomtrengende markedsreform i tillegg til en global bevisstgjøring der "etikk skal inn i alle ledd". Horizontes` nestleder Felipe legger vekt på promotere Bolivia internasjonalt, som en positiv effekt av sitt arbeid. For den enkelte produsent betyr håndverket først og fremst et levebrød når det ikke er flust av muligheter. Dette kommer frem i møtet med den første håndverksorganisasjonen jeg besøkte med Julia og Mary, som kommenterte at få unge drømmer om en fremtid som kunsthåndverkere. Rytmen i produsentenes dagligliv, og i den internasjonale klesbransjen påvirker også forholdet mellom handelspartene i stor grad. Tidsfrister

²⁵ Jamfør "våre praksiser" i "Plattform for Solidarisk Økonomi"

og arbeidstempo kan også ses på som forhandlinger om maktforhold, noe jeg ser nærmere på i kapittel 3 og 5.

Til slutt i forbindelse med dette eksemplet vil jeg nevne rettferdig handel som et møtepunkt, for aktører med delvis sammenfallende og delvis ulike agendaer. Å endre et markedssystem som opprettholder skillelinjer mellom fattige og rike er et sentralt punkt i den internasjonale fair trade- diskursen. Få av deltakerne vil si seg uenig i en slik visjon, men fokus hos de ulike varierer likevel stort, som vist i eksemplene overfor. Den neste beskrivelsen jeg vil presentere spilles også ut på Horizontes` kontor, der organisasjonsledelsen får besøk av ordføreren og lokale pressefolk. Eksemplet gir innblikk i hvordan ledelsen legger fram arbeidet sitt, og hva de ser som kjernepunktene i deres virksomhet. Det illustrerer hva jeg innledningsvis kalte nivå 2 av diskursen om rettferdig handel.

Møte med ordføreren

Ordføreren, i følge med to journalister er på besøk ved Horizontes` kontor. De ønsker å lære av organisasjonens kommersielle suksess, og hvordan deres erfaringer kan være nyttige for andre foretak, som i sin tur vil skape vekst og arbeidsplasser i byen. Vi sitter rundt bordet i organisasjonens møtely og drikker kaffe, lederen doña Angela, hennes sønn og salgansvarlige Felipe, jeg, og ordføreren med hans følge. Felipe forteller om hvordan organisasjonen i sin spede begynnelse på slutten av 1980- tallet delte utfordringer med mange andre kunst- og håndverksorganisasjoner. I den kommersielle kjeden kan mellommenn bestemme prisen og håndverkerne selv har ikke mye de skulle ha sagt. Nettopp derfor gikk de sammen og satte krav. Doña Angela er "teknikeren" som startet det hele. Hun samlet folk ute på gaten, ga dem opplæring i strikking, farging og ulike design. De tok kontakt med turister for å få solgt produktene i utlandet, og hjelpe dem å oversette brev på engelsk eller fransk fra interesserte oppkjøpere. Siden har det bare vokst og gått oppover, og i dag er det *de* som kan velge mellom klientene og har problemer med å oppfylle alle ordrene. De er representert på messer rundt omkring i verden og er en av få rettferdig handel- sertifiserte bolivianske organisasjoner innenfor sin bransje. Dette ser de som en svært viktig prestasjon, som åpner markeder for dem og er et kvalitetsmerke for kunden. På det lokale planet danner produsenter grupper, blir gitt opplæring og integreres i organisasjonen som helhet. Organisasjonen i dag opplever økonomisk vekst, men det er viktig å opprettholde de internasjonale kvalitetskravene. Produsentene tenker ikke alltid på dette, men man må sjarmere klientene, gjøre dem "forelsket". Stolt viser han diplomene som fra IFAT, og forteller om internasjonale forskere som har skrevet bøker om

organisasjonen. "Felleskap er styrke og tillit" påpeker nestlederen, og gjør oppmerksom på at kaffen vi drikker er økologisk dyrket av bolivianske småprodusenter. Gjestene følger interesserte med og kommer med anerkjennende kommentarer underveis, til doña Angela avbryter at "her jobber nitti prosent kvinner, men det er mennene som snakker!" og alle ler. Presentasjonsvideoen settes på og salen fylles av andinsk musikk og vakre bilder av urfolkskvinner som strikker, deltar på møter og diskuterer pris. Plansjer forteller om hvor mye en kan tjene etter hvor mye en strikker i måneden, at organisasjonen er selvhjulpen uten finansiell støtte og med strenge kvalitetskrav. "Ja, den er litt propaganda" smiler doña Angela, "men den gikk til hjertet på klientene våre, og vi har ikke andre kanaler". Ordføreren er imponert og ønsker å samarbeide med organisasjonen, de holder på å utarbeide en ny lov som vil gjøre det lettere for bedrifter å starte opp, og unngå skatt de første årene. Målet er å skape flere arbeidsplasser, og kan kanskje også være til fordel for organisasjonen. Felipe skyter inn at arbeidsplasser er viktige, men ikke minst å bevare kulturarven. Hvis vi mister den, og vårt særpreg, hva har vi da? "El Alto er den største fabrikken i Bolivia. Vi ønsker gjennom arbeidet vårt å forbedre inntrykket av denne byen, som sliter med dårlig rykte. Vi er tilstede i offentligheten, og ikke minst internasjonalt ser folk etter produkter `laget i Bolivia`. I tillegg fakturerer vi alt, for å hjelpe regjeringen og endringen som skjer her i landet. Men mange sier de vil ha jobb, uten å gjøre noe med det! De søker bare den enkle utveien.. Og det vil vi ikke ha noe av hos oss". Doña Angela går videre til å beskrive de viktigste utfordringene i produksjonen, som at kvinner mangler både rettigheter og selvtillit. "Hver dag gjør kvinner mellom førti og femti oppgaver, mot knapt tolv for menn. Kvinnens arbeid blir ikke verdsatt på samme måte", og dette er en viktig kamp for henne. Ordføreren påpeker igjen at han gjerne vil samarbeide og at de har felles utfordringer å ta tak i. "Lønningene her i El Alto er kriminelt lave", går Felipe videre. "Verdensbanken og Det Interamerikanske Fondet vil gi oss penger, men ønsker bare å støtte de som allerede har oppnådd suksess. Ingen tror på ideene til nye bedrifter, og de går under på grunn av dette.. Her er det viktig å gi støtte til de første skrittene". Ordføreren er enig i at det er det å komme inn på markedet som er vanskelig. Alle vil tjene, men vet ikke hvordan å dele kaken. "Det er det som er så spesielt med denne organisasjonen. Her er det ikke *tjene, tjene*, men *være*. Alle deltar. Vi er en familie", avslutter doña Angela. "Vi er fattige økonomisk nå, fordi vi vil klare oss selv. Vi er glade fordi vi samler kreftene våre. Samtidig må vi unngå at ledere blir korruperte. Vi gir ikke rabatt til klientene, og betaler heller ikke produsentene månedlig. Men gir bonuser ved høytider. Vi gir muligheter til kvinner, som igjen kommer hele familien til gode, og er et eksempel for andre organisasjoner".

Etter seansen møter Felipe til meg med et smil. "Når du hører forklaringene om Horizontes er det som en ...*perfekt* organisasjon, ikke sant? Etter å ha hørt forklaringene mine er jeg alltid mer forelsket i organisasjonen".

Å gi muligheter og stille krav

Organisasjonsledelsen presenterer her hva de mener er de viktigste faktorene for deres suksess, i tillegg til hva de ser som visjonene for arbeidet de gjør. Presentasjonen er rettet mot ordføreren og journalister fra lokalpressen, og dette preger nok fremstillingen, i tillegg til mitt nærvær. Det er først og fremst idealene man kan lære noe av her, og hva aktørene identifiserer seg med gjennom arbeidet sitt. Lederne legger vekt på at organisasjonen er vokst frem av kvinners arbeidsinnsats, deling av informasjon og samhold mellom seg. Selv om de til å begynne med økonomisk sett var fattige, gjorde den felles innsatsen at de fikk utnytte sine kunnskaper og vokse som organisasjon. Kunnskapsdeling var også viktig i kontakten med klientene, der de fikk hjelp av turister til å oversette brev, og gradvis lærte mer gjennom de internasjonale kundeforholdene. Nå har de opparbeidet seg en posisjon der de selv kan sette betingelser i forhold til klientene, og vektlegger medlemskapet i IFAT som en viktig mekanisme for å nå ut på markedet, i tillegg til å være et kvalitetsmerke. Gjennom disse fremstillingene viser lederne at de behersker "rettferdig handel- språket" flytende. Spesielt fokuset på kvinner, kunnskapsdeling og solidaritet er sentralt, og serveringen av økologisk kaffe fra småprodusenter understreker solidaritetsaspektet. Fokus på å verdsette kulturarven og bedre byens rykte er også et viktig element. At El Alto er landets "viktigste fabrikk", men likevel sliter med dårlig rykte er en utfordring Felipe ønsker å ta tak i gjennom organisasjonens nærvær både i lokal og internasjonal offentlighet. Doña Angela påpeker at arbeidet deres også er i tråd med regjeringens innsats for å skape sosial endring. Samtidig som organisasjonens arbeid kan gi muligheter til vanskeligstilte familier i El Alto og landsbyene rundt, viser lederne en disiplinerende side. Folk som ønsker "den enkle utveien" med minst mulig arbeid, er ikke ønsket. Familie- allegorien understreker at det følger krav med til medlemskap i fellesskapet. Å vise lojalitet og gode verdier kommer frem gjennom ulike former for deltakelse i organisasjonen, som jeg går dypere inn på i kapitlene 3, 4 og 5.

Susanas historie om arbeid og drømmer

Susana er en kvinne i midten av tyve- årene som arbeider på Horizontes` kontor. Av arbeidsoppgaver kan det nevnes feiing, vasking, sortering, prising, sy etiketter, vaske

produkter, assistere ved kundebesøk, dele ut garn til produsenter, isolere taket, ta telefonen, servere mat og drikke samt rydde opp etter møter og ta imot beskjeder fra organisasjonsledelsen. I de to månedene jeg gjorde deltakende observasjon ved kontoret ble det naturlig at jeg fulgte med Susana i hennes arbeidsoppgaver da jeg ellers kunne føle meg overflødig eller i veien. Vi utviklet et vennskap og diskuterte store og små hendelser i livet mens vi sorterte plagg, festet etiketter eller reparerte små defekter i tekstilene. Jeg ønsker å formidle deler av hennes historie, synspunkter og opplevelser, selv om dette på ingen måte kan gi en fullverdig fremstilling av hennes liv eller arbeidsrelasjoner.

Susana fikk sitt første møte med arbeidslivet som tolvåring da familien ikke lenger hadde råd til å betale skolegangen hennes. En velstående familie i hovedstaden ansatte henne som hushjelp, med ansvar for matlaging, vasking av huset og familiens klær. De skulle til gjengjeld finansiere kveldsskolen. Arbeidet i huset var tungt og krevende, i tillegg til å passe familiens barn. Ved en anledning minnes hun en ekstrajobb hun fikk tilbud om gjennom noen bekjente, der hun var med å selge mat på gaten kvelds- og nattestid. De sto og vasket opp til klokken to om natten, gjennom en hel måned, men da det var slutt ble de snytt for pengene. Som femtenåring reiste hun til Argentina og fikk jobbe på en klesfabrikk der. Det var spennende å være i et annet land! Selv om bolivianere ofte ble sett ned på og tatt for å være kriminelle. Arbeidet gikk mest på å revidere klær, og varte ofte fra 10 om formiddagen til 2 om natten, og det var sjelden hun hadde tid til å slappe av eller ha fri. Til sammen tjente hun greit, sier Susana, men måtte sende penger hjem til familien. Ettersom hun fikk et lite barn å ta seg av ble det umulig å fortsette i arbeidet og hun kom hjem til Bolivia. Hun begynte som strikkerske i organisasjonen før hun fikk tilbud som fast ansatt assistent på kontoret. Her har hun månedlig fast inntekt og bor med sin samboer og sønn i deler av svigerfamiliens hus. Utenom arbeidstid hjelper hun ofte organisasjonsleder doña Angela i huset og med praktiske gjøremål. En utenlandsk støtte- organisasjon finansierer lønnen hennes nå, med vekt på at hun også utdanner seg. På kveldstid fullfører hun videregående skole (*colegio*) men tiden er fortsatt knapp, og det er ikke alltid lett å gjøre de riktige prioriteringene mellom familie, skole og jobb. I perioder der store vareforsyninger sendes eller mange kunder kommer på besøk går det ut over skolearbeidet. "Det er dette som er forskjell på en bedrift og en *asociación* (organisasjon)" forklarer hun. "I en privat bedrift kommer du om morgenen og går om ettermiddagen, til faste tider. Men her, hvis det kommer kunder, eller hvis det er møte, må du bli igjen til det er over". Kontakten med vennene har derfor gått veldig ned det siste året, noe hun synes er leit. Flere av venninnene har allerede karrierer.. én er doktor. Susana vil også gjerne ha egen karriere, lenge tenkte hun på å bli politi. Men siden hun er akkurat for gammel til å komme

inn på utdanningen vurderer hun mulighetene som barne- inspektør. Disse arbeider med kontroller og tilrettelegging av at barn har det bra i hjemmet, og er en svært viktig jobb mener den unge kvinnen. Hun gir uttrykk for å like arbeidet i organisasjonen, spesielt kontakten med produsentkvinnene synes hun er kjekt. "Jeg kommer godt overens med de fleste, vi prater og ler sammen" svarer hun når jeg spør hva hun liker aller best. Men når kravene fra jobb, skole og familie blir for høye drømmer hun som mange andre om å reise bort. En slektning i USA har lovet å hjelpe den unge familien om de skulle ønske å flytte. "Utlendinger kommer hit til Bolivia for å bli kjent og besøke vakre steder som innsjøen Titicaca, ruinene i Tiwanacu, og alle de ni fylkene. Vi selv har ikke anledning til dette. Jeg ønsker for min sønn at han skal oppleve mer, og få sjansen til å se ulike steder. Kanskje når du kommer tilbake til Bolivia er vi allerede reist til USA" smiler hun en dag over oppvaskbenken.

Som mange bolivianere har Susana måttet arbeide fra svært ung alder. Hun har lang praktisk erfaring fra både formelle og uformelle arbeidsforhold, som hushjelp, fabrikkarbeider, syerske og assistent. Dette i tillegg til flere arbeidsforhold vi ikke gikk nærmere inn på. Familie- og venne- nettverk er viktige støttespillere i å skaffe arbeid, som da hun ble hushjelp i svært ung alder. Men de krever også mye tilbake som da hun jobbet lange skift på fabrikk i nabolandet og sendte penger hjem til foreldre og søsken. De tette båndene til hennes nåværende arbeidsgiver også privat viser viktigheten av å ha et godt nettverk rundt seg. Å sikre best mulig velferd for seg og sin familie innebærer med andre ord bruk av ulike strategier som migrasjon, hardt arbeid, å vise lojalitet til arbeidsgivere, men samtidig passe på å ikke la seg utnytte.

Avsluttende kommentarer

Jeg har i dette kapitlet ønsket å se rettferdig handel gjennom ulike perspektiver som var aktuelle under mitt feltarbeid. Gjennom en konstruert nivådeling vil jeg vise ulike "menings- sfærer" og hvordan disse gjør seg gjeldende i forskjellige sammenhenger. De empiriske eksemplene er trukket fram for å synliggjøre mangfoldet av mening om rettferdig handel, og hvordan samhandling mellom mennesker med ulike idégrunnlag kan finne sted. I korte trekk fremhever fair trade-promotørene Julia og Mary mulighetene som finnes i det internasjonale markedet for å tjene penger ved hjelp av de rike andinske tradisjonene for kunsthåndverk. Å lære seg "markedets dynamikker", og tilpasse visse krav til frister og effektivitet er

imidlertid en forutsetning. I møte med en suksessrik garnfabrikant, og en mindre håndverksorganisasjon trer rettferdig handel- konseptet fram som en mulig markedsåpner. For garnfabrikanten er det av mindre betydning, mens for håndverksorganisasjonen står rettferdig handel som en hoved- vei inn til forbrukerne. Ulike syn på marked og livsrytmer trer frem idet kunsthåndverkerne fremhever yrket som en mindre ønskelig levevei blant dagens unge. Når tekniske eller personlige problemer inntreffer, legges arbeidet til side. De britiske promotørene ser kunsthåndverket mer som en uutnyttet nisje med store utviklingspotensial. "Det globale perspektivet" møter her perspektiv fra "grasrota". Fokus på regional vekst og stolthet over egne produkt og vinninger viser seg både hos garnprodusenten, og i Horizontes' ledelses samhandling med pressen. Visjoner for styrking av kvinners posisjon, byen El Alto og Bolivias internasjonale rykte står frem som hovedmål, ved hjelp av egne demokratiske praksiser og god kvalitet. Dette kan på sin side eksemplifisere nivå 2. Til sist har jeg trukket frem deler av assistenten Susanas historie, der arbeid med rettferdig handel har gitt muligheter for stabil inntekt og utdannelse. Samtidig har hun mål som strekker seg videre enn dette arbeidet, som først og fremst er nettopp *arbeid*, med de fordeler og ulemper det medfører.

Kapittel 2: Debatter om rammene for politisk deltakelse. Fra *indios* til "de fattige" i den nyliberalistiske æra.

Introduksjon

I dette kapitlet ønsker jeg å gi en innføring i historiske og politiske prosesser i det bolivianske samfunnet. Oppgavens fokus på utspillingen av rettferdig handel, kan ikke sees isolert fra større debatter om ressursfordeling og utviklingsveier i Bolivia. Jeg vil derfor undersøke hvordan grunnleggende motsetningsforhold med røtter i kolonitiden og endog tidligere fortsatt i dag gjør seg gjeldene i spørsmål om tilhørighet, tilgang til økonomiske ressurser og beslutningsmakt. Bolivia har en lang historie for strukturelle motsetningsforhold, der majoriteten av befolkningen har vært ekskludert fra rikdom så vel som politisk innflytelse. Helt siden Inkaene koloniserte området på tolvhundretallet, og spanjolene rundt tre hundre år etter, har en mindretallig elite kontrollert landets ressursfordeling samt lagt kriteriene for tilgang til politisk makt. Likevel karakteriseres landet av kontinuerlig motsand og forsøk på å snu de gjeldende maktforholdene, noe som i 2005 ga seg utslag i nasjonens første president med urfolksbakgrunn, Evo Morales Ayma. Etnisitet og klasse er kategorier som i stor grad danner rammeverket for kampen om tilgang til anerkjennelse, ressurser og beslutningsmakt. Jeg vil sette ulike gruppers historiske kamp for statlig innflytelse i sammenheng med ulike former for deltakelse. Deltakelse er en viktig kulturell verdi i det andinske høylandet hvor jeg utførte mitt feltarbeid. Tradisjonelt knytter dette seg til organiseringen i *ayllus*²⁶ der alle medlemmer av samfunnet innehar spesifikke rettigheter og plikter når det gjelder arbeid på felleseid jord, fordeling av dennes høst, og månedlige åpne rådsmøter (Ströbele- Gregor 1996). Slik kan deltakelse være en måte å sikre både påvirkingsmuligheter og ansvarliggjøring av samfunnsmedlemmene. I den videre teksten vil jeg beskrive urfolks historiske kamp for innpass og påvirkingsmuligheter i staten. Dagens prosess med å utarbeide en ny grunnlov inkluderer grupper som før har vært utestengt fra beslutningsmakt, men er også grunnlag for store konflikter og splittelser i befolkningen. Internasjonale

²⁶ *Ayllu*: Corporate descent group with collective ownership of resources, including lands and theoretical endogamy (marrying within the *ayllu*). Its members enjoy a relationship of mutual aid or reciprocity and, although they may be dispersed, retain their social linkage and rights to communal resources (Harris: 2000).

utviklingsdiskurser har siden rundt 1990 lagt stor vekt på såkalte "participatory rural appraisal" (PRA) som skal sikre "de fattige" innflytelse i utviklingsprogrammene rettet mot dem. Det internasjonale fokuset på deltakelse og kulturell anerkjennelse som spredte seg på 1990-tallet kan igjen settes i sammenheng med kritikk av nyliberalisme. De økonomiske reformene promotert av Verdensbanken og Det internasjonale pengefondet på 1980-tallet snudde opp ned på statens rolle som ansvarlig tjenesteyter til sine borgere. Protestene var enorme og internasjonale i omfang, og samlet sosial misnøye i motstand mot nyliberalisme og statens fraskrivelse av ansvar for velferdstjenester. Jeg vil komme nærmere inn på hvordan både motsand og bruk av nyliberalistisk tankegods preger sosiale aktørers tilnærming til utvikling og fremtidsvisjoner for Bolivia. Gjennom to empiriske eksempler vil jeg vise ulike oppfatninger om hva det er å delta: og hvilke rettigheter man kan forvente som borger. Det ene eksempelet er hentet fra et møte om utvikling for frivillige organisasjoner, det andre fra et folkemøte i prosessen med utarbeidelse av ny grunnlov. Eksemplene viser ulike utfall av deltakelse i tillegg til debatter om fordeling og bruk av markedet som strategi mot fattigdom.

Bolivia: Møteplass for sivilisasjoner

Den bolivianske visepresidenten og sosiologen Alvaro Garcia Linera skrev i 2004 en artikkel om hvordan ulike sivilisasjoner eksisterer side om side i det bolivianske samfunnet. Staten gir med sitt liberale demokrati, politiske partier og individuelle stemmeavgivninger uttrykk for en europeisk tradisjon og innflytelsen derfra. Ifølge Garcia Linera utgjør det imidlertid en trussel og et legitimitetsspørsmål når den øverste maktinstansen ikke evner å artikulere de ulike kulturelle særtrekkene og rasjonalitetene som preger Bolivia (Linera 2004). Argumentene viser til nødvendigheten av en ny grunnlov som kan speile mangfoldet av praksiser som finnes i Bolivia. Han kontrasterer "den moderne industrielle sivilisasjonen" med "den kommunale²⁷ sivilisasjonen" der førstnevnte har klare skillelinjer mellom politiske og økonomiske sfærer, fokus på det individuelle, konkurranse og akkumulering av goder. Sistnevnte beskrives som en fusjon mellom det økonomiske og det politiske, delt familiær og kommunal jord, roterende politiske ansvarsområder

²⁷ Spanske "comunal" er her oversatt til norsk "komunal" som viser til felles- eller kollektive verdier.

og at det individuelle er et produkt av det kollektive. Noe enkelt gjenfortalt vil jeg med visepresidentens ord sette den politiske kampen som har preget Bolivia med varierende styrke gjennom historien, i sammenheng med ulike kulturelle rasjonaliteter og kamp om tilgang til beslutningsmakt og ressurser. Videre følger et kort sammendrag av historiske hendelser og maktforhold.

Kolonialisering og endrede maktlinjer

Området som i dag utgjør republikken Bolivia har vært befolket i rundt 10.000-13.000 år. I det andinske høylandet finnes det spor etter flere ulike kulturelle retninger, mest kjent er kanskje Tiwanaku (om lag 14-1500 f.Kr 11-1200 e.Kr) som la grunnlaget for folkegruppen vi i dag kjenner som Aymaras. På tolvhundretallet ble imidlertid disse innlemmet i det store Inka- imperiet, der Quechua var hovedspråket. Imperiet strakte seg over store områder vi i dag kjenner som deler av Colombia, Ecuador, Peru, Bolivia, Chile og Argentina.

Spanjolene kolonialiserte området i første halvdel av femtenhundretallet, og satte det under administrasjon som del av *Virreynato del Perú*, senere *Virreynato del Río de la Plata*. I over 200 år forsynte gruvene i Potosí det spanske kongeriket med sølv som en av imperiets viktigste inntektskilder. De spanske administratorene videreførte inkaenes *mit'a*- institusjon der innbyggerne ble underlagt tvunget "felles- arbeid", og det beregnes at om lag 8 millioner urfolk og afrikanske slaver døde i løpet av denne perioden som en direkte følge av arbeidet i gruvene. Trass de nærmest umenneskelige arbeidsforholdene som fortsatt i dag preger gruvearbeidet, har fagforeningene her spilt en essensiell rolle i å markere motstand mot sosiale skjevheter og overgrep mot Bolivias fattige. Ettersom republikken Bolivia ble dannet i 1825 videreførte i stor grad den spansk- ættede eliten de koloniale maktforholdene. *Indios*²⁸ var under kolonien en egen skatte- kategori som innebar særskilte plikter i forhold til staten, som tvangsarbeid og egne ekstraskatter (Harris 1995). Til gjengjeld ble urbefolkningens interne styresett og felleseide jord latt være i fred, og det gikk klare skillelinjer mellom den såkalte *república de los indios* og *república de los españoles* (Zapata 2006, Postero 2007). Disse rase- baserte maktstrukturene ble regelmessig utfordret av lokale opprørsgrupper, der Tupac Katari (1750- 1781) sto for den største

²⁸ Direkte oversatt som "indianer" (ordnett.no).

organiserte reisningen mot den koloniale makten i 1780. Han er senere blitt en mytisk figur for urfolksbevegelser og forbilde for *katarismo*- bevegelsen i 1960- 80 årene som kjempet for kulturell aksept og rettigheter for urbefolkningen (Rivera Cusicanqui 1987, Albó 1994).

Revolusjonen i 1952

De liberale ideene om nasjonen, med universelle borgerrettigheter som fulgte uavhengigheten i 1825 var ikke i stand til å fortrenge de sterke kategoriene tuftet på rase. Først under revolusjonen i 1952 ble det innført stemmerett for alle bolivianere. Denne revolusjonen sprang ut av en rekke prosesser der Aymara- lederes krav om landrettigheter og inklusjon i markedet var noen av hovedpunktene (Postero 2007). Chaco- krigen i 1930- årene mellom Bolivia og Paraguay hadde samlet bolivianske mestiser og urbefolkning, samtidig som den tydeliggjorde rase- diskriminasjon. Det politiske partiet MNR (Movimiento Nacional Revolucionario) inkorporerte urfolkskrav sammen med ideologi fra gruvearbeidere og urban middelklasse.

Resultatet ble en omfattende jord- reform som lot større jordareal og haciendaer²⁹ bli delt inn i mindre individuelt eide landområder. Dette førte noen steder til en jevnere fordeling av eiendom og styrking av bondeorganisasjoner. Andre steder hvor felleseie av jord var en viktig del av den sosiale organisasjonen ble reformen ikke like godt mottatt (Lagos 1994 i Postero 2007). Andre viktige elementer ved revolusjonen var som nevnt innføringen av allmenn stemmerett, nasjonalisering av gruvedriften og en omdefinering av den belastede kategorien *indio* til fordel for den mer generelle *campesino*³⁰. Urfolksorganisasjoner ble omformet til *sindicatos*³¹ og den moderniserings- rettede diskursen ville gjennom å unngå temaer knyttet til etnisitet fri seg fra rasisme og samle innbyggerne til ett "moderne" folk. De dype sosiale ulikhetene og maktforholdene mellom fattige og rike, sterkt knyttet til etnisitet og klasse- tilhørighet lot seg imidlertid ikke dekke over eller forandres med enkle midler. Sprikende interesser og stridigheter innad i MNR svekket partiet og lot revolusjonens utfordringer stå delvis ubesvart da militæret overtok makten i 1964.

²⁹ Hacienda oversettes til norsk med "storgods" (www.ordnett.no). Denne ordningen hadde i Bolivia røtter fra koloniårene da store landområder ble administrert av eliten og lokalbefolkningen arbeidet tvunget eller som svært billig arbeidskraft.

³⁰ Direkte oversatt "bonde"

³¹ Fagforeninger eller bondelag

Men trass militærets kontroll over politisk opposisjon vokste det på 1960 og 70- tallet frem en demokratibevegelse med sterk kritikk av statens assimileringpolitikk.

Urfolksbevegelser gjenoppstår

Movimiento Revolucionario Tupac Katari, eller bare *Kataristene*, hentet inspirasjon fra den kjente Aymara- opprøreren på slutten av 1700- tallet. I deres manifest fra 1973 heter det at: *"The political leaders of the dominant minority have striven to create a development process which slavishly imitates a model taken from the context of other nations"*(sitert i Healy 2001:65) Lærere, studenter, bondeledere og intellektuelle var blant disse som gjennom sine aktiviteter ville spre bevissthet om urbefolkningens motstandskamp. I hemmelige møter, fordeling av skrifter, slagord og veggmalier ville de sette denne kampen i forbindelse med dagens utfordringer for landets fattige. Arbeidet var risikabelt og demokrati- aktivister ble jevnlig fengslet, torturert og drept av regimet (Healy 2001). Kataristene brukte virkemidler som blokkader og sitt- ned-aksjoner for å presse frem endringer i rural utviklingspolitikk. Noen av aksjonene ga resultater som bedre infrastruktur eller tilgang til jordbruksmaskiner, andre ganger oppnådde de ikke å bli hørt. En annen viktig virkning av bevegelsens arbeid var å legge grunnen for et voksende forskningsmiljø med fokus på etnisk mangfold og urbefolkningens kår. Xavier Albó og Silvia Rivera Cusicanqui er to viktige bidragsytere til andinsk etnografi og vitnesbyrd om etnisk diskriminering og motstand. Kataristene mistet politisk slagkraft utover 1980- tallet som følge av interne maktkamper. Ideologiske skillelinjer ble tydeliggjort når deler av bevegelsen ønsket en gjenopprettelse av tradisjonelle organisasjonsformer basert på andinske prinsipper: ayllus, markas³², qollasuyo³³. Den karismatiske og innflytelsesrike lederen Genaro Flores gikk i spissen for en slik tilnærming, mens deler av bevegelsen vi i dag kan finne igjen i det politiske partiet MAS³⁴, ville i hovedsak beholde den gjeldende statsstrukturen, men innføre særretter for urfolk. På tross av splittelsene satte bevegelsen varige politiske spor, ikke minst i oppbyggingen av autonome jordbruk- og fagforeningsorganisasjoner med stor politisk tyngde (Healy 2001).

³² Aymara begrep for befolkningsskonsentrasjoner eller byer. Ofte brukt som referanse til aymara- samfunn.

³³ En av de fire regionene i Inka- imperiet. Brukes nå om det andinske territoriet i utstrekning fra Cuzco i Peru gjennom Bolivia til nordlige Argentina.

³⁴ Movimiento Al Socialismo. Regjeringspartiet siden 2005

Den skjeve fordelingen av rikdom og diskrimineringen i det bolivianske samfunnet blir av motstandsbevegelsene som vokser frem på 1960- 70- tallet plassert innenfor kategoriene av etnisitet og klasse. Bevisstheten som vokser frem rundt disse kategoriene danner viktige deler av rammeverket den sosiale kampen utkjemper innenfor. Den bolivianske sosiologen Alvaro M. Zapata argumenterer i sin bok "Ciudadanía, Clase y Etnicidad" (2006) for at dominerende og dominerte grupper i Bolivia i dag hovedsaklig deler visjoner for modernisering og utvikling. Dette som følge av gjensidige avhengighetsbånd og delte historiske forestillinger, og på tross av grunnleggende motsetningsforhold. Etter hans forståelse bruker marginaliserte grupper de dominerendes ideologi for å uttrykke sin undertrykkthet, og legitimerer sine krav innenfor de samme rammer (Zapata 2006:16-18).

Veksten av sosiale bevegelser med base i urfolksidentitet på 1990- 2000 tallet kan settes i sammenheng med historiske forhold, som kataristenes aktivisme i 1960- 70 årene. Disse sosiale bevegelsene viser tydelig at marginaliserte grupper behersker diskurser om modernisering og utvikling, og bruker disse aktivt til å forme egne alternativer (Albro 2005). Den nyliberale ideologien som sprer seg sammen med den økonomiske omstruktureringen på 1980 og tidlig 90- tallet er også betydningsfull for dagens sosiale bevegelser, deres aktivisme og krav til staten. Jeg vil gå videre med å beskrive konsekvensene av den økonomiske omstruktureringen på 1980- tallet. Og se nærmere på hvordan folks forventninger om utvikling, modernisering og statens rolle påvirkes av disse endringene.

Økonomisk omstilling i 1980- årene

Da demokratiet begynte å få fotfeste tidlig på 1980- tallet gjorde økonomiske vanskeligheter seg gjeldene i stadig større grad. Gjeld og økonomiske mislighold under militærregimene ble supplert med fallende tinn- priser og kraftig inflasjon. Det hele kulminerte i innføringen av "Den Nye Økonomiske Politikken" i 1985. President Víctor Paz Estenssoro, som tidligere hadde en sentral rolle i revolusjonen av 1952 fikk nå i oppgave å utføre en av de mest gjennomgripende økonomiske omstillingene som har funnet sted på det amerikanske kontinentet (Gill 2000). Utformet av det internasjonale pengefondet (IMF) tok reformen sikte på å innskrenke statens utgifter gjennom å kutte i offentlig sektor. Reformen, kalt SAP (structural

adjustment program) var ikke enestående for Bolivia, men brukte de samme virkemidler for å bedre betalingsevnene til gjeldstyngede afrikanske, latinamerikanske og asiatiske land (se blant annet Kohl and Farthing 2006, Laurie and Bondi 2005). Dette innebar kraftige nedskjæringer i helse og utdanningstilbud, offentlige arbeidsplasser og statsstøttede utviklingstiltak.

Mest dramatiske i boliviansk kontekst var kanskje nedleggelsen av de statseide gruvene, som etterlot over 30.000 arbeidsledige i løpet av en knapp femårs periode (Gill 2000). Sammen med sine familier reiste de i tusentalls inn til byene i desperat søken etter nytt livsgrunnlag og inntekt. Situasjonen med massiv arbeidsledighet, migrasjonsstrømmer og fravær av grunnleggende helsetjenester lignet en humanitær katastrofe. Anstøtet mot gruvene kan også tolkes som et slag mot de sterke fagbevegelsene som hadde sin base der. Gruppesolidariteten med røtter i en felles identitet som "arbeidere" med samme historie, levekår og utfordringer møtte stor motstand i den raskt voksende satellittbyen El Alto. Byen som tidligere var en utpost av landets administrative hovedstad La Paz fikk autonom bystatus i 1988 og bar preg av hard kamp om begrensede ressurser. Gateselgere, håndverkere og småhandlere konkurrerte nå om de samme inntektsmulighetene og benyttet i større grad individuelle strategier for å overleve.

På tross av den skjerpede økonomiske situasjonen som fremelsket en individfokusert konkurranse om de knappe ressursene, vedvarte verdien av kollektivt arbeid og mobilisering. Byboerne opprettholdt ofte bånd til landsbygden i et gjensidig økonomisk avhengighetsforhold, der bytte av råvarer, konsumgoder og penger inngikk. Samtidig dannet det seg nabolagskomiteer og foreninger i den urbane konteksten med klare referanser til andinske rådsforsamlinger og tradisjoner for kollektiv handling.

Nye organisasjonsformer: bevegelser samles

"Den nye økonomien" ble et kraftig slag også for de politiske alliansene. Økende mistillit til politikere vokste utover 1990-tallet og ga kraft til nye sosiale bevegelser som distanserte seg fra tradisjonelle politiske partier. I 1990 marsjerte representanter for urfolksgrupper i sørlige Bolivia over 700 km til La Paz i "Marsjen for Territorie og

Verdighet". De ble her møtt av støttespillere fra andinske urfolksgrupper som bisto dem i deres krav til staten (Ströbele- Gregor 1994). Kravene innebefattet rett til selvbestemmelse i sine områder der blant annet tømmerselskaper forringet deres livsgrunnlag. Men det var også symbol på en større samling mot de økonomiske og politiske prosessene som preget kontinentet i denne epoken. Yashar (1998) setter veksten av urfolksbevegelser i Latin Amerika i sammenheng med at etniske minoriteter fikk større politiske rettigheter og mer organisasjonsfrihet samtidig som deres økonomiske muligheter ble skjerpet inn. De nye politiske rettighetene som fulgte i kjølvannet av kritikken mot strukturaliseringsprogrammene med sine dramatiske følger for urfolk og fattige, kom som følge av både internt og internasjonalt press. Det ble i 1994 utarbeidet en ny Lov for folkelig deltakelse³⁵ som ville flytte både politisk ansvar og beslutningsmakt ut i lokalsamfunnene. Det ble med dette lettere å få anerkjennelse som politiske aktører for grupper som tidligere var henvist til ulike former for aktivisme og protest (McNeish 2001). Loven ble imidlertid ikke fulgt av de nødvendige økonomiske rammene for å gjennomføre lokalpolitikken i praksis, noe som førte til ytterligere frustrasjon og motstand. Likevel åpnet den betydelige politiske muligheter, og la grunnen for veksten av Movimiento al Socialismo (MAS), dagens regjeringsparti. Dette vokste frem fra coca- dyrkernes fagforening med mål om å fjerne rasistiske hindringer i veien til politisk makt, og omforme folkelig deltakelse i regjeringspolitikken (McNeish 2008). Herfra spirte også ønsket om en ny grunnlov med anerkjennelse av de eksisterende rurale politiske institusjonene, rettspraksiser, kommunale eiendomsformer med mer som en del av den multikulturelle staten Bolivia.

Yashar (1998) anser sammenfallet av de politiske åpningene og de økonomiske innstrammingene som en bakgrunn for veksten av urfolksbevegelser i Latin Amerika. I tillegg påpeker hun hvordan samlebetegnelsen *nyliberalisme* har fungert som målskive for sosial misnøye og samlet aktører på tross av etnisitet, samfunnslag og nasjoner. Prosessene som ga seg uttrykk i kutt i offentlig sektor, privatisering av velferdstilbud og markedsliberalisering har skapt lignende responser i mange land (Se eksempelvis Brysk 2000, Laurie and Bondi 2005, Nash 2005). De transnasjonale

³⁵ Ley de participación popular

nettverkene har spilt en viktig rolle i å sette navn på, og sikte inn folkelige svar på statens "tilbaketrekking" og overlattelsen av viktige samfunnsoppgaver til markedsaktører. Den såkalte "Vann- krigen" i Cochabamba i 2000 kan sees som uttrykk for et folkelig opprør der et bredt spekter ideologiske posisjoner samles mot privatiseringen av vannressursene (Albro 2005). Å se vann som et sosialt gode og en rettighet heller enn en prislagt vare var kjernen i saken som har blitt et symbol for aktivister verden over. Studenter, urfolksledere, bønder, lærere, internasjonale aktivister og vanlige borgere var blant dem som fylte gatene og tvang regjeringen og det multinasjonale selskapet Aguas de Tunari (Bechtel) til å trekke tilbake den førti år lange konsesjonen. Albro (2005) ser opprøret både som et uttrykk for misnøye med de politiske partiene og deres økonomiske politikk, i tillegg til en større diskusjon om eierskap og salgbare versus ikke- salgbare ressurser. Nettverkene som oppsto her samlet seg nettopp om nyliberalisme som felles fiende og uttrykk for kommodifiseringen av deres felles ressurser. Samlingen av organisasjoner, enkeltindivider og transnasjonale nettverk i slike symboltunge saker blir en måte å stille staten til ansvar der mange opplever den svikter sine grunnleggende forpliktelser.

Nyliberalisme

Fra 1980- tallets "nye økonomiske politikk" og til i dag ser vi at tidligere statlige oppgaver i økende grad blir overtatt av private aktører (Gill 2000). Dette følger insentiver fra blant annet det internasjonale pengefondet (IMF) og Verdensbanken, men er også del av en større filosofi om relasjonene mellom staten, markedet og individene (se Postero 2007:15). Kritikerne av disse endringene bruker som nevnt samlebetegnelsen nyliberalisme på den "økonomiske, politiske og moralske doktrinen der individet er samfunnets grunnleggende kjerne" (Gill 2000: 3). I tillegg til å se markedet som den mest effektive bidragsyter av sosiale tjenester handler nyliberalismens tankegods om individet, og dennes rolle i forhold til staten. Enkeltindividene tillegges stor grad av ansvar for egen velferd, og for mye statlig tilrettelegging kan undergrave at individene aktivt tar ansvar for sin egen situasjon. Å sikre enkeltmennesket tilgang til markedet blir dermed den beste måten å sikre dem best mulig velferdstilbud, og en ansvarsfull holdning til egne liv. Skapelsen av

subjekter som styrer seg selv i samsvar med "kapitalismens logikk" (Hale 2002: 496 i Postero 2007) kan sees som kjernen av nyliberalismens kulturelle prosjekt. Frivillige organisasjoner (NGOs) spiller her en viktig rolle, som veiledere og tilretteleggere for grupper som er "ekskludert fra markedet" og mangler utviklingsmulighetene resten av samfunnet nyter godt av (møte i FIDA³⁶, La Paz 26.1.07).

Sosiale bevegelsers kritikk og videreføring av nyliberalisme

I etterdønningene av den økonomiske krisen på 1980- tallet vokste det opp et vell av frivillige organisasjoner med formål om å hjelpe det økende antallet arbeidsledige og fattige både på landsbygden og i byene. Disse setter fortsatt i dag sitt preg på El Alto, og Gill analyserer i sin bok *"Teetering on the rim"* (2000) hvordan flere av disse viderefører det nyliberale tankegodset med fokus på individuelle markedsstrategier i veien ut av fattigdom. Organisasjonene har imidlertid ulike agendaer og arbeidsmåter, og flere har også vært aktive kritikere av de økonomiske reformene og deres konsekvenser. Her kan jeg nevne britiske Oxfam som en sterk kritisk stemme, og USAID som mer positivt innstilt til markeds- fokuserte utviklingsinitiativ. (Begge er for øvrig ivrige rettferdig handel- tilhengere.) Kritikk mot "top- down"- utviklingsprosjekter og krav om aktiv deltakelse fra lokalbefolkningen har lenge vært del av alternative utviklingsmodeller og sosiale bevegelsers krav. Denne kritikken ble nå inkorporert og gjort til "mainstream" utviklingspolitikk på begynnelsen av 1990- tallet (Hickey and Mohan 2004). I likhet med internasjonale utviklingsinstitusjoners nye fokus på folkelig deltakelse kom også Bolivias multi- kulturelle reformer som en respons på intern og internasjonal kritikk, der de økonomiske reformenes ødeleggende virkninger på lokalsamfunn og urbefolkningens levekår sto sentralt. Ønsket om å gi sosiale aktører større mulighet for politisk påvirkning og ansvar var hovedintensjonen i Loven for folkelig deltakelse fra 1994. Denne har i likhet med deltakelsesmalen for utviklingsaktører undergått sterk kritikk for å handle mer om legitimitet for egne prosjekter og kontroll over sosiale aktører enn en reell styrking av disse (McNeish 2001, Hickey and Mohan 2004).

³⁶ Fondo Internacional de Desarrollo Agrícola. Det internasjonale fondet for jordbruksutvikling.

Postero (2007) fremholder likevel at urfolksbevegelser i Bolivia aktivt bruker deler av den nyliberale logikken til å fremme egne politiske krav. Gjennom å fokusere på borgerskap (citizenship) som "an active exercise of responsibilities, including economic self-reliance and political participation" (Schild 1998:94 i Postero 2007:166) vokser det etter hennes syn frem en ny subjektivitet blant urfolksorganisasjoner. Denne nye rollen urfolksbevegelser spiller i forhold til staten, som viste seg med full styrke i "Gass-krigen" oktober 2003 er etter hennes mening tuftet på erfaringer med 1990-tallets nyliberale multikulturelle reformer.

Rammeverket for deltakelse, og hvem som i siste instans sitter med beslutningsmakten er kanskje like viktige spørsmål å stille som "hvem deltar". Man skal ikke undervurdere tyngden som ligger i å ha "de fattige" eller "folket" på sin side. Eksemplene jeg nå vil presentere vil vise hvordan idealet om folkelig deltakelse kan gi seg ulike praktiske utslag. Faren for at deltakelse blir brukt som middel til legitimitet mer enn kilde til faktisk innflytelse er også tilstede, og blir diskutert under.

"Vi må fortsette fremover": To møter om veier til utvikling

Eksemplene jeg nå trekker frem viser tydelig kompleksiteten i frivillige organisasjoner og politiske aktørers arbeid med sikte på utvikling. I det ene eksemplet møter vi en rekke frivillige organisasjoner og småbedrifter som diskuterer markedsmuligheter for å fremme rural utvikling. På overflaten vises liten uenighet om at mangel på inklusjon i markedet er det som hindrer utvikling og velstand i rurale områder. Skjønt ulike visjoner for markedsdeltakelse finnes blant de fremmøtte tar arrangørene av møtet (en internasjonal donor-organisasjon) tydelig regi på rammene for diskusjonen. Det neste eksemplet er hentet fra et møte i El Alto der den grunnlovsgivende forsamlingen³⁷ møter byens innbyggere for å diskutere arbeidet med nytt grunnlovskast. Her gis det uttrykk for mye frustrasjon i henhold til manglende fordeling av landets rikdommer. Staten blir anklaget for å videreføre den nyliberalistiske økonomiske politikken og ikke forme egne alternativer. Samtidig påpekes unyttede markedsmuligheter som rural turisme og økologisk kjøttproduksjon. Jeg vil analysere hvordan deltakelse er en sentral verdi på begge møtene, men med ulike resultater. I tillegg vil jeg se på hvilken måte bruk av

³⁷ Asamblea Constituyente

markedet knyttes til individuelle strategier samtidig som statens rolle som tilrettelegger understrekes av ulike sosiale aktører.

Verkstedet i FIDA finner sted i et hotell i La Paz` sørlige del. Her er det samlet representanter fra rundt 40 frivillige organisasjoner og bedrifter som skal diskutere "Strategiske muligheter for Bolivia". De tre mennene og fem kvinnene sitter samlet rundt et hvitdekket langbord, og presenterer seg og foretakene sine: Mikro- kreditt banker, kunsthåndverkorganisasjoner, forening for økologiske bønder, lama og alpaka- oppdrettere er noen av virksomhetene. I bakgrunnen står dresskledde kelnerer klare med forfriskninger. Rural utvikling går igjen som et sentralt tema under presentasjonsrunden. Å gi teknisk assistanse, lån, ta vare på Moder Jord samtidig som man vil legge til rette for økt markedsaktivitet både nasjonalt og internasjonalt. Å inkludere og gi de fattige sjansen til å ta del i den økonomiske og sosiale utviklingen er gjennomgående i organisasjonenes fremstillinger. Møteledelsen slår fast at de fattige er det som følge av manglende tilgang til markedet. Hvordan å møte denne utfordringen blir utgangspunktet for gruppearbeidet som følger. I mindre grupper prøver vi så å klassifisere "fattige" i deltakernes regioner for å kunne nå ut til denne gruppen. En representant fra arrangørorganisasjonen skriver på papirtavlen mens han prøver å rettlede deltakerne til å skille "årsak" fra "aktører" og "tiltak". Noen er uenige i klassifiseringen- "alle i rurale småsamfunn er jo generelt sett fattige". En annen gir uttrykk for å mislike uttrykket "fattige". "Fattige er de som ikke har hender, ikke har øyne.. Folk har da kapasitet!" Møtelederen oppklarer: "Klart at folk har evner og ferdigheter. Klassifiseringen er bare en måte å kunne rette seg mot dem som trenger det mest...Hva mener dere egentlig om kvinner? Er de en gruppe med relative fordeler eller ulemper i forhold til menn?" Alle er enige om at kvinnene er underprivilegerte, og på landsbygden kan hun ofte verken skrive eller er flytende i spansk. "Problemet er ikke mangel på kvinne- *capacitación*³⁸", hevder en kaffe- produsent, "men at de ikke tar mandater". Andre mener det er nettopp mangel på slik kompetansebygging som er problemet. Vi oppsummerer "grunner til fattigdom" med deltakernes viktigste punkter. Mangel på infrastruktur, teknologi, penger, jord, avhengighet av dyretransport og mellommenn, lite produksjon og mangelfull politikk fra staten trekkes fram. Møteleder luker ut "initiativene" til neste bolk: Tiltak. Her fokuseres det på innføring av basis- helsetjenester, utvikling av skoler og infrastruktur, opplæring og regional spesialisering. Tilgang til lån og teknisk utbygging av jordbruket trekkes også fram som viktige moment for rural utvikling.

Etter å ha blitt servert forfriskninger på blanke fat av de velkledde hotellansatte og utvekslet visittkort med nye bekjentskaper, samles forsamlingen til en felles oppsummering. Den franske

³⁸ Direkte oversatt som "Kapasitering". En velbrukt term i frivillige organisasjoner, som viser til opplæring eller innføring i ulike ferdigheter og tema.

FIDA- ansatte avslutter møtet med at de fattige selv må få definere sine strategier. "Det viktigste frivillige organisasjoner kan gjøre er å støtte opp under og ledsage *deres* initiativer".

Hvor er de rike?

Hotellaulaen med sine dresskledde kelnerer og forfriskninger utgjør svært paradoksale omgivelser for diskusjon om "de fattige". Rikdom blir ikke en gang nevnt eller satt i sammenheng med det motsatte fortrinn. Samtalen dreier seg i stor grad om "de andre", på tross av en bred enighet om at de fattige måtte komme frem med *sine egne* initiativer, og organisasjonene kun er ment å støtte opp om disse. Den tilsynelatende mangelen på uenighet er også bemerkelsesverdig, gitt det vide utvalget av organisasjoner tilstede. Her kan arrangørorganisasjonens rolle som potensiell donor være aktuell. Selv om enkelte motsetter seg bruken av termen "fattige" virker premissene for diskusjonen avklarte. Lån, teknisk assistanse, utbygging av infrastruktur: *modernisering* er det som må til. Den distanserte samtalen om de fattige kan både være knyttet til nødvendigheten av å rette seg etter donororganisasjonens talemåte, og den økende profesjonaliseringen av NGO-sektoren. Ansatte i frivillige organisasjoner tilhører ofte middelklassen og har større økonomisk sikkerhet enn målgruppen for deres arbeid. Det kan utgjøre et representasjonsproblem når frivillige organisasjoner blir en egen nisje i forhold til å "tale de fattiges sak" samtidig som dette skaffer dem et sikkert levebrød (Gill 2000). Organisasjonene på møtet var svært varierte og jeg har ikke kjennskap til de flestes arbeid i praksis. Den tilsynelatende enigheten i premissene for diskusjon og tilnærming til "de fattige" kan likevel tyde på at rammene for deres deltakelse var satt på forhånd, i likhet med de viktigste konklusjonene. Det neste eksemplet viser en diskusjon om Bolivias utvikling og fremtidsperspektiver i en ganske annen kontekst. Om deltakernes medvirkning blir tatt med i betrakningen gjenstår å se, men både premissene for å delta i diskusjonen og formen denne fikk, er vesenlig ulik organisasjonsmøtet.

Folkemøte med Grunnlovsgivende Forsamling:

Den grunnlovsgivende forsamlingen³⁹ er på reise gjennom Bolivia for å ta imot og diskutere forslag til det omstridte nye grunnlovsforslaget. Denne helgen er de ankommet El Alto, byen

³⁹ Asamblea Constituyente

med en sterk historie for sosiale opptøyer og folkelig engasjement. Jeg og min nabo/venninne Rosmary stiller opp i god tid før møtet begynner, men blir sendt i retur siden vi ikke har med oss identifikasjonspapirer. Da vi kommer tilbake er de ulike gruppemøtene fulle av mennesker, flere står i døråpningene for å få med seg diskusjonene innenfor. Lokalene er til vanlig en stor skole, og på plassen utenfor klasserommene står ulike grupper og deler ut informasjon om sine saker. Afro- bolivianerne har et stort banner der det står "jeg er også bolivianer". Husmødrenes forening og flere kvinnegrupper deler ut informasjon om likestilling og kvinners rettigheter. Små brosjyrer som inneholder lover, historien om de sosiale bevegelsene eller urbefolkningens kamp er også til salgs for noen få pesos. Rosmary får øye på noen av sine gamle venninner fra tiden hun var politisk aktiv, midt i en opphetet krangel. Noen har beskyldt en av dem for å være *indio*⁴⁰ og ikke kle seg etter "sine skikker", men kvinnene slår kraftig ifra seg. Etter å ha hilst og pratet med dem en liten stund går Rosmary hjem for å arbeide. Møtet om "Økonomi og Finans" har nå plass til flere tilhørere, og jeg får med meg noen av de varierte innleggene derfra. Under tavlen fremst i lokalet sitter grunnlovs- representantene og lytter til de heftige innleggene fra salen. En mann som arbeider med lama- og alpakka- oppdrett taler. "Hvorfor kalles vi bolivianere fattige? Vi er rike! Regjeringen har lurt oss, stjålet fra oss, gått og tigget til utlandet etter penger til oss `fattige bolivianere`. Hvorfor blir ikke de store tyvene, med hvite krager straffet? Det er på tide at folk får ta del i rikdommene. At det investeres i utvikling av våre produkter for utenlandssalg: lama, vicuña, alpakka, quinoa".

Neste mann er en slakter, og påpeker at Bolivia har det beste og mest økologiske kjøttet i verden. "Men vi mottar ikke støtte fra regjeringen, og folk begynner å selge esel- kjøtt og gjøre ting de ikke burde pga dette". Han viderefører også argumentet om at Bolivia er et rikt land og folk må få ta del i dette.

Turisme tas opp som et forsømt område. "Visst fins det mange byråer, og turistene blir kjørt rundt i faste ruter, Lago Titicaca, Sorata osv.. Men pengene når ikke ut til småsamfunnene! Hvorfor blir ikke turistene ført hit, hit eller hit? Det finnes kultur, feiring, dans, vakker håndverkskunst. Turisme er en stor uutnyttet ressurs og burde for lengst være innført som et fag i skolen. En lunsj for en turist koster 15 dollar, men folk vet det ikke!"

Grunnlovs- representantene sitter som nevnt mest og lytter. Rommet er fylt av pulter og stoler med møtedeltakere, og folk som står bakerst, døren er åpen og folk kommer og går under seansen.

En av deltakerne er skuffet over at det ikke legges fram noe forslag til alternativ økonomisk modell. "Den nyliberale bare fortsetter og fortsetter... Det er opp til oss bolivianere!"

Til dette svarer den kvinnelige grunnlovsrepresentanten at det ikke er deres plass å legge fram noe slikt forslag. Ulike ting passer i ulike deler av landet, og de er her for å høre alle folks forslag,

⁴⁰ "Indianer"

og ta disse med i betraktningen. Hun kan eksempelvis ikke promotere MAS' økonomisyn når hun jobber med grunnloven.

En mann i militærjakke reiser seg hissig og sier at grunnlovsforsamlingen gjør ingenting! "Fordi det er bare masse damer der som ikke sier noe- se bare her, de snakker ikke! De kan ikke annet enn å tygge koka..." Han forlater salen i sinne til anklager om disrespekt.

Den konfronterende tonen svekkes imidlertid ikke, og flere gir uttrykk for å ha mistet troen på den nye grunnloven, som allerede er "kastret, siden den er gift med autonomiene"⁴¹.

Søken etter fremgang

Møtet mellom innbyggerne i El Alto og grunnlovsrepresentantene vitner om stort politisk engasjement og ønsker om å delta og påvirke resultatet. Samtidig kommer det frem mye skuffelse og mistro blant folk som ikke ser de politiske endringene og fremgangen de er blitt lovet i en årrekke. I likhet med de frivillige organisasjonene på møtet beskrevet overfor krever folk at staten tar ansvar og legger til rette for økonomisk utvikling også på landsbygden. At det investeres i å utvikle Bolivias *spesialiteter*, som økologisk kjøtt, quinoa eller lama- produkter for at også den jevne bolivianer kan ta del i disse markedsmulighetene. Det viser en god kjennskap til hvilke muligheter som ligger i å følge strømmingene i det internasjonale markedet, og frustrasjon over mulighetene som ikke nyttes. I motsetning til tema på tidligere nevnte NGO- møte fokuserer folk på *fordelingen* av rikdommen de vet finnes, og motsetter seg termen "fattige". Sinne over hvitsnipp- tyver og politikeres utnyttning av nettopp "fattige bolivianere" for å skaffe seg egen rikdom er også svært tydelig. Denne direkte samtalen står på mange måter i kontrast til samtalen om de fattiges problemer mellom de frivillige organisasjonene. Spørsmål om rase og kjønn kommer også opp på en direkte måte, både i interesseforeningenes nærvær og i debattene. Det vises stort rom for uenigheter og ulike visjoner for landets fremtid- som i etterlysningen av ny økonomisk modell. Samtidig som flere innlegg kritiserer nyliberalismen vises som nevnt god innsikt i hvilke muligheter det internasjonale markedet innehar. Disse mulighetene kan komme enkeltindivider eller lokalsamfunn til nytte om de får sjansen til å tilpasse seg potensielle kunder, som argumentert i innlegget om turisme. Nyliberalismens logikk er med andre ord ikke like fremmed

⁴¹ Arbeidet med den nye grunnloven er sterkt preget av debatten om autonomi og ressursfordeling. Flere av de sørlige regionenes krav om selvstyre, og kontroll over olje og gass- forekomstene har skapt en opphetet konflikt mellom La Paz og andre deler av landet.

om beslutningsmakten skyves over til innbyggerne selv. Beslutningsmakt er igjen knyttet til hvem som blir tatt med på råd og diskusjon. På de to møtene jeg har analysert her er det ulike kriterier for deltakelse: Ved første møte ble det sendt ut innbydelser til utvalgte organisasjoner, mens ved det andre var identifikasjonspapirer eneste kriterium. Om deltakelse i diskusjoner og planlegging er viktig for å oppnå beslutningsmakt gir dette heller ingen garantier. Ettersom *deltakelse med de fattige* ble normen i internasjonal utviklingspolitikk har kritikere påpekt hvordan dette ofte fungerer mer som en legitimering av organisasjoner og staters arbeid enn en reell forflytning av makt (Hickey and Mohan 2004). Å beherske "maktens språk" er også et viktig element som Zapata (2006) har understreket. Møtedeltakernes krav om å få delta i *utviklingen* av landet, og få tilgang til markedsmulighetene og ressursene som finnes her, vitner om gode ferdigheter til å artikulere krav innenfor et gitt rammeverk. Samtidig stilles det spørsmålsteget ved rammene, i etterlysninger av ny økonomisk modell, fordelingsmekanismer og mer reell innflytelse.

Avsluttende refleksjoner

I dette kapitlet har jeg ønsket å formidle noen grove trekk i boliviansk historie med særskilt vekt på den politiske kampen om tilgang til ressurser og innflytelse. Ulike oppfatninger om det å delta er sentralt i denne sammenhengen: Siden urbefolkningen ble rangert som annenrangs borgere av kolonimakten, har disse kjempet for muligheter til å oppnå anerkjennelse og beslutningsmakt. Maktkampen har fått ulike utslag gjennom historien: fra væpnet opprør under Tupac Katari, til spredning av illegale skrifter og blokkader av regjeringslokaler og dagens legale prosess med å inkorporere urfolkspraksiser i det nasjonale lovverket. Ulike oppfatninger om hva det vil si å være en bolivianer, med hensyn til rettigheter, ressurstilgang og innflytelse på statens politikk er grunnlaget for både alliansebygging, voldelige protester og utforming av alternative samfunnsmodeller. Siden demokratiet fikk fotfeste i Bolivia i 1980-årene har en vanskelig økonomisk situasjon brakt nye utfordringer, og forsterket skillelinjene mellom fattige og rike. Konsekvensene av "den nye økonomiske politikken" fra 1985 har i ettertid blitt kraftig kritisert, noe som til en viss grad har ført med seg endringer i staten og

internasjonale organisasjoners tilnærming til utvikling og samhandling med "de fattige". Nyliberalisme er her et kjernebegrep som har evnet å samle et mangfold av sosiale aktører i krav om en ansvarlig stat, rettighetsprinsipper og protest mot markedsutsetting av ikke- salgbare ressurser. Vekten av protestene har presset frem et økt fokus på kulturell sensitivitet og folkelig deltakelse både i forhold til statens politikk og frivillige organisasjoners arbeid. Her gjenstår det imidlertid en rekke dilemma: Selv om motstand mot nyliberalisme samler sosiale aktører, farger ideologien mange av deres krav til staten, og egne måter å bruke markedet på. Møtet om det nye grunnlovsforslaget viser at folk behersker "markedslogikken" og ikke er fremmede for å utnytte kommersielt mulighetene som ligger i "økologisk kjøttproduksjon", "rural turisme" eller andre bolivianske "spesialiteter". Neste kapittel vil tydeliggjøre enkelte av paradoksene i rettferdig handel: å være resultatet av en protest mot et rigid markedsystem, og samtidig bruke mulighetene markedet har for salg av "autentiske" og "rettferdige" produkter.

Marginaliserte grupper har gjennom Bolivias historie kjempet for å få delta i rådslag om saker som angår deres økonomi og hverdagsliv. Rommet for politisk deltakelse har på flere måter blitt større for Bolivias befolkning ettersom både staten og internasjonale utviklingsorganisasjoner har blitt mer lydhøre deres utfordringer. Ulike oppfatninger om hva det er å delta, under hvilke rammer, og hva slags rettigheter man har som samfunnsmedlem, preger fortsatt diskusjonene om Bolivias utvikling. Det følgende kapitlet vil tydeliggjøre dilemmaer i forhold til deltakelse og interne maktforhold i kunsthåndverksorganisasjonen Horizontes.

Kapittel 3: Horizontes kunsthåndverksorganisasjon. Mellom familie og arbeidsplass?

Innledning

I første kapittel skisserte jeg rettferdig handel innenfor tre ulike betydningsfærer. Jeg vil i dette kapitlet fokusere mest på nivå 2, nemlig betydningen av rettferdig handel for ansatte og lang- tids aktive i kunsthåndverksorganisasjonen Horizontes. Horizontes vokste opp sammen med utvidelsen av El Alto på slutten av 1980-tallet og har gått fra å være en samling løst organiserte kvinner på utkikk etter et levebrød, til en internasjonalt anerkjent organisasjon som knapt kan dekke den store etterspørselen etter deres produkter. Utviklingen av Horizontes er nært knyttet til den politiske utviklingen i Bolivia og internasjonal bistandspolitikk som beskrevet i forrige kapittel. Produsentene er i hovedsak kvinner med rural bakgrunn som flyttet til El Alto/La Paz området under den vanskelige økonomiske perioden 1980-1990. Noen bor fortsatt i de rurale småsamfunnene i det andinske høylandet, og kommer til kontoret i byen for å hente garn, delta på møter og fellesplikter på kontoret eller levere ferdige produkter. Det internasjonale fokuset på urfolk og bemyndiggjørelse (empowerment) av kvinner harmonerer svært godt med Horizontes håndstrikkede plagg i alpaka- ull, gjerne med andisk- inspirerte mønstre fra nettopp urfolkskvinner. Kontakten og etter hvert medlemskapet i IFAT⁴² har dermed bidratt til å sikte inn et marked, og bli kjent med mekanismene som her gir seg positive eller negative utslag. Det viser en aktiv utnyttelse av en markedsnisje hvor identitet er en sentral del av produktet som selges. Jeg argumenterer for at ledelsens flytende bruk av "fair trade- språket" i forhold til klienter og støttespillere er en av hovedårsakene til organisasjonens kommersielle suksess. Fokuset i dette kapitlet vil imidlertid ligge mest på interne dynamikker i organisasjonen. Her vektlegges samhörighet, felles bakgrunn og likhet. Organisasjonsstrukturen med produsent- grupper selv ansvarliggjort for garn og økonomiske ressurser gjør at tillit blir en hjørnestein i forholdet mellom gruppene og organisasjonen sentralt. Tilliten opprettholdes gjennom ansikt til ansikt- realsjoner som felles arbeidsøkter på kontoret, feiringer og møtedeltakelse. Det spanske ordet *asociación*, her oversatt til organisasjon bærer

⁴² The International Fair Trade Association

konnotasjoner til likhet mellom medlemmer, felles ansvar og rettigheter. Familie-metaforen som ofte nevnes i denne forbindelsen dekker likevel over en sterk indre disiplinering. Organisasjonsledelsen understreker for produsentene hvor heldige de er som får sjansen til å ta del i mulighetene rettferdig handel- markedet gir. *"Vi er en familie, der alle må bidra"* viser til en kontrast mellom tradisjonelle fellesskapsverdier der hardt arbeid og oppofrelse settes høyt i motsetning til de som "bare tenker på lønnen, er late og gjør dårlig arbeid". Bevis på oppofrelse og "gode verdier" vises gjennom deltakelse på møter og arrangementer, samt påtaking av ekstra arbeidsoppgaver. Demokrati og konsensusbaserte avgjørelser er også et høyt verdsatt ideal i organisasjonen. Dette sammenfaller med andinske praksiser og bemyndiggjørelses- diskursen i rettferdig handel. Like fullt gjenstår betydelige hinder når det kommer til beslutningsmakt og reelle påvirkingsmuligheter for medlemmene i organisasjonen. Forvirring om ansvarsoppgaver, plikter og ulike forventninger viser seg i utdraget fra et produksjonsmøte under. Etter min forståelse henger disse utfordringene sammen med både begrensninger i markedet og lederfigurens sterke status som "mor", "sjef" og "den som vet best".

Fra fattigjente til forretningskvinne

Historien om kunsthåndverksorganisasjonen Horizontes er i stor grad en historie om dens stifter, doña Angela. Den har blitt gjenfortalt i nasjonale aviser, tvstasjoner, og ikke minst utenlandske tidskrifter og sosiale forum. Historien handler om en ung kvinne fra en av de små landsbygdene utenfor gruvebyen Potosí. Her vokste hun opp under enkle kår og begynte å arbeide som hushjelp før hun nådde tenårene. Skolegang var et luksusgode for fattige jenter, og unge Angela var mest av alt hjemme der hun hjalp til i jordbruket og lærte seg å spinne garn, strikke og veve klær familien brukte selv. Etter å ha arbeidet som hushjelp i mange år giftet hun seg i begynnelsen av tyve- årene og flyttet til La Paz med håp om en lysere fremtid. Det skulle ikke bli en enkel vei. Håndarbeidet strakk ikke til å forsørge henne selv og de tre barna hun etter hvert ble alene om å ta seg av. Likevel fortsatte hun å gå på kurs, seminarer og mødreklubber i satelittbyen El Alto like utenfor La Paz som vokste i takt med den økende fattigdommen. Da tok hun en avgjørelse, forteller doña Angela: Alene kom hun ikke langt med kunsthåndverket, men sammen med andre kvinner i

samme situasjon kunne de bygge seg en sikker økonomisk fremtid. *"Vi var fattige på økonomisk kapital, men rike på den menneskelige. Kunnskap, arbeidsevner og vilje til å klare bragdene sammen"*. I dag består organisasjonen av over tre hundre kunsthåndverkere, der over 80 % er kvinner. Historien forteller videre om en organisasjon i sterk vekst, som nå må takke nei til utenlandske forespørsler, og i økende grad kan sette premissene i forhold til sine klienter. Dette står i sterk kontrast til de første årene der de var avhengige av oversettelseshjelp fra utenlandske turister og personlige bekjenskaper for å nå ut til kundene sine. Et viktig bidrag til suksessen er medlemskapet i IFAT. Medlemskapet fungerer som en måte å nå ut til markedet på, og som et forum der medlemmer kan møtes og bli kjent med hverandres ulike virkeligheter og behov. Jeg har tidligere beskrevet fokuset på nærhet mellom handelspartnere og vektlegging av kulturell diversitet i Rettferdig handel-samarbeidet (kapittel 1). Det å ha et sett felles paradigmer og snakke "samme språk" i henhold til global økonomi, utvikling, likestilling og styrking av "grasrota" er likevel grunnleggende i dette samarbeidet. Jeg vil argumentere for at doña Angelas flytende bruk av dette "språket" er en særs viktig del av organisasjonens internasjonale suksess. Like fullt gjenstår det vesentlige dilemma i hennes rolle som stifter, internasjonal kommunikator, organisasjonsleder og morsfigur.

Mellom "mor" og "sjef"

"Doña Angela sådde frøene i oss som fikk oss til å verdsette oss selv. Uten henne ville vi ikke hatt arbeid, hvor ville vi da vært? Hun er som en mor. Hun kan kjeft på oss, og i øyeblikket gjør det vondt. Men etter en stund skjønner vi at hun har rett. Slik er det" (Doña Cornelia, på møte med strikkelærerne). Det er vanskelig å overdrive doña Angelas betydning for organisasjonen. Produsentene og de ansattes forhold til henne er preget av takknemlighet og kjærlighet blandet med sterk frykt. Kjærligheten og takknemligheten gir seg utslag i utsagn som beskrevet overfor. I sekker med grønnsaker som plasseres utenfor huset hennes, i spontane takketaler og beskrivelser av henne som "mor". Frykten viser seg når et rom fullt av mennesker stilner i en sitrende taushet etter en av hennes krafttaler. Og i hvordan jeg i løpet av feltarbeidet aldri hørte noen tale henne imot. I eksemplene under vil jeg kaste lys over noen av spenningspunktene innad i Horizontes kunsthåndverksorganisasjon. Hvordan

samhold, felles arbeid og tillitsoppbyggende praksiser er grunnleggende for at produksjonen finner sted. Samtidig som familie- fellesskap og likhets- diskursen dekker over interne maktforhold og avhengigheten av en sterk og egenrådig leder.

Gjennom en beskrivelse av et av de månedlige produksjonsmøtene, vil jeg formidle et inntrykk av interne dynamikker i organisasjonen. Til møtet kommer representanter fra alle produksjonsgruppene (fortrinnsvis presidenten), strikkelærerne og eventuelt organisasjonslederen. Det hender også ansatte fra kontoret som regnskapsførere eller assistent deltar. Formålet er å høre hvor langt arbeidet er kommet, og ta opp spørsmål eller tvil angående produksjonen.

Produksjonsmøtet: En tidkrevende øvelse

En etter en kommer møtedeltakerne til kontoret. De fleste er kvinner kledd i tradisjonelle drakter fra Andes, og bærer barn på ryggen. Bygningen ligger i en rolig bydel av El Alto og består av et mursteinsbygg med kontorer, en lagerhall og gårdsplass i midten. Det er fint vær og vi sitter ute, for nøkkelen til lagerhallen er borte, vi tror doña Angela har den. Folk sitter i små grupper og strikker og prater. Vi venter på doña Angela. Etter halvannen time bestemmer vi oss for å begynne møtet likevel. Tilstede er 11 kvinner fra ulike grupper, kontoret og don César fra gruppen med fysiske handikap. Doña Mili begynner med å lese opp navnene på alle gruppene som er tilstede, og referatet fra forrige møte. Enkelte grupper har hatt problemer og mangel på folk. Don Felipe arbeider med utarbeidelsen av en ny katalog. Det er kommet brev fra en av klientene, som klager på fargekvaliteten. Videre leser den vesle kvinnen som har fulgt med organisasjonen i mange år, opp gruppene som har deltatt i felles aktiviteter ved kontoret. "Gruppen Estrellitas var her og knuste urter (til bruk ved fremstilling av grønnfarge). Las Rosas har farget garn". Det blir presisert at de som ikke deltar i disse pliktene vil få bot og etter tre ganger er de ute. Mili tar på seg å skrive unnskyld- brev til den misfornøyde klienten. Brev fra nabolagskomiteen⁴³ i bydelen: "Hvorfor var ikke organisasjonen representert i den årlige 6. mars- marsjen⁴⁴?"

Kvinnene fortsetter å strikke mens møtelederen leser opp referat og brev. Noen ammer, og barn løper rundt og leker mens murere arbeider på taket av organisasjonsbygningen. "Det er på tide at vi får i gang spareordningen vi snakket om ved forrige møte. Slik at de som trekker seg etter flere år ikke står tilbake uten noe". Forslag går på å trekke fra 10 cent fra hvert plagg til en slik ordning. "Viktig at vi stoler på organisasjonen slik at dette kan bli en realitet.." Videre leses det

⁴³ Nabolagskomitè er oversettelse av det spanske Junta Vecinal. Dette er en form for bydels- styre som arrangerer møter, feiringar, tar imot klager og skal representere nabolaget eller bydelen i forhold til politiske myndigheter.

⁴⁴ Jubileumsdag for El Alto.

opp brev fra enkelte som ber om tillatelse til å utebli fra møtet. Et nytt brev fra nabolagskomiteen spør om organisasjonens deltakelse ved bydelsjubileet. En diskusjon om den videre gangen i møtet følger. "Skal vi ta avgjørelser i hver enkelt sak? Eller vente til slutt?" Gruppene uttaler seg etter tur. Flere sier de ikke har tid til å være med i paradene, eller at ingen i gruppen har vist interesse. "Men det er bestemt fra doña Angela at vi skal være representert! Vi må bestemme hvilke danser, og hvem som skal danse?" "Men skal vi diskutere dette nå?" Uenighet om hvilke tema som skal diskuteres følger, før gruppene går over til å lese opp hver sin rapport. Jeg går for å hilse på regnskapsansvarlige Hilda som kommer med sin nyfødte sønn. Da jeg er tilbake diskuteres en gruppe som har uteblitt fra garnfarging. "Hvilken sanksjon skal følge dette?" De må knuse to poser ekstra med urter, "og du får gi beskjed til gruppen.." "Men i fjor var det ikke sånn, da fantes det ikke bøter?" "I fjor var i fjor, dere svikter! De fleste gruppene har fullført", og navnene på disse leses igjen opp. Men kvinnen står på sitt- "gruppen min vil kjeffe på meg hvis jeg lover meg bort til alt mulig". "Det er ikke snakk om å ville, hvis ikke dette gjøres har vi ingen jobb! Dette er *råvarene*. Alle er nødt til å vise vilje, og til å ofre. Gruppepresidenten har ansvar for å forklare gruppen disse pliktene". Doña Matilda fra San Simon ankommer møtet, og beklager at gruppepresidenten deres ikke hadde mulighet for å delta. En annen kvinne ber om å få gå, siden ektemannen er syk hjemme. Hver og en av gruppene uttaler seg: Kvinnen kan få gå, og doña Matilda får status som "hørende" ved møtet, samt en bot til gruppen. Igjen påpeker møteleder Mili viktigheten av å være tilstede, vise interesse, "vi er jo som en familie! Grupper som unnskylder seg med at de ikke får oppdrag kan ikke simpelthen utebli av den grunn. For å få videre oppdrag må man vise at man er med, slik som til jul, da deler vi jo også alt, eller hva?"

Rapportene fra hver av gruppene går videre. "Vi mangler garn, noe som skader oss mye i fremgangen. Mangel på riktige farger gjør at vi må vente.." "Vi er tolv personer som jobber, flere er ikke aktive. Hvilken dag skal vi levere inn? Og hvorfor står det at vi strikker noe annet på bestillingsarket enn det vi faktisk gjør?" "Dette henger sammen med at dere var for seine til å ta bestillingen", forklarer en av strikkelærerne. "Garnet beregnet på dere er gitt til en annen gruppe og dere har fått restene.." Forvirring og uenighet følger, til "vi får spørre doña Angela" blir en foreløpig løsning. Andre grupper har samme problem, det er for lite garn av de riktige fargene, og de har ikke mulighet til å bli ferdige til fristen. Antallet aktive har sunket og de resterende jobber hardt, også med å rekruttere nye, trass vanskelighetene. "Det er vanskelig å rekruttere nye, de spør bare etter lønnsnivå og dukker ikke opp.." Nå kommer doña Angela tilbake fra et intervju med en nasjonal tvstasjon, og låser opp lagerhallen så møtet kan fortsette innendørs. Strikkelærerne leser sin rapport, om plagg som må revideres og at de vil prøve å løse problemene med å skaffe nok garn av riktige farger. "Nye grupper er under *capacitación*⁴⁵, i tillegg til gamle.

⁴⁵ *Capacitación* viser til praktisk og teoretisk opplæring og trening.

Vi må fortsette å koordinere arbeidet, i samråd med lederen. Holde datoene hellige, og gruppene må gi beskjed om garnmangel *før* fristen er like om hjørnet”.

Hver av strikkelærerne gjør så rede for hvordan gruppene de følger opp ligger an i forhold til fristen, før doña Angela avbryter: ”Om det er nødvendig å operere med kontrakter for å fullføre arbeidet? Vi nærmer oss en gal sirkel. Virker som det er en annen sak når jeg ikke er her. Dere må vite at jeg kommer til å trekke meg. Ser ut som 2- 3 grupper er grundig forsinket. Respekter datoen!!! Jeg hører ikke på unnskyldninger. De 50 dollarene⁴⁶? Hva skal vi gjøre med disse? Dere skylder på råvarene, men før kjøpte alle for egen regning. Dette burde vi bekymre oss om sammen. Dere har evner. Ellers må vi ta et annet middel i bruk. Slutt å anklage organisasjonen! (Gruppe)Presidenten må motivere, ha oversikt, vise, og undervise. Ikke som til et barn, men bestemt, med humor, være forbilde. Her til møtet kommer vi som presidenter. Med konkrete saker. Problemer får dere løse innad! Jeg står allerede med et bein utenfor organisasjonen. Dere må da ha en doña Angela inni dere selv. For denne doña Angela har ikke tid lenger! ”

Lederen har nå snakket en halvtimes tid, til en stille forsamling. Nå er det blitt lunsjtid og vi spiser mat deltakerne selv har tatt med og noe Susana har laget til på kjøkkenet av ulike typer poteter, ris, kjøtt og chilisaus. Samtidig ser vi opptak av doña Angelas intervju på frokost- tv. Om kvinner, arbeid og stolthet. To av strikkerskene er også intervjuet, og med blikket i strikketøyet takker de doña Angela for arbeidet. Vi spiser og prater dempet, ler. Doña Angela anbefaler alle å dra i begravelsen til ektemannen til en av organisasjonsmedlemmene. Samtalen fortsetter en stund etter lunsj, og en av kvinnene fra landsbygden spør om de ikke heller kan vaske og sy etiketter på produktene der de bor. ”Det er ikke transport, og sent om kvelden...” Doña Angela avbryter: ”I min gruppe kommer de fra her og her...Hva for en rolle spiller det? Er dere personer eller en gruppe?” Kvinnen drar på det.. Doña Angela slår hendene i bordet og hever røsten: ”Vi kan ikke tolerere at det kommer dårlig kvalitet til kontoret! Prøv å sette dere i min stol! På skrivebordet. Er det lett? Et virvar! Grupper som skal ha betaling, klager, rot! (I mellomtiden tar hun mobilen og prater en kort samtale før hun fortsetter) Det er ikke bare å betale. Vi må ha utfylte skjema. Variasjon i priser. Belgierne kom og behandlet oss kjempedårlig!” Kvinnen er nå nesten på gråten; ”Jo jeg skal informere gruppen min.. Men det er ikke lett, noen av dem har karakter som, jeg vet ikke hva.. Tror jeg vil trekke meg.” Videre går samtalen om bydelsjubileet, og skifter fra knuskstille alvor til spøkefulle kommentarer om dansene. Før forsamlingen oppløses og mange går i begravelsen til en av strikkelærernes ektemann.

⁴⁶ Et depositum fra hver gruppe.

Med tid som forhandlingskort

Det relativt lange utdraget fra produksjonsmøtet overfor gjenspeiler opplevelsen av møtene: Det tar tid. Kvinnene må ofte regne med en hel dag til et møte, om de skal reise, vente på andre møtedeltakere, delta på selve møtet og returnere hjem om ettermiddagen. Dette er ikke uproblematisk for dem, som ofte oppgir "mulighet for å arbeide hjemmefra" som hovedgrunn for at de valgte jobben i Horizontes. Samtidig ser vi at deltakelse på møtene verdsettes høyt, da det å "vise interesse", "alle må ofre" og ansvar for fellesskapet fremheves både som en dyd og en nødvendighet for å få oppdrag. Hvem som har deltatt i fellesplikter og vært tilstede på møter, leses opp og settes i kontrast til dem som "ikke er villige til å ofre". Bøter er en vanlig sanksjonstrussel, samt at oppdragene går til dem som viser seg aktive og dermed tillitsverdige. Som jeg vil skildre nærmere i neste kapittel om produsentenes ulike nettverk og fellesskap, befinner de seg i stadige dilemma om hvilke fellesskap- som alle krever aktiv deltakelse- de vil prioritere. Det kan synes som om tid er en måte å forhandle om makt mellom produsentene og organisasjonen. Tid kreves i form av deltakelse på møter og verksteder, for å skape samhørighet og tillit mellom medlemmene. I forhold til tidsfrister for innlevering av plagg er det en stadig dragkamp om tiden. Organisasjonen presser produsentene til å få fortgang i produksjonen, siden de selv står under press fra sine klienter. Samtidig avhenger resultatet av *alles* innsats, da ordren ikke kan sendes til utlandet før alle gruppene involvert i arbeidet har fullført og blitt godkjent. Produsentene vet det vil ta tid før lønnen kommer, og trenger å bruke tiden på andre inntektsgivende aktiviteter, som igjen kan føre til ytterligere forsinkelser i kunsthåndverket. Hyppige møter og fellesaktiviteter på kontoret blir dermed en ekstrabelastning for kvinnene, samtidig som det er en arena å underbygge samhørighet, og legge press på fortgang i arbeidsprosessen. Det kan virke som forsinkelser, og ulike arbeidsprioriteringer er én måte for produsentene å markere motstand eller tilhørighet i forhold til organisasjonen. Dette blir videre diskutert i de to følgende kapitlene.

Bemyndiggjørende⁴⁷ ledelse?

Bemyndiggjørelse av kvinner er en stor del av identiteten Horizontes bygger for sin organisasjon. Doña Angelas historie illustrerer nettopp det organisasjonen streber å gi sine medlemmer muligheten til: Gjennom eget initiativ og hardt arbeid kan en enslig mor uten utdanning bygge seg økonomisk sikkerhet og en selvstendig rolle. Å overføre denne erfaringen til andre, samtidig som en leder en organisasjon i sterk vekst er en krevende oppgave. Stadig nye medlemmer må læres opp, og gis ansvarsoppgaver, uten at en mister kontroll over verdiskapingen. Enhet og familiediskursen kommer i et spenningsforhold til maktbruken. Bemyndiggjørelse kan snus til avhengighet. Dilemmaene viser seg i utdraget fra produksjonsmøtet: Ulike ansvarsoppgaver er gitt gruppene og gruppepresidentene, men uenigheter og praktiske problemer resulterer i at de i noen tilfeller blir gjennomført, og andre ganger forbigått. Og når det virkelig gjelder er det bare én som kan skjære gjennom: "vår sjef, doña Angela". Det er ikke uvanlig at det sitter 2- 4 produsenter daglig og venter på henne ved kontoret, med spørsmål om produksjonen, kvalitet eller tvister i gruppen. I arbeidet Susana og jeg utførte med sortering og merking av plagg var vi avhengig av lederen, da hun var den eneste som med sikkerhet visste plaggenes koder. Når ord står mot ord eller man ikke klarer å bli enige i en sak har doña Angelas avgjørelser kraften som skal til. Alle gikk med på å utføre gruppepliktene på kontoret, og sende representanter til bydelsjubileet. Det var ikke lenger tvil om saksrekkefølge, hvilke tema som skulle diskuteres etc. Jeg spurte Felipe, hennes sønn og salgsansvarlige om det kunne være en svakhet at medlemmene ikke turde å ta avgjørelser uten å ha konferert med doña Angela: "*Det skjer mye feil hvis ikke hun er her, mye feil*". I praksis er det likevel en fare for at arbeidet med styrking av selvtillit og ansvarsfølelse hos medlemmene undergraves av hennes posisjon som opplyst leder og nåderik mor.

Lazar (2002) beskriver en bydel i El Alto og forholdet mellom nabolagskomiteen og innbyggerne. Hun ser korrupsjonsanklager og baksnakking av lederne som en måte å balansere maktforholdet mellom dem. Det kan fungere som en måte å sette sin egen ærlighet i kontrast til ledernes, i tilfeller der man ønsker et lederskifte. Rykter og "folkesnakk" kan også være preventivt i henhold til at lederne "tar seg til rette",

⁴⁷ Bemyndiggjørelse er en oversettelse av det engelske *empowerment*. (Å styrke, sette i stand til) www.ordnett.no.

og underbygge ryddige regnskap. Men risikoen for å miste et godt rykte frembringer også gode tjenester til bydelen, som vedlikeholdsarbeid, gatelys, veier etc. I forhold til mine erfaringer fra Horizontes er det påfallende tyst om korrupsjon eller feilaktig pengebruk hos lederne. Det kan skyldes fokuset deres på åpenhet i regnskaper, og grundige gjennomganger på årsmøtet og lignende. Men doña Angelas posisjon som "mor" og organisasjonen som familie- allegori kan også være et element som kontrollerer slike mekanismer.

Ikke mitt hus

Etter produksjonsmøtet følger jeg don César hjem i rullestolen. Han er nedfor og synes det er vanskelig å være avhengig av hjelp- nesten alle dager må han få noen til å følge seg, til kontoret på møter, for å bytte garn. Han gir uttrykk for motløshet og tenker på å trekke seg fra organisasjonen. "Doña Angela kjeftet så mye i dag, og verdsetter ikke arbeidet", mener han. "Hun er som en mor- eller søster- for meg, og har kjempet mye. Men nå er det nok. Hun kjefter. Folk er redde. Ingen i min gruppe vil ta på seg ansvarsoppgaver, `hvorfor skal jeg gå dit og kaste bort tiden min? Og bli kjeftet på?` For ikke å snakke om utgiftene. Jeg måtte låne penger av banken og ulike folk for å kjøpe garn. Nå sier hun at vi ikke vil få lønn før *alle gruppene* har levert inn ordren. Det kommer til å ta tid.. I fjor forsvant over halve gruppen min da det tok over tre måneder før lønnen kom. De sier det er fordi klienten sender først femti prosent av pengene, og når alt er levert inn fra alle gruppene, kommer resten, og de kan betale oss. Det er problemet. Betalingen er ikke punktlig, og vi kan ikke vite når den kommer. Og siden jeg er president i min gruppe kommer kollegene til meg når de har levert inn. De trenger penger til lys, vann og mat.. Hva skal jeg si da? Derfor ønsker vi betaling månedlig. Men siden det er mye jobb, klarer vi ikke å fullføre alt på én måned. På kontoret sier de `og hvor er plaggene?` når det har gått en måned. `Dere kan ikke få lønn uten å ha levert!`. Det går ikke..." "Men betalingen, er den bra når den kommer?" spør jeg. "Jo", svarer César, "den er bra. Men alle kameratene, når de har levert, vil de ha lønn! Derfor vil det være bedre å finne noe annet. Andre steder kan du ha lavere lønn, men den kommer punktlig.

Doña Angela sier at `det er ikke mitt hus, det er alles`. Men- har du lagt merke til- bare hun har nøkkel. Vi kunne ikke komme inn i salen uten henne. Hun sier hun vil trekke seg og hvem som helst kan ta hennes plass, men nei. Folk er redde. Hun sier alle har rett til å vite om organisasjonens penger. Men de tør ikke å gå opp på kontoret hennes. Ingen kan ta hennes plass. Folk vil ikke delta i fellesarbeid, som farging og vasking, de vil jobbe, og få lønn. De som jobber på kontoret har fast lønn månedlig. Ikke vi. Nå er det påske, og vi må jobbe like mye.. Nei, det er

vanskelig. Nå har jeg greid å samle en gruppe på tyve personer, fra åtte tidligere. Men kanskje det er best jeg trekker meg, og jobber for meg selv.”

Presidentenes krysspress

Don Césars utblåsning mot organisasjonen er preget av dagens uenigheter på møtet, og beskjeden om at mye gjenstår før arbeidet er ferdig og lønnen kan komme. Likevel peker han på viktige spenningspunkter innad i organisasjonen. Både frykt og takknemlighetsgjeld til lederen er hindre for medlemmenes fulle eierskap og involvering i organisasjonen. I tillegg gjør ustabile lønninger det vanskelig for medlemmene å legge vekt på kunsthåndverket i forhold til arbeid som gir raskere inntekt. Dette fører til ytterligere forsinkelser, og setter gruppepresidentene i dobbelt press, fra sine kolleger på den ene og organisasjonsledelsen på den andre siden. De som får ”månedlig fast lønn” settes i kontrast til produsentene, som får lønn etter ferdig innleverte produkter. Flere forfattere har påpekt hvordan frivillig arbeid for fellesskapet er høyt verdsatt i Andes og sees som tegn på gode verdier (Klemola 1997 i Lazar 2002, Harris 2000). Det blir også fremhevet fra organisasjonens side at ”offer” fra de enkelte er nødvendig da *”vi er bare passasjerer, organisasjonen må overleve”*. Det er likevel en skjør balansegang for dem som gir og ikke føler seg tilstrekkelig verdsatt. Når enkelte ”sluntrer unna” og andre mottar bedre betingelser som eksempelvis månedlig fast inntekt. For don César er det viktig med anerkjennelse for ekstraarbeidet som rekruttering, deltakelse på møter og garnbyting på kontoret innebærer (spesielt med tanke på å komme seg rundt i rullestol). Han ser forutsigbarhet i forhold til lønn som et ankepunkt både for ham selv og kollegaene i gruppen sin. Han anerkjenner at det er vanskelig for organisasjonen å innfri da også markedet setter begrensninger for lønnsutbetalingene⁴⁸. Likevel er det i kritiske perioder vanskelig å se hvordan forsakelsene står til utbyttet; det være seg lønn, anerkjennelse eller en likeverdig plass i fellesskapet.

Jeg vil nå gå over til å utforske ledelsens syn på rettferdig handel og virkninger av organisasjonens arbeid i praksis.

⁴⁸ Ifølge rettferdig handels prinsipper skal deler av prisen betales på forskudd, for å sikre forutsigbarhet i produksjonen. Jeg ble fortalt at denne forskuddsbetalingen dekket kostnaden av råvarene (garn) men ikke rakk til å betale produsentene i perioden de har innlevert men venter på lønn fra klienten.

"Vi gjør rettferdig handel"

I intervju med nestleder og salgsansvarige Felipe understreker han betydningen av praksis framfor vakker "filosofi" i organisasjonens arbeid med rettferdig handel. Essensen av solidarisk økonomi er produsenter som går sammen, og kutter kostnader gjennom fellesløsninger: resultatet blir rettferdig handel. Gjennom å handle direkte, uten mellommenn, med sine klienter, kuttet kostnader ytterligere. Dette muliggjør inntjeningen av mer ressurser for samme mengde arbeid, i følge nestlederen. På spørsmål om hvor i salgskjeden organisasjonen befinner seg understreker han at organisasjonen *er* produsentene, og på ingen måte kan lignes et mellomledd. Årsmøtet er høyeste autoritet, og alle med ansvarsposisjoner kommer fra gruppene, og vil returnere til gruppene når de har avsluttet sine oppgaver. Så godt som råd er prøver organisasjonen å unngå støtte fra utenlandske donororganisasjoner. Dette for i størst mulig grad å være selvstyrte og unngå å knyttes inn i andres agendaer. De tar likevel imot støtte til konkrete prosjekter, der de selv har utviklet ideene, men mangler finansielle ressurser. Praksis står i fokus, og er svaret på hvorfor produsentene sjeldent kjenner til betydningen av rettferdig handel i en større kontekst (eller har noe særlig forhold til begrepet i det hele tatt). *"Det er ikke som om vi setter oss ned og sier: nå skal vi snakke om helse, utdanning eller diskriminasjon. Vi har ganske enkelt et møte og diskuterer produksjonen, fordeler materialer og delegerer oppgaver. Det er praksis som skaffer brød på bordet, ikke vakker poesi om utvikling, bærekraftig miljø og deltakelse"*. Han refererer til et møte om Solidarisk økonomi der vi begge deltok, og understreker at å ha med produsenter på slike møter er ren estetikk. Produsentene snakker aldri når de ikke vet hva de skal gjøre, og fungerer som et verktøy for å gi legitimitet til hva en gruppe filosofer og "store tenkere om utviklingsspørsmål" har funnet ut. Horizontes styrke er deres praktiske og løsningsorienterte arbeid som øker inntektene til småprodusenter, ganske enkelt. *"Oppbygging av selvtillit, likestilling, og utdanning kommer mer som en bivirkning eller resultat av arbeidet. På landsbygdene vil du finne at tradisjonelle praksiser som *ayni*⁴⁹ er identisk med idégrunnet i solidarisk økonomi, og det spiller derfor ingen rolle at produsentene ikke kjenner til begrepet"*, forklarer Felipe.

⁴⁹ **Ayni:** "The ayni- principle is as follows: I request or receive a specific service from my kinsman or neighbour, on the understanding that on a subsequent, exactly similar occasion, I will render him/her exactly the same service." (Harris 2000:vi)

I vanlige bedrifter finnes en finansiell kapital som får det hele til å gå rundt. I Horizontes går alle pengene som kommer inn, rett ut. Det som beveger organisasjonen er den menneskelige kapitalen, arbeidet, og innsatsjonene. Deres produsenter er mennesker som er presset ut av det formelle arbeidsmarkedet og mangler muligheter, de fleste kvinner. Kvinner har i utgangspunktet vanskeligere for å få innpass i arbeidsmarkedet, med risikoen for graviditet og ekstra utgifter for bedriften. En stor andel av produsentene i Horizontes er enslige mødre, og organiseringen i grupper gjør produsentene sterkere til å støtte hverandre opp og dele kostnadene til alles fordel. Gjennom å selge "bildet av produsenten" som en del av varen har de en mulighet i den ellers knallharde klesbransjen. Foruten denne åpningen rettferdig handel- markedet gir dem ville de ikke kunnet konkurrere.

Når det gjelder mulighet for "smitteeffekt" til staten eller andre bedrifter med hensyn til deres prinsipper om sosial sikkerhet og rettigheter, er Felipe mer pessimistisk. Horizontes er en privat organisasjon og han mener staten må gi like betingelser, uten å favorisere enkelte næringsvirksomheter framfor andre. "I situasjonen med kraftig mangel på arbeidsplasser jobber mennesker med det de kan få, uten å bry seg om rettighetene sine. Et eksempel er kvinnene vi kan se daglig som reparer veiene og graver grøfter i El Alto. De er ansatt av staten og har i prinsippet rett på både minstelønn, verneutstyr og forsikring. Ingenting av dette oppfylles i virkeligheten, og ikke sjeldent får de matvarer heller enn lønnen de har rett på. Horizontes` rolle blir å dele sine erfaringer med andre organisasjoner som ønsker å følge deres eksempel. Slik kan de bidra til å skape flere `Horizontes`er som fanger opp de som faller utenfor, i praksis."

Ambivalent marked

Intervjuet av nestlederen gir grobunn for flere interessante spørsmål i organisasjonens forhold mellom teori og praksis. I protest mot et marked som setter profitt foran mennesker bruker organisasjonen identitet som markedsstrategi. Å "selge bildet av mennesker" gir muligheter for dem som faller utenfor det formelle arbeidsmarkedet; enslige mødre, kvinner i rurale områder eller med lav utdanning. Deres "ressurs", nemlig statusen som urfolkskvinner blir gjennom markedet gjort til

et virkemiddel for å sikre egen velferd. Dette følger langt på vei den nyliberale logikken der individene selv er ansvarliggjort for egen velferd gjennom bruk av markedsmekanismer, med minst mulig statlig involvering. Produsentene bærer selv risikoen for forsinkete lønninger når summen av alles arbeid går for langsomt. Det er deres felleskap av venner og familie som må støtte opp om dem i perioder med lite inntekt, og danner basen for potensielle nye Horizontes- medlemmer. Dette vil jeg analysere nærmere i neste kapittel. Sikkerhet i form av helse- og pensjonsforsikring finnes heller ikke for medlemmene, enda det jobbes med å utforme en frivillig "spareordning" som diskutert på produksjonsmøtet. Ansatte ved kontoret omfattes av en privat helse- og pensjonsforsikring. Salgsansvarlige Felipe fremhever at organisasjonen fanger opp mennesker som er presset ut av arbeidsmarkedet og legger til rette for kompetansebygging og at de selv får forbedre mulighetene sine. Eget initiativ og arbeidsinnsats avgjør hvor langt du når. Kurs og møter gir rom for utveksling av erfaringer, ny kunnskap og samarbeid. Gjennom praksis utvikles ferdigheter og selvtillit. Likevel blir Felipes ønske om å sette likhetstegn gjennom alle medlemmene, ansatte og administrasjonen en måte å dekke over ulik makt. Makten viser seg i hvem som tar ordet på møter, og innflytelse på beslutningene som fattes. I ulik tilgang til lønn og forsikring og kjennskap til internasjonale markedsforhold. Her er det klare delinger mellom ansatte ved kontoret som har både månedlig lønn og forsikring, og produsentene som kun har lønn etter innleverte produkt. Ved møter har alle muligheter til å uttale seg, og ofte kreves kommentarer fra alle gruppene. Om disse begrenser seg til korte uttalelser eller halvtimes- lange innlegg varierer stort. Organisasjonsstifter doña Angela har her en meget spesiell posisjon, der tvister, tvil eller det som blir sett som viktige avgjørelser i stor grad overlates til henne. Hennes lange erfaring og respekterte posisjon i organisasjonen, i nærmiljøet og blant utenlandske klienter kan fungere både samlende, og som en trygghet om at de riktige beslutningene blir fattet. Likevel blir hennes status utfordrende i henhold til at andre medlemmer tør å ta egne beslutninger og ansvar.

Det siste eksempelet jeg vil ta med er fra organisasjonens feiring av karnevalshøytiden. Feiring er én av mange viktige anledninger som konstituerer organisasjonen som felleskap og en familie, som jeg vil vise flere steder i oppgaven.

I tillegg til båndene mellom mennesker fremheves forbindelsene til Moder Jord, forfedrene og lokalsamfunnet i denne feiringen.

Karneval

Etter noen timers normal arbeidsdag begynner kontoret å fylles av festkledde kvinner og barn. Vi går i gang med å pynte huset, med ballongrekker, blomster, og plastbånd i sterke farger. Kvinnene samles i grupper som ordner til ulike rom, og trekker lange ballongtråder over gårdsplassen. Andre sitter og strikker mens de prater lett og regjeringens kampanjesang "Bolivia forandres" dunker fra høytalerne. Etter hvert samles alle på benkene inne i lagerhallen der seremonien skal begynne. Veggene er pyntet med plakater av presidenten, organisasjonslederen, wiphala⁵⁰, og kunsthåndverk. Med ett blir jeg ropt opp, de venter meg oppe på taket av bygningen, der "kjøkkengjengen", bestående av noen av de eldste organisasjonsmedlemmene, andre produsentkvinner jeg ikke kjenner og doña Angela har laget til mat og drikke til oss. Vi forsyner oss fra pleddet som er lagt ut på bakken⁵¹ med poteter, bønner, kylling og kokebanan i tillegg til øl og brus. Vi prater og ler mens jeg og franske Anneli fremdeles omtales som gringas⁵² enda det virker som vi blir satt pris på. Etter hvert går vi ned til resten av forsamlingen som venter på benkene i lagerhallen. Styret og alle gruppepresidentene holder taler. Vi må forbedre oss, oppfylle bestillingene, glemme krangling og jobbe med kvalitet. En del selvkritikk kommer frem, mens annet er mer positivt. Enkelte snakker aymara og quechua som de aller fleste forstår. Doña Angela viser til de nye gruppene, og spør retorisk: "Hva gjør vi med de nyfødte? Gir dem juling og sender dem på butikken for å kjøpe alkohol? (forsamlingen ler) Nei, vi gir dem kjærlighet, pleie, og døper dem. Det samme skal vi gjøre med de nye gruppene her". Hun takker Moder Jord for alt og forsamlingen plukker med seg blomster, coca⁵³ og godteri som vi ofrer til Moder Jord i et hjørne av gården der en lama ligger begravet fra i fjor. Musikk, mat og drikke følger og folk har blitt pyntet med blomsterkranser og serpentiner. Doña Angela er forsvunnet i et ærend, mens de fleste sitter fortsatt langs benkene rundt det tomme dansegulvet. Jeg måtte reise før festen var over, men det fortaltes om høyt alkoholkonsum og mer dans utover kvelden.

Avrundning: Fellesskap med motsetninger

Avslutningsvis kan vi se karnevalet som en måte å oppsummere de indre spenningsforholdene jeg har forsøkt å belyse i dette kapitlet. Karneval er en svært

⁵⁰ Wiphala: Flerfarget boliviansk urfolks- flagg, opprinnelig fra Inka- imperiet.

⁵¹ Apthapi (aymara): Måltid der hver familie bringer med seg mat og deler med resten av forsamlingen, ofte i festlige anledninger.

⁵² *Gringa (gringo m)* kommer opprinnelig av "noramerikaner" og er et nedsettende uttrykk. Det er nå kommet til å omfatte alle hvite, og kan være rent beskrivende, eller negativt ladet alt etter hvordan det blir brukt.

⁵³ Coca: Andinsk plante i alminnelighet brukt og tygget som mild stimulant.

viktig høytid som feires i ulike faser i over en uke. Jeg vil ikke gå i dybden på de mange lagene av betydning knyttet til høytiden, med hensyn til fruktbarhet, feiring av de døde, og båndene til Moder Jord og det guddommelige (se Harris 2000). Feiringen i Horizontes viser manifesteringen av det menneskelige fellesskapet samtidig som man viser respekt og ærer Moder Jord gjennom ofringer. Flere av de sentrale dynamikkene i organisasjonen kommer til uttrykk i feiringen. I seremonien inne i lagerhallen er alle samlet og uttrykker takknemlighet til organisasjonen, lederen og Moder Jord samtidig som det er fokus på forbedringspotensialet i arbeidet. Samhørighet, takknemlighet og disiplinering går sammen i bekjennelsene. Alle gruppene uttaler seg og viser med dette deltakelse i fellesskapet organisasjonen utgjør. Organisasjonslederen med status som "mor", ligner de nye gruppene med nyfødte, og ber om at de må bli behandlet med kjærlighet og omsorg. Familielignelsen kommer her til uttrykk og blir satt i sammenheng med det større fellesskapet av nådegitte gaver fra naturen. Når vi drikker sammen helles en liten del ut "til Moder Jord" som på denne måten tar del i festlighetene. Samhørigheten står likevel ikke i motsetning til at enkelte grupper nyter privilegier framfor andre. Av oss som spiser og drikker på taket mens resten av medlemmene venter nede er flest medlemmer med spesielle bånd til organisasjonslederen. Det er medlemmer som har vært lenge i organisasjonen, og vist trofasthet og gode verdier, (de fleste strikkelærere) i tillegg til oss utlendingene ("las gringitas"). Jeg og Anneli, som jobber frivillig på kontoret har en spesiell status da vi bor hos doña Angela og blir tatt hånd om av henne. Stolthet over kulturelle røtter er gjennomgående i feiringen, som en sentral del av Horizontes identitet.

Jeg har argumentert for at organisasjonsleder doña Angelas spesielle status som forbilde, mor, og sjef står sentralt for organisasjonens kommersielle suksess. Hennes personlige historie og flytende bruk av "fair trade- språket" har åpnet muligheter for at "bildet av urfolkskvinner" tilfører ekstra verdi og markedsmuligheter for de håndlagde produktene. Spenningspunkt mellom sentrale verdier og praksiser i Horizontes kunsthåndverksorganisasjon har vært fokus for dette kapitlet. Likhetsdiskursen med vekt på felles deltakelse og ansvarstaking uttrykkes sterkt på produksjonsmøtet beskrevet innledningsvis. Den går også inn som en viktig

legitimering av arbeidet salgsansvarlige Felipe beskriver i intervjuet med ham om organisasjonens arbeid. Han understreker at fellesskap, solidaritet og hardt arbeid er det som sikrer medlemmene bedre velferd. De er alle produsenter, og deres urfolksbakgrunn gjør at solidaritetspraksiser og delt ansvar kommer naturlig for dem. Denne enhetstanken, tydelig skildret i lignelsen av organisasjonen som en familie, hindrer likevel ikke ulikheter i makt og sikkerhet for medlemmene. Produsentene gir uttrykk for misnøye med forsinkede og uregelmessige lønninger, som don César da han blir hjulpet hjem i rullestolen. Fellesarbeid og like plikter for alle gruppene sees som verdifullt, også gruppepresidentenes oppofrelser og ekstraarbeid. Men produsentene bærer i praksis risikoen når arbeidet forsinkes, og de ikke får utbetalt lønn på mange måneder. De er avhengige av andre inntektskilder og et nettverk av familie og venner for å klare seg økonomisk. Deltakelse i fellesaktiviteter, møter og feiringer er nødvendig og viktig for å bygge opp om tillit og ansvarsfølelse for arbeidet de alle avhenger av. Samtidig er det en ekstrabelastning for produsentkvinnene som er medlem i mange fellesskap som alle krever deres deltakelse. Hvor man bruker tiden sin og deltar i fellesaktiviteter blir her en måte å vise tilhørighet eller motstand, og det pågår en kontinuerlig dragkamp mellom organisasjonen sentralt og produsentene om frister, og obligatoriske møter. Produsentkvinnenes arbeid og ulike fellesskap blir tema for neste kapittel.

Kapittel 4: Naboer, venninner og slektninger i San Simon. Dragkamp mellom fellesskap og egeninteresser.

Innledning

Fokus for dette kapitlet vil være håndverkerne og produsentene som arbeider i Horizontes kunsthåndverksorganisasjon. Etter å ha bodd to måneder hos organisasjonslederen og gjort deltakende observasjon ved kontoret, flyttet jeg til en mindre landsby der jeg fikk bo hos en av strikkerskene i en relativt nyoppstartet gruppe. Den videre teksten er basert på erfaringene jeg gjorde over fire måneder som deltakende observatør i disse produsentenes hverdagsliv, arbeid, møter og det som rørte seg i landsbyen. Strikkerskene i gruppen jeg har kalt Estrellitas består av naboer, venninner, slektninger og bekjente som sammen dannet en kunsthåndverksgruppe. De ble tatt opp som medlemmer i Horizontes like etter, og skjønt ikke alle kjente hverandre fra før, var brorparten nært knyttet til én eller flere av de andre medlemmene. Motivet var ifølge kvinnene å tjene penger samtidig som de kunne ta seg av barna og pliktene i huset gjennom å arbeide hjemmefra.

Fellesskap og familie- allegori var tema for forrige kapittel om indre dynamikker i den sentrale organisasjonen. I dette og neste kapittel tydeliggjør jeg ytterligere hvordan Horizontes beror på medlemmenes nettverk og forestillinger om *community* for sitt arbeid. Hvilke forpliktelser som knytter seg til medlemskap i nabolag, familieforhold eller vennskap kan komme i konflikt med den enkeltes vurderinger av kostnadsutbytte i arbeidet. Båndene mellom gruppemedlemmer i form av kryssende sosiale nettverk bygger opp om en sosial kontroll på at arbeidet blir utført. Samtidig fører kryssende logikker fra *community*- og markedssfæren til stort press på kvinnene og deres relasjonsnett. Jeg viser gjennom teksten hvordan kvinnene i landsbyen San Simon er dypt involverte i ulike fellesskap som nabolaget, familien, vennskap og kirken. Disse fellesskapene krever alle kvinnenens deltakelse, tid og tjenester, og utgjør deres sikkerhetsnett i perioder de har behov for økonomisk eller medmenneskelig støtte. Dette blir et større tema i kapittel 5 da jeg nå vil fokusere på produsentkvinnenes ulike nettverk, deres strategier og håndtering av krysspress. Gudemans begreper "the community realm of economy" og "the market realm" (2001: 9- 11) kan eksemplifisere hvordan kvinnene i Estrellitas beveger seg i ulike

verdidomener. Venner som gir hverandre grønnsaker og matavfall, eller hele nabolaget som stiller opp når bydelen trues utenfra kan eksemplifisere "the community realm". Mens lønnsarbeid som sandutvinning, salg av grønnsaker eller butikkdrift er et tydeligere bilde på handelsdomenet. Selv om produsentene inngår i både vennskapelige og handelsmessige forhold er ingen av sfærene "rene", men fungerer mer som en illustrasjon på ulike tankesett og handlingsmønstre knyttet til ulike relasjoner. Utdraget fra "Samling om *la zona*⁵⁴" viser hvordan naboene er villige til store personlige risiker for å beskytte landsbyen fra inntrengere. Men vi ser også konflikten da noen forsøker å dra personlige vinninger av det inntrufne.

Solidarisk økonomi er ifølge økonom Luis Razeto (1996) nettopp en sammensmelting av praksiser fra community- og markedssfæren som danner en egen økonomisk rasjonalitet hvor fellesskapets interesser samsvarer den enkeltes. Jeg vil vise hvordan Horizontes arbeid bygger på produsentenes relasjoner og sosiale dynamikker mellom dem. Mens produsentene uttrykker glede over å arbeide sammen og lære av hverandre, vil denne blandingen av community/marked i andre tilfeller føre til store belastninger på produsentenes personlige bånd og nettverk. Beskrivelsen "En god leder kan fylle ut skjema" ser nærmere på disse dilemmaene.

San Simon: Et nabolag

San Simon er navnet på en *zona* av en større landsby like utenfor El Alto. Her har om lag 400 mennesker bosted, de fleste tilflyttere fra mer fjerntliggende landsbyer eller El Alto. Landsbyen er relativt ung, og ekspanderte på begynnelsen av 1990- tallet i forbindelse med de massive oppsigelsene i gruvesektoren og migrasjonsstrømmen dette førte med seg. Innbyggerne deler dermed lignende erfaringsbakgrunner på tross av landsbyens unge status. De fleste er flytende i både aymara og spansk, og veksler lett mellom språkene i sosiale sammenhenger. Voksne kvinner kler seg oftest i *pollera*, klesdrakten assosiert med aymara- og quechua urbefolkning. En av grunnene til at mange valgte å komme til San Simon er arbeidsmulighetene innen sand- utvinning som foregår i stor skala i de porøse dalførene rundt landsbyen. Dette er tungt fysisk arbeid med en overvekt av mannlige arbeidstakere, noe det også er

⁵⁴ I mangel av en god oversettelse av det spanske ordet *zona* har jeg valgt å bruke det her. Det oversettes til norsk med *område*, *sone* (www.ordnett.no) men henviser i min tekst til *bydel* eller i dette tilfellet en *bestemt del av en større landsby*. Hver *zona* har sitt eget navn, sin egen nabolagskomité og separate jubileumsdager enda de er deler av den samme landsbyen.

blant bussjåførere, murere og mekanikere. En større andel kvinner jobber med salg av grønnsaker og konsumvarer i El Alto, eller i produksjon av håndarbeid og tekstiler. Mange kvinner er også uten lønnet arbeid, men i full aktivitet med matlaging, vasking, og oppfølging av barn i og utenfor hjemmet. Slik var situasjonen for rundt 25 kvinner som i november 2006 stiftet gruppen Estrellitas, tre måneder før mitt feltarbeid hos dem. Det som etter kvinnenenes beretning førte dem sammen, var behovet for inntekter, i tillegg til ønsket om å arbeide i hjemmet. Gruppen ble tilknyttet Horizontes, og det ble satt i gang strikke- og design kurs samtidig som de arbeidet med konkrete ordrer.

Medlemskap i Estrellitas: en kunsthåndverksgruppe

Rekrutteringen til Estrellitas skjer gjennom slekt og venner, og de fleste av kvinnene har nære bånd til en eller flere av de andre medlemmene. Noen er søstre, andre er venninner, mødre og døtre eller medlemmer i samme kirkesamfunn, mens andre har lite kjennskap til hverandre. Nye medlemmer til gruppen må helst få noen av de eldre til å "gå god for dem", som en sikkerhet for at alle kan stå ansvarlig for felles ressurser. Fellesskap av både sterke og svake bånd krysser dermed gruppen. Den er i utgangspunktet ingen selvsagt kollektiv enhet. De samlende faktorene er det Gudeman beskriver som *basen*, nemlig et samfunns delte interesser (Gudeman 2001). Disse inkluderer både kulturelle og erfaringsmessige likheter i tillegg til kunnskap og teknologi, ferdigheter og praksiser. Naboskap, aymara-identitet, strikkeferdigheter, oppskrifter og garn kan dermed sies å utgjøre deler av Estrellitas base. Basen viser til felles verdier som solidaritet, interavhengighet og identitet som kunsthåndverkere. Den kroppsliggjøres og styrkes gjennom felles deltakelse på møter, utdeling av garn og opplæring av hverandre. De sosiale forholdene bygger opp om og uttrykker basen, også i videre forstand enn produksjonsgruppen. Kvinnene inngår i mange ulike nettverk der matbytte og bytte av tjenester er en del av hverdagen. Jeg vil argumentere for at disse sosiale nettverkene og sosiale fellesskapene er like viktige for deltakernes materielle og sosiale overlevelse som det inntektsgivende arbeidet med strikkingen.

Søstre, døtre og naboer

Valeria og Rosmary er to jevngamle søstre på rundt 40 år som bor like i nærheten av hverandre i San Simon. De var begge aktive i oppstartingen av Estrellitas, og Valeria fungerer som gruppepresident. Hun er også min husvert under oppholdet i landsbyen. Moren deres, Magdalena bor med eldstedatter Valeria og hennes to gutter i grunnskolealder. Til daglig besøker Rosmary sin søster og mor som strikker sammen noen timer om formiddagen. Hun tapper vann av Valerias kran siden hun ikke har en egen i huset hun bor med de tre yngste av sine seks levende barn. Valeria passer ofte disse barna når søsteren drar til El Alto i ulike ærend, mens Rosmary på sin side er til stor hjelp i organiseringen av administrative papir og regnskap, med sin lange erfaring som partisekretær i kommunestyret. Søstrene støtter hverandre med både tjenester og gaver. Alt fra en bøtte matavfall til grisene, poser med løk og gulrøtter, eller deler av potethøsten gies bort, og dette strekker seg langt ut over nærmeste familie. Flere forfattere har fokusert på institusjoner som *ayni*, *mink'a*, *yanapa* mfl. som betegner ulike former for resiprositet og bytte med eller uten krav om gjengjeldelse (se Harris 2000, Albó 1985). Jeg opplevde aldri direkte omtale av disse begrepene, og var heller ikke i stand til å se noen klare mønstre i bytte/gaveinteraksjonene, foruten at de fulgte familie og vennskapsbånd. Likevel vil jeg si at byttene bygger opp om viktige sosiale relasjoner og økonomisk sikkerhet i tider preget av uvisshet. En abstraksjon av praksisene og forholdene her vil kunne beskrives som Gudemans "community realm of community".

Det er vanskelig å overdrive familiens betydning som støttespillere dagliglivet. Valeria var gravid med sitt andre barn da mannen hennes dro til Brasil for å finne arbeid. Da han ikke gav livstegn fra seg fikk de vite gjennom slektninger at han hadde slått seg ned med en ny kvinne i nabolandet. Valeria hadde verken penger eller overskudd til å oppdra sønnene på egenhånd, og moren Magdalena flyttet inn for å bistå dem i den vanskelige situasjonen. Familiens hovedinntekt er også Magdalenas pensjonsutbetalinger etter hennes avdøde ektemann som arbeidet på fabrikk. Familie og venner er særs viktige også i å formidle arbeid. Valeria har selv arbeidet siden fjerde klasse og vært vekselvis hushjelp hos slektninger i Peru, syerske på fabrikk i Brasil, og knyttet sjal før hun ble medlem i Horizontes. I tillegg kommer

ubetalt arbeid i hjemmet, med barna og aktiviteter i kirken eller nabolagskomiteen. Som ung drømte hun om å bli matematikklærer, og understreker for sønnene sine hvor viktig det er med utdanning for å få godt betalt arbeid. Hun forteller at det tok mange år før hun selv innså dette, og drømmer nå om at barna en dag kan bli "profesjonelle"⁵⁵.

Nabosolidaritet

Jeg har skildret familien som et sentralt fellesskap med viktige støttefunksjoner både praktisk, økonomisk og emosjonelt. Det er selvsagt et forenklet bilde som ikke står i veien for uenigheter og konflikter. Men om familien er de nærmeste til å støtte hverandre gjennom kriser og hverdager, er også naboene nært knyttet sammen. Jeg vil nå vise et eksempel på solidaritet mellom naboene i San Simon, som går ut over de daglige små og store tjenester. Hele *zonen* blir mobilisert når en gruppe utenfra hevder eierskap til jordeiendommene de har bebodd siden midten av 1990- tallet.

Jeg fikk først kjennskap til saken på et av strikkemøtene hjemme hos doña Selma, en kvinne i slutten av 30- årene som låner kjelleretasjen sin ut til Estrellitas å ha strikkemøter i. Selma har selv bodd i *zonen* med sin mann som er murer og deres ni barn, siden den ble stiftet. Mens kvinnene strikker begynner praten å gå om to fronter i nabolagskomiteen. Noen ønsker å kaste presidenten som det påstås har gjort en avtale med de opprinnelige jordeierne, visstnok en gruppe pensjonerte politifolk. Avtalen skal innebære en forpliktelse om at befolkningen i San Simon får "kjøpe seg fri" til en pris av 5000 dollar per hushold. Dette er en hårreisende pris kvinnene mener ingen i *zonen* kan ha råd til, men en enkelt gruppe beboere har signert i navnet til hele *zonen*, mot selv å få kjøpe seg ut til en rimeligere pris. Nå vil denne gruppen tvinge resten til å gå med på avtalen, med trussel om å få politiet til å kaste dem ut. Dette strider selvsagt med fellesskapets interesser, og "kan bygge opp til slåsskamp⁵⁶ ved allmøtet i kveld".

Etter at kvinnene går hjem ber Selma meg sitte litt igjen og strikke med henne. Vi sitter på gårdsplassen ved mannens improviserte verksted, der han noen ganger sveiser eller lager ting av metall. Utenfor kjøkkenet henger rader av nyvaskede klær og to- årige Pablo stabber rundt i strikkegenser og sorte gummisandaler. Ved inngangen står en gammel taxi mannen planlegger å pusse opp for fremtidig bruk. Selma strikker videre på genseren mens hun forteller meg om konflikten med jordeierskap i landsbyen. En gruppe pensjonerte politimenn hevder staten har

⁵⁵ *Salir profesional*: Få en profesjonsutdanning.

⁵⁶ *Pelea* oversettes til *kamp, strid* (www.ordnett.no). Det kan være i fysisk forstand som en slåsskamp, eller i overført betydning som en sterk muntlig konfrontasjon.

tildelt dem retten til jorden, mens innflytterne på sin side sier området sto tomt og ubrukt "*pura pampa*", og politimennene utnytter deres mindre ressurssterke situasjon. Det har gitt henne mange bekymringer ("*me da mucha pena*"), helt siden de eldste av de ni barna hennes var små og politiet kastet dem ut, gjentatte ganger, men naboene sto sammen og reiste telteire før de bygde husene sine fra grunnen igjen. Men det å aldri kunne føle seg helt trygg, aldri kunne planlegge langsiktig fordi de kanskje blir nødt til å plutselig flytte, er slitsomt.

Allmøte

Samme kveld ringer klokken utenfor huset til doña Selma og don Emilio, og mellom 50- 60 kvinner og menn stimler sammen på gaten, tullet inn i pledd og luer mot den kalde nattefrosten. Folk stiller seg i grupper, i hovedtrekk menn på den ene og kvinner på den andre siden. Noen setter seg i veikanten, og lar sigaretter og coca deles blant de frammøtte. Presidenten og et annet styremedlem⁵⁷ fra nabolagskomiteen åpner krisemøtet med noen mindre alvorlige saker, som innvilget søknad om elektrisitet, nødvendigheten av å rydde gatene før energiselskapet kommer og setter opp lyktestolpene. En spent stillhet sprer seg i det han går videre til det han kaller "en smertefull sak" (*un asunto bien doloroso*). Presidenten forteller om hvordan de såkalt opprinnelige eierne har tatt opp igjen saken, og gått rettens vei med dokumentet noen svikefulle beboere i *zonen* signerte i fellesskapets navn. Videre har styremedlemmene vært på flere møter hos ordføreren, men ble bevisst hvordan informasjon er holdt tilbake for dem, og viktige møter ikke gitt beskjed om. Rene tilfeldigheter gjorde at de kom over enkelte sentrale dokumenter i saken. Nå ventes politiet å komme på en såkalt inspeksjon, for senere å kaste dem ut! "Hva skal vi gjøre, *compañeros*?" Debatten går frem og tilbake blant de fremmøtte, og flere anklager lederne for å ha gjort en dårlig jobb, en annen forteller om utviklingen av konflikten for 15 år siden. Hvordan de slåss, en mann mistet endog synet, en annen reiste helt til Sucre for å ordne opp. "Der kom det på det rene at politiet ikke har papirer! Det finnes dokumenter som beviser dette, de må bare gjøres i stand. Et godt styre ville visst om dette tidligere.." De to lederne forsvarer seg mot anklager om løgn og dobbeltspill. "Vi er fattige, ydmyke personer (*Somos personas humildes, pobres!*) hvordan kunne jeg komme på å bedra *zonen*, med mine to barn, min syke kone og svigerinne" forsvarer visepresidenten seg. Flere understreker likhet mellom beboerne, de er alle personer fra enkle kår som har bygget opp hele samfunnet⁵⁸ fra grunnen av. Barna er vokst opp her og har blitt voksne med egne familier nå. Fem tusen dollar er et krav ingen av dem vil ha mulighet til å betale, de kan kun forsvare seg med det de har.. De fremmøtte blir enige om ikke å tillate noen inspeksjon fra politiets side. I tillegg må de forsvare seg fysisk hvis noen kommer for å kaste dem bort. De kan være sterke hvis alle 5 *zonene* som er involvert greier å stå sammen. En annen foreslår å marsjere til nærmeste by, eller til La Paz, en annen har bekjente i president Morales nære krets

⁵⁷ *Dirigente*

⁵⁸ *Comunidad* viser til engelske *community* eller *samfunn/lokalsamfunn* på norsk.

som kanskje kan være til hjelp. Like etter avslutningen er det tilløp til slåsskamp, folk stimler sammen rundt noen som vil kaste det sittende styret, og andre som forsvarer det. Det blir likevel bare en verbal konfrontasjon og folk går alvorlige og stille til husene sine ved midnattstid.

De neste dagene preges av bekymring for naboene i San Simon. Hos Valeria kommer flere ganger venninner og kjentfolk på besøk for å strikke sammen, og diskutere ulike tenkte utfall og meninger om situasjonen. Enkelte sier de er lei og vil flytte til El Alto. Andre mener det hele kommer til å roe seg og er bygget på trusler med lite hold i. Hverdagslivet går imidlertid noenlunde som før, kanskje med noe hyppigere møter i nabolagskomiteen for Valeria, andre møter (med for eksempel ordføreren) går hun glipp av på grunn av forpliktelser i Estrellitas. Energiselskapet kommer og måler opp gater og hushold i forberedelsene til oppsetting av lyktestolper, og scenarioet med politiinvasjon, fysisk forsvar og tvangsflytting virker gradvis fjernere.

Men en dag jeg hadde vært borte fortalte Valeria meg at politiets inspeksjon var ventet. Hele *zonen* hadde mobilisert seg sammen med nabo- *zonene* som også er berørte i saken. Sammen blokkerte de innfartsåren ned til landsbyen, med stokker og seg selv som skjold. Men ingen kom..

Refleksjoner rundt felles- og egeninteresser

Jeg forlot San Simon og Bolivia før saken hadde fått noen endelig avslutning. Dette korte utdraget kan likevel gjøre nytte som eksempel på hvordan det å være i samme situasjon når det oppstår en ytre trussel virker samlende. I argumentasjonen på allmøtet var dette et sentralt element. Ingen av de fremmøtte hadde råd til å betale den fastsatte summen for å "kjøpe seg ut". De understreket en felles identitet som "*fattige*" (*humildes*) og årene de hadde tilbrakt sammen med å bygge opp infrastruktur, hus, hele lokalsamfunnet fra grunnen av. Gjennom blokaden viste de vilje til store personlige risikoer for å forsvare dette fellesskapet, og deres rett til et liv i fred. Eksempelet er langt fra enestående i boliviansk kontekst, der fokus på forsvar av "våre rettigheter" og blokade som virkemiddel har ekspandert kraftig de siste tiår, (se for eksempel Albro 2005, McNeish 2001, Gill 2000, mfl). Hendelsen viser sårbarheten og avhengigheten de har til hverandre, sammen med mulighetene for forsvar som ligger i organisert samhandling. Hvordan en fraksjon tilsynelatende gikk i allianse med "trusselen" tydeliggjør dilemmaer i forhold til tilhørighet og lojalitet, og individuelle versus kollektive strategier.

Det å gå sammen om felles krav, og forsvare eget livsgrunnlag er også kjernen i diskursen rundt rettferdig handel og solidarisk økonomi (se beskrivelsen av nivå 2, kapittel 1). Her legges det vekt på menneskers daglige kamp for å leve et verdig liv, og viktigheten av å stå sammen for å forsvare felles rettigheter. Samarbeid og rettferdig fordeling er hovedfaktorene som ønskes forent med "markeds- logikken" der størst mulig overskudd for den enkelte står i høysetet. Beboerne i San Simon, og deriblant kvinnene i Estellitas, manøvrerer lett mellom kollektive og individ-fokuserte strategier. "Utbryterne" i *zonen* eksemplifiserer dette der de trosser flertallets vilje og følger veien de mener gir best mulig utbytte for dem selv og sine nærmeste. Sanksjonene i lokalsamfunnet er offentlig fordømmelse gjennom at navnene deres leses høyt på allmøtet, og påfølgende baksnakking. Jeg ser heller ikke bort ifra andre virkemidler eller sanksjoner jeg ikke fikk kjennskap til.

Horizontes' organisasjonsvirksomhet preges av slike dilemma der verdier fra "community- sfæren" og "markeds- sfæren" både går sammen og brytes mot hverandre. Som beskrevet i kapittel 3 har bruken av betegnelsen *asociación* spesielle konnotasjoner til fellesskap, at alle tar ansvar og jobber sammen som i familie. Som så ofte poengtert på produksjonsmøter og i felles arbeidsøkter på kontoret, går ingen hjem før arbeidet er ferdiggjort eller møtet har nådd sine ønskede konklusjoner. ("*Før i tiden tok vi med oss tepper og sov gjerne i møtesalen hvis det ikke var ferdig til kvelden. Nå går folk hjem fordi "det er sent" uten at vi er blitt enige om noenting! Hvilken utvikling er dette??*" *doña Angela*) Organisasjonens virksomhet avhenger av medlemmenes vilje til dugnadsarbeid i hektiske salgsperioder, at folk stiller opp på møter, felles arbeidsøkter og bruker sine sosiale nettverk til å verve nye medlemmer. Kort sagt er de avhengig av kvinnenenes forestillinger av *community*, med tilhørende plikter og rettigheter. Søstre som strikker for hverandre, naboer som passer hverandres barn under møter, slektninger som deler poteter og grønnsaker, alt dette er forutsetninger for produksjonen av de ferdigstrikkede produktene.

Lazar beskriver i sin doktoravhandling hvordan mikro- kredittgrupper arbeider med utdanning, bemyndiggjørelse og entreprenørskap blant kvinner i El Alto. Hun ser det som paradoksalt at prosjektene, som søker å bygge opp selvstendige, aktive

borgere som både kjenner og nytter seg av mulighetene i markedet, selv beror på en kollektiv økonomisk rasjonalitet av slektskap og sosial kontroll, for å få tilbakebetalt lånene (Lazar 2002: 215). På samme måte som Horizontes mottar en stor ordre, og fordeler arbeidet på et visst antall grupper, gir mikro- kredittbanken et større lån til hele gruppen, som igjen er splittet opp i mindre grupper av kvinner som kjenner hverandre godt. Hvis ett gruppemedlem ikke kan betale tilbake lånet sitt står i første omgang den mindre gruppen ansvarlig for det utestående beløpet. På samme måte er kvinnene i Estrellitas avhengige av at alle medlemmene i gruppen gjør et godt arbeid og leverer inn i tide, for at Horizontes tar imot og godkjenner arbeidet deres. Siden gruppene består av kjente, naboer og slektninger, blir den sosiale kontrollen en sentral mekanisme med sikte på å få arbeidet gjort. Jeg vil i det følgende eksemplet tydeliggjøre noen sentrale dilemma med felles ansvar for gruppearbeidet.

En god leder kan fylle ut skjema

Kling- kling! Ringer bjellene over landsbyen denne søndagsmorgenen, der jeg sitter og spiser frokost med min husvert Valeria, og seks- syv- årige Samuel og Abraham. "Gatene må ryddes", forklarer de meg. Snart kommer elektrisitets- selskapet og setter opp lyktestolper. Selv har de imidlertid ikke tid til å være med på dugnaden, siden Valeria og guttene skal i kirkemøte, som søndager flest. Vi drar hver til vårt, og treffes igjen i halv syv- tiden om kvelden, da sitter Valeria og syr knapper i vottene som skal leveres kontoret i morgen. Hun uttrykker bekymring for to- tre kvinner som enda ikke har levert, og "hvem skal lage mat til guttene om møtet varer hele dagen?" Moren Magdalena er for tiden i La Paz der hun passer huset til noen bortreiste slektninger, så hun kan ikke hjelpe. Vi bretter vottene i fine bunker, og dropper møtet i nabolagskomiteen denne kvelden.

Etter å ha sendt guttene av gårde til skolen tidlig neste morgen gjør Valeria seg klar til å dra til kontoret i El Alto med alle vottene. Det banker på, og flere kvinner kommer med sine votter, og fire av dem skal også være med til kontoret. Men fortsatt mangler vottene til doña Mathilda! De har sagt ifra til henne mange ganger.. Men nå er hun altså reist til tropene for å høste frukt, uten å levere fra seg votter eller garn. Søsteren hennes, Paula, er heller ikke å finne, enda Valeria brukte hele kvelden på å lage knapper for henne i går. De fire kvinnene prater opphisset om hvordan *styret*⁵⁹ må gjøre alt, og enda er det dé som må ta imot kjeften.. "Garnet som nå blir trukket fra hele gruppens lønn vil de nok få de riktige personene til å legge ut for", noe annet vil ikke

⁵⁹ *Directoria* oversettes med *styre* (www.ordnett.no). Viser til gruppeledelsen i Estrellitas, med president, visepresident og regnskapsfører

gruppen godta. Rosmary har regnet ut *skjema*⁶⁰ sammen med sønnen sin i går, og fikk den mye diskuterte summen til å gå opp når de regnet riktig etter størrelser på plaggene og vekten av garnet. Men nå har hun glemt papirene hjemme i mannens leilighet! Disse skulle være levert kontoret for flere uker siden. Etter beste evne undertrykker vi uroen alle bærer på for hva som venter oss i Horizontes kontor.

Krysspress

Jeg går først opp på kontorrommene der Felipe og doña Angela sitter. "Hvilket mirakel!" utbryter Felipe, "kvinnen fra San Simon!". Begge uttrykker overraskelse over å se meg og spør hvorfor jeg er sint på dem, siden jeg aldri kommer opp på besøk. Jeg føler meg ille til mote over å ha forsømt kontakten med dem, og forklarer at jeg ikke er sint, men trives så godt i San Simon og arbeider sammen med kvinnene der. Jeg prater videre med doña Angela som sier hun jobber mye på kontoret, men er dårlig med en sterk vedvarende hodepine og skal til legen i dag. Nede på gårdsplassen sitter kvinnene og strikker, jeg setter meg med dem og mitt eget strikkeset. Felipe kommer forbi og spør hvor jeg har glemt *polleraen* min, til forsiktig latter fra kvinnene. Trass ironien føler jeg en viss lettelse og aksept i spøken. Doña Angela kommer ned fra kontoret og hilser kvinnene. Hun er rolig og elskverdig når hun henvender seg til Valeria: "Jeg har hørt at du har betalt kvinnene, uten å fylle ut *skjema*?" Valeria forklarer at de hadde ventet besøk fra kontoret til å utføre betalingene, fra torsdag til mandag, og da hun snakket med strikkelæreren fikk hun beskjed om at hun bare kunne fordele pengene. "Men jeg forklarte deg alt veldig nøye her på kontoret", fortsetter organisasjonsleder Angela. "Jeg henvendte meg til deg som et voksent menneske! Du *må* skrive ut *skjema*! Du må betale kvinnene etter størrelser, og skrive det ned. Det tar en liten halvtime- time, og er akkurat det samme som i vårt forhold til våre klienter. Betaling uten *skjema*, det skjer bare ikke! Du har mistet din selvtilit (*autoestima*) som leder med dette. Du som leder har et ansvar, hvordan kan du nå verdsette deg selv som kvinne?!" Ordvekslingen blir nå sterkere og høyere mellom dem, med doña Angela som den offensive parten, mens Valeria vil forklare seg. De andre kvinnene stirrer mest ned i strikkesetet, bare enkelte kommer med lavmælte kommentarer i Valerias favør. Angela forstår ikke hvordan de kan ha brukt over fire måneder på en liten sekk votter, mens Valeria beklager seg over medlemmene som ikke har levert inn, enda de har sagt ifra flere ganger. At "*skjema- kvinnen*" ("*la planillera*") nekter å gjøre jobben sin, og alle de andre er reist til landet for å lage *chuno*⁶¹. Angela sier hun har full forståelse for at alle reiser i denne perioden, det er likt i alle gruppene, men fritar likevel ikke Valeria hennes ansvar som leder. Diskusjonen avbrytes idet to kvinner fra nabo- *zonen* til San Simon

⁶⁰ Det spanske ordet *planilla* oversettes til *liste, tabell* (www.ordnett.no). Det ble under mitt feltarbeid brukt om alle former for offisielle skjema som måtte fylles ut i forbindelse med Horizontes.

⁶¹ *Chuno* (quechua) er en andinsk spesialitet, frysetørrete poteter. Gjennom å utsette poteter for nattefrost og sterkt sollys over tid, fremstilles svarte eller hvite poteter med svært langt lagringspotensial.

kommer og sier de er blitt nektet tatt opp som medlemmer i Estrellitas. Det oppstår en ny diskusjon rundt hva som er sagt og gjort i denne sammenheng der doña Angela påpeker at gruppen deres ligger under minstekravet på 25 medlemmer og står i fare for å bli nedlagt. Hun poengterer viktigheten av at ingen nektes muligheten til å forbedre sin inntekt og livskvalitet som er det Horizontes` arbeid handler om. Det begynner å bli kaldt, så gruppen bestemmer seg for å sette seg opp på taket, der solen fremdeles varmer, mens doña Angela går til legen. Strikkelerer Ivana setter seg sammen med kvinnene og går igjennom vottene plagg for plagg, og legger til side parene med for store feil, som må strikkes på ny. Ivana gestikulerer oppgitt: "Når dere handler klær kjøper dere vel heller ikke skjeve ting, en liten her, en stor her? Vi har begge mistet autoriteten som ledere. Å ta imot slike plagg går ikke an, denne gruppen går rett nedover, og blir nok oppløst om ikke for lenge". Den klamme stemningen er ikke til å komme unna, og flere begynner nå å tenke på barna som er på vei hjem fra skolen, til låst hus og ingen middag. Jeg får nøkler av Valeria og drar til San Simon for å lage mat og åpne for hennes og søsterens barn. Selv er hun tilbake rundt ni samme kveld, sliten og fåmælt. Neste dag setter hun og Rosmary meg inn i detaljene fra møtet som fulgte og deres responser til organisasjonsledelses kritikk.

Nye maktforhold mellom fellesskap og marked

Det er mulig å trekke ut flere interessante observasjoner fra dette utdraget. Først og fremst ser jeg krysspresset Valeria og de andre styremedlemmene er i. De må forsvare gruppens arbeid, samtidig som de kjenner seg utnyttet av de andre kvinnenes manglende bidrag. De har selv sittet oppe og strikket andres votter mens disse har reist for å gjøre annet arbeid. De har forgjeves sendt bud etter medlemmer som innehar ubrukt garn, som vil trekkes fra hele gruppens lønn. Det er ingen enkel situasjon for dem og bidrar til et sterkt press og forurning av kvinnenes relasjoner mellom seg. Ettersom dagen går venter barn, familier og andre forpliktelser dem hjemme i landsbyen. Likevel blir de på kontoret fra tidlig morgen til seint om kvelden og for å ta imot organisasjonslederens kritikk. Dette viser noe av den glidende overgangen mellom formelle og uformelle krav, og at tilstedeværelse er et viktig moment ved medlemskap i Horizontes. Det bygger igjen på kvinnenes forståelser av hvilke forpliktelser som knytter seg til medlemskap i et slikt fellesskap.

Doña Angelas frustrasjon over gruppens mangelfulle arbeid kan lett forstås med hensyn til den vanskelige situasjonen det skaper i forhold til organisasjonens klienter. Tidsfrister er blitt forskjøvet, og det er for få plagg med flere defekter. Kravene til

etterrettelighet i regnskap lar seg vanskelig gjennomføre når lønnen er utbetalt uten å fylle ut de nødvendige skjema. I hennes samtale med gruppepresidenten understreker hun hvordan å betale uten skjema medfører tap av "selvtillit som leder" og endog "kvinne- verdighet". Hun sammenligner Horizontes forhold til sine utenlandske klienter med gruppepresidenten og hennes medarbeidere. Her argumenteres det ut fra en "markedslogikk" der profesjonell ledelse defineres som kontroll over produksjonen (å sikre at alle holder gitte frister og kvalitetskrav). I tillegg blir evne til å fylle ut riktig skjema og holde orden i regnskapet definerende for profesjonelt lederskap. Dette tankesettet overser imidlertid Valerias forhold til sine medarbeidere som naboer, venninner og slektninger. Her forventes rollen som leder i et arbeidsfelleskap å overstyre de øvrige relasjonene. "Markedslogikken" blir brukt til å definere profesjonalitet, godt lederskap og til og med selvtillit og "kvinne- verdighet". Ulik kjennskap og beherskelse av denne diskursen blir tydelig en maktdimensjon mellom de to lederne.

Som nevnt tar rettferdig handel utgangspunkt nettopp i "de marginalisertes" egne økonomiske praksiser og samarbeid og solidaritet seg imellom (Ortiz Roca 2007, Razeto 1996). Dette ønskes forent med "bevisste konsumenter" i et handelsforhold som godtar at "produsentenes velbefinnende" må betales for (Nicholls and Opal 2004). Den "nye økonomiske rasjonaliteten" skal inneha kvaliteter fra den konvensjonelle økonomien i tillegg til å bygge på solidaritetspraksiser hos produsentene (Razeto 1996). Horizontes er et godt eksempel på hvordan kvaliteter fra begge sfærer forenes. Som Lazar (2002) har påpekt i erfaringene med mikrokreditt i El Alto, åpner denne blandingen av nettverk- og markedsorienterte økonomiske rasjonaliteter for nye dilemma og maktforhold.

Min posisjonering

Som det kommer frem av beskrivelsene fra møtet mellom Estrellitas og organisasjonsledelsen opplevde jeg det problematisk å være vitne til konflikten mellom dem. Det var organisasjonslederen som hadde tatt imot meg og latt meg få gjøre feltarbeid hos organisasjonen, åpnet hjemmet sitt for meg og formidlet kontakt med den nyoppstartede gruppen Estrellitas. "Overraskelsen" over at jeg dukket opp

på kontoret og kommentarer som "hvorfor er du sint på oss" antyder at jeg har forsømt kontakten og samværet med hennes familie til fordel for landsbylivet i San Simon. Jeg følte stor takknemlighet og ydmykhet i forhold til doña Angela og hennes sønn, i tillegg til respekt for organisasjonen hun har bygget opp fra grunnen av. Ubehaget over det jeg opplevde som kraftig refsing av organisasjonsmedlemmene var likevel påtagende, spesielt når det var disse jeg bodde og arbeidet med til daglig. Samtidig gjorde min status som utlending, nykomling og tilstedeværelse på bakgrunn av hennes gjestmildhet det vanskelig for meg å komme med meningsytringer. Det var dermed med en blandet følelse jeg forlot møtet for å ta imot barna i San Simon. På den ene siden visste jeg at jeg ville gå glipp av interessant samhandling mellom ledelsen og medlemmene. På den annen side slapp jeg å høre utskjellingen jeg antok ville komme, og dilemmaene dette ville medføre meg selv.

Gjennom samtalen mellom Doña Angela og Valeria kjente jeg bevisstheten deres om mitt nærvær. Den innledende milde tonen og ordleggingen om at "ingen måtte nektes muligheten til å forbedre sin inntekt og livskvalitet" virket delvis rettet mot meg, enda dette forblir min subjektive situasjonstolkning. Inntrykket forsterkes av Valeria og Rosmarys forklaringer i etterkant der andre delen av møtet jeg var borte fra besto av anklager om latskap, dumhet og personkarakteristikk som sjokkerte dem begge. Min opplevelse av situasjonen bærer ikke uventet preg av nærheten jeg hadde utviklet for min husvert og familien hennes.

Konklusjon

I dette kapitlet har jeg fokusert på produsentene som er tilknyttet Horizontes. Gjennom deltakende observasjon i en landsby der 25 kvinner formet håndverksgruppen Estrellitas har jeg blitt nærmere kjent med deres arbeid, hverdagsliv og relasjoner. Forholdet mellom familie, venner og naboer er en grunnstein i det sosiale sikkerhetsnettet i landsbyen og danner basen for arbeidsfellesskapet i Estrellitas. Matbytte, barnepass og hjelp med praktiske gjøremål er en del av dagliglivet for kvinnenes nærmeste krets. Gudeman kaller dette for "the community realm of economy" og påpeker en særegen økonomisk rasjonalitet i denne sfæren. Andes- forskere har lenge understreket betydningen av konsensus og

kollektiv handling blant Aymara, som er den etniske tilhørigheten til de fleste innbyggerne i San Simon (se Albó 1985, Rivera Cusicanqui 1987). Trusselen om invasjon fra de såkalte "opprinnelige jordeierne" mobiliserer naboene til felles forsvar av landsbyen. På allmøtet fremheves en felles identitet som personer fra "enkle kår", som har bygget landsbyen sammen fra bunnen av, og stor vilje til personlig risiko for å forsvare sine hjem i fellesskap. "Utbryterne" i landsbyen som hevdes å ha "ofret" sine naboer for å kjøpe seg selv fri viser brytningene som oppstår mellom personlige og kollektive interesser og hvordan mennesker gjør ulike vurderinger og valg her. Jeg mener lignende dilemmaer kan spores i kunsthåndverkernes arbeid i Horizontes. Behovet for inntekter og muligheten for å arbeide hjemmefra er ifølge håndverkerne det viktigste med jobben i Horizontes. Når hver enkelts inntekt avhenger av hele gruppens arbeid oppstår imidlertid flere dilemma: Tiden trekker ut og enkelte prioriterer annet arbeid foran strikkingen, for å få raskere inntekter. Andre ofrer mye tid og energi på gruppens vegne, uten at det nødvendigvis gir raske resultater. Når disse samtidig må stå til regnskap for fellesskapet skaper dette store spenninger i relasjonene mellom kvinnene. Jeg har argumentert for at Horizontes beror på en nettverksbasert kollektiv forståelse innad i gruppene, samtidig som markedsbaserte prinsipper følges i andre henseender. Eksempelvis rekrutteres nye medlemmer til gruppen gjennom slekt og venner av medlemmene, som i all hovedsak er naboer, venninner, slektninger og bekjente. Hele gruppen ansvarliggjøres for felles ressurser som garn, møtedeltakelse og at alle produkter skal være ferdige til tidsfristen. Her er både tillit og sosialt press utslagsgivende. Samtidig må en god leder kunne holde regnskap og skrive ut skjema, og ha et "profesjonelt" forhold til medlemmene slik som Horizontes til sine utenlandske klienter. Denne "blandingssfæren" som ifølge rettferdig handelsteoretikerne Ortiz Roca og Razeto nettopp karakteriserer solidarisk økonomi, kan sies å skape nye maktforhold og dilemma samtidig som den åpner nye muligheter. I neste kapittel vil jeg se nærmere på produsentkvinnenes ulike fellesskap, og hvilke forpliktelser som følger med disse. Jeg vil se videre på hvordan kollektive og individorienterte strategier kan fungere sammen eller brytes mot hverandre, og *community* som både en kjerneverdi og trussel i kunsthåndverksorganisasjonen Horizontes.

Kapittel 5. Tvetydige mobiliseringer. Ulike fellesskap feires og trues

Innledning

Mens jeg i forrige kapittel beskrev betydningen av nettverk for kvinnene i kunsthåndverksgruppen Estrellitas, vil jeg nå se nærmere på de ulike fellesskapene de inngår i. Andes har tradisjonelt blitt karakterisert som et område med sterke kulturelle føringer for kollektiv og konsensus- basert handling. De siste årenes opptøyer har i stor grad reflektert dette, med fokus på "våre felles naturressurser" og protester mot enkeltindivider og gruppers utnytting av fellesgodene: det være seg gass, vann eller jord (se Albro 2005, McNeish 2006 mfl). Samhold, fellesskap og solidaritet er utvilsomt sentrale kulturelle verdier i området, og reflekteres sterkt i Horizontes` arbeid. I forhold til legitimering av Fair Trade samarbeidet er samsvaret mellom "iboende kulturelle praksiser" og "grassroot empowerment" grunnleggende. Organisering av håndverksgrupper fremstilles som en "naturlig forlenging" av kulturell praksis blant urbefolkningen. Jeg vil imidlertid følge Albós argumentasjon om at et for stort fokus på communitybyggende praksiser kan bidra til å skjule individualistiske strategier, så vel som maktstrukturer innad i en gruppe (Albó 1985: 45).

Jeg har tidligere vist hvordan Horizontes` arbeid beror på skapelsen av community-bånd. Både i organisasjonens forhold til klientene, mellom administrasjonen og gruppene samt mellom gruppene. Det er avgjørende at medlemmene i en gruppe kjenner seg forpliktet i forhold til hverandre når fellesskapets innsats avgjør den enkeltes fortjeneste. Her legger de kulturelle implikasjonene av plikter og retter i et gruppefellesskap grunnlaget for arbeidssamarbeidet. Jeg vil i dette kapitlet tydeliggjøre de ulike fellesskapene kvinnene i Estrellitas involverer seg dypt i. Både kirken, naboene, slektninger og ulike interesseforeninger kan bidra med økonomisk så vel som medmenneskelig støtte og fellesskap. Jeg vil se nærmere på hvilke roller enkelte av disse fellesskapene spiller i kvinnenens liv. Samt hva som kreves av dem i form av tilstedeværelse, arbeid eller deltakelse på ulike hold. Å manøvrere krysspress og velge hvor en vil bruke tid og krefter er viktige strategier i henhold til å sikre både økonomiske og sosiale livsforhold. I tillegg argumenterer jeg for at Horizontes står i et krysningsspunkt for flere tidssfærer, hvor tid på landsbygden, i

byen og i det internasjonale markedet kan ha ulikt meningsinnhold. Til sist viser jeg Horizontes` feiring av fellesskap gjennom deltakelse i en parade ved "Bydelsjubileet", og hvordan community- mobilisering i andre tilfeller blir oppfattet som en trussel i "Lønningsdrama".

En ny start?

Valeria er en aktiv kvinne, med engasjement som president i håndverksgruppen Estrellitas, og medlem av nabolagskomiteen i tillegg til å ta seg av sine to sønner og eldre mor. Religion er svært viktig for henne, og i tiden etter at mannen hennes reiste har hun funnet mye styrke og støtte i den evangeliske menigheten. En til to ganger i uken reiser hun på møter i El Alto, og hver formiddag står radioen stilt inn på den evangeliske kanalen som et fast akkompagnement til strikkearbeidet. Mennesker forteller der om sterke opplevelser av bønnesvar og nærvær av den hellige ånd på direkten. Den første tiden som enslig var Valeria syk og uopplagt, og forteller at barna og moren måtte tåle mye. Likevel hjalp Gud henne til å finne styrke og fortsette i hverdagen. Til guttene forteller hun at faren deres er borte, men den faren som alltid er der, er Jesus. En dag har hun en svært spesiell drøm, der hennes mann viser seg i et sammenfalt hus. Hun er nå klar for å tilgi ham, forteller hun meg, etter mange bitre år og advarsler mot det motsatte kjønn. Om lag en uke senere ringer mannen hennes Daniel, for første gang på seks år. Han forteller fra sitt verksted i Brasil at han angrer alt det vonde han har påført familien, og ber om at de igjen kan forenes i storbyen han driver en liten forretning. Valeria er svært rørt og kjenner seg bønnhørt, samtidig som tvil og mistillit nager henne. I møte med *hermanos*⁶² søker hun støtte og råd.

Kirkemøtet

Denne dagen har Valeria stått opp tidlig og fulgt guttene til skolen. Hun får besøk av sin søster og strikker et par timer på gårdsplassen, mens resten av ettermiddagen går med til å gjøre rent huset og lage mat. Seks- syv *hermanos* fra kirken er ventet på besøk i kveld, og både hun og Magdalena er svært spente. Like før det blir mørkt ankommer følget på ikke mindre enn tolv personer. Flere eldre kvinner, en mannlig prest, ungdommer og barn er blant gjestene, som serveres et varmt måltid ved ankomst. Lett og munter prat går over i en mer intensiv og tett atmosfære ettersom bønn og lovsang fyller den lille stuen. Magdalena forteller på aymara om smerter i beina og kroppen, om bekymringer for datteren, barnebarnas fremtid og henne selv dersom Valeria realiserer planene med å flytte til barnas far i Brasil. De besøkende lytter oppmerksomt og anerkjennende før de samles i en sirkel med hendene på henne. Alle ber Gud

⁶² ⁶² Direkte oversatt: "Søsken". Brukt om medlemmer av samme evangelisk- protestantiske kirkesamfunn.

om å lette hennes plager, om å rettlede og ta vare på den vesle familien i deres vanskelige situasjon. Valeria går videre til å beskrive de vanskelige årene etter at mannen hennes dro til utlandet for å arbeide, og sviktet dem ved å ikke sende penger, ved å finne seg andre kvinner. Angsten for at mannens slektninger ville kidnappe barna, de økonomiske bekymringene og savnet av ektefellen gjorde henne syk og uopplagt, i tillegg til krass mot både barna og moren. Men nå har Gud hørt bønnene hennes og mannen tok kontakt for første gang på over seks år. Etter en drøm og et sterkt nærvær av den hellige ånd, er hun nå også i stand til å tilgi ham. Historien gjør sterkt inntrykk på oss alle, og flere uttrykker beundring for hennes trofasthet og evne til ikke å gi opp. Trosfellene ber for hennes lykke og at tilliten igjen må kunne bygges mellom paret. Like fullt råder de Valeria til å sette strenge krav i forhold til mannen, han må bevise at han nå mener alvor med henne og barna. Landsbyen er for lengst stille og mørk når de besøkende takker for seg, og roen senker seg i den lille stuen.

Søsken i troen

Utdraget gir et lite innblikk i hvor viktig trosfellesskapet kan være i livets små og store drama. Det gir ikke bare følelsesmessig omsorg gjennom å lytte og be sammen, men også trygghet i en felles "plattform" og rettesnorer for handling. Det kan være krevende å opprettholde plassen i fellesskapet, der høy grad av deltakelse på messer og møter sees av stor betydning, i tillegg til å holde rammene for "moralsk oppførsel"⁶³. Valeria blir prisert for å ha vært trofast og ikke funnet seg en ny mann enda hun ble forlatt. Gjennom bønnen skaper de sammen en trygg atmosfære for at Gud vil beskytte familien og at de ikke står alene. Både Rosmary og jeg ble under møtet spurt grundig ut om våre religiøse standpunkter, og bedt for at vi ville finne veien til den sanne Gud. Menigheten var både direkte og tydelig på at deres fellesskap utgjorde en sann og intim relasjon med det guddommelige som alle burde slutte seg til. I tillegg til bevisstheten om denne felles tilhørigheten var menigheten ikke ubetydelig i økonomisk henseende. Valeria var flere ganger på møter der en utarbeidelse av et støttefond for familier med utsatt økonomi ble diskutert. Dette ville omfatte flere kjente nabofamilier i San Simon.

⁶³ Ved gudstjenester kan mennesker komme frem og fortelle om tidligere feilsteg, som drikking, utroskap, griskhet eller å glemme Gud, mens de får tilgivelse og blir omvendt.

Den evangeliske bevegelsen i Bolivia har røtter i USA og nærer fortsatt forbindelser til menigheter der. Samuel, den eldste sønnen i familien fikk utnevnt en *compadre*⁶⁴ i en nordamerikansk søstermenighet som etter familiens forklaringer ville sende penger og følge opp Samuels utdanningsløp. Valeria satt selv opp flere netter for å sirlig føre inn brevet til gudfaren, som måtte godkjennes for skrivefeil og utforming av menigheten før avsending. Som hentydet i eksemplene overfor utgjør kirken en base av nære forhold, noe betegnelsen *hermanos* (søsken) tydeliggjør. Ved gudstjenester kommer medlemmer opp på podiet og gir personlige vitnesbyrd om religiøse opplevelser, eller ber for syke familiemedlemmer. Tryggheten i å stå i tett forhold til Gud, sammen med en gruppe utvalgte andre bygger opp om nære følelsesmessige forhold. Samtidig stilles strenge krav til livsførsel og tilstedeværelse på møter, gudstjenester og arrangementer.

Hvilke fellesskap en kjenner tilhørighet og lojalitet til er viktig i henhold til hvordan en velger å prioritere og bruke tid. Som nevnt setter kirken mange føringer for hvordan å leve og være en aktiv deltaker. Det gjør også relasjoner til slektninger og nettverk i "opprinnelseslandsbyer"⁶⁵, og ikke minst arbeidssituasjonen. Rettferdig handel- samarbeidet viser tydelig møter mellom ulike livsrytmer. Jeg vil nå se nærmere på hvordan produsent- kvinnene manøvrerer ulike rytmer og kryssende ønsker og krav om å delta aktivt på forskjellige arenaer.

Tiden trekker ut

Krysspress i forhold til hvor en skal bruke tid og krefter er særlig tydelig i perioder hvor poteter må høstes eller det er tid for å lage *chuño*. Horizontes kjenner godt hvor viktig det er å delta i dette arbeidet, gjerne sammen med slektninger og naboer i "opprinnelseslandsbyer". Som nevnt er San Simon en ung landsby med glidende overganger til byen El Alto, og beboerne opprettholder bånd til stedene og menneskene de har vokst opp med. Barn fortalte meg om hvor fint det var i *mi pueblo* (min landsby) enda de var født og oppvokst i San Simon. Periodevis var det stille og ingen hjemme i nabohusene da mange var reist for å hjelpe til i jordbruket. Horizontes viste på den ene siden forståelse for medlemmenes livsrytmer, og

⁶⁴ *Compadrazgo*: Ritual or spiritual kinship or co- parenthood, referring to the relation established between parents and co- parents (*compadres* or *comadres*) i.e. at baptism (Ødegaard 2006: 387)

⁶⁵ *Pueblos originarios*

nødvendigheten av å delta i denne typen arbeid. Samtidig var de under press fra klienter om å holde gitte frister. Jeg vil argumentere for at det eksisterer ulike forståelser av tid innad i Horizontes. Delvis forholder de seg til utenlandske klienter og markedets krav om punktlighet, samtidig som produsentenes livsrytme følger et annet løp. Min opplevelse var at produsentene i sine hverdagsliv gjør "det viktigste først". Strikkearbeidet har ikke nødvendigvis forrang for møtet i kirken, planlegging av landsbyjubileet, feiring på barnas skole, eller jordbruksarbeid med slektninger. Produsentenes egne vurderinger fulgte ulike retningslinjer der mulighet for inntekt og gode relasjoner til kollegaene var én av flere. Når det var lenge siden sist lønning var det tydelig mindre fokus på strikkearbeidet i forhold til andre aktiviteter, og høyere konfliktnivå innad i gruppen. Det er mulig å se produsentenes tidsbruk og tidvis manglende fokus på strikkearbeidet som en form for motstand mot organisasjonen. Uten å spekulere for mye i kvinnenens grunner for sine valg kan vi se at fellesskap som kirken, slektninger og nabolag også er av stor betydning i økonomisk henseende. Og at ivaretagelse av disse relasjonene krever arbeid, tilstedeværelse og ulike former for deltakelse, som vist i eksempelet fra kirkesamfunnet. Krysspresset ga seg uttrykk i en rekke daglige små- hendelser som dobbelt- bookede møter i kirkesamfunnet, Horizontes eller på skolen. Noen uttrykte klager fra ektemenn om at de ikke fulgte godt nok opp barna og hjemmet etter at kvinnene hadde vært på dags- lange møter i organisasjonen. Valeria og Rosmary uttrykte stor bekymring da fristen for strikkearbeidet sammenfalt med slektninger i *el campo* (på landsbygden) s behov for hjelp i innhøstingen. De vurderte organisasjonens krav som viktigere i dette tilfellet. Horizontes vektlegging av å være en *asociación* med lignelse av en "stor- familie" kan i så måte være av betydning.

Mellom "moderne" og "tradisjonell" tid

Ulike forståelser av tid manifesterer seg på subtile måter som ikke alltid er like lett å konkretisere. San Simon er som nevnt en relativt urban landsby der mange jobber eller reiser ukentlig til El Alto/La Paz, samtidig som de har nære bånd til mer fjerntliggende landsbyer. Beboerne er dermed involvert i overlappende tidssfærer hvor rurale områder i større grad følger jordbrukets sykluser og rituell organisering. Prinsippet om *thakhi* beskriver en kunnskaps- stige eller "blocks of knowledge" hvor

mennesker i løpet av livet gjennomgår ulike stadier av ansvar i lokalsamfunnet (Ticona and Albó 1997 i McNeish 2001). Fra å være ugifte ungdommer uten større ansvarsområder, blir man anerkjent som fullverdig samfunnsmedlem ved giftemål. Som par med eget landområde og muligheter for å støtte sine naboer økonomisk, i kulturelle og spirituelle oppgaver er man en mulig kandidat for større ansvars- og autoritetsposisjoner i samfunnet (ibid). Tidsepoker blir her satt i sammenheng med muligheter for å bidra i lokalsamfunnet og inneha ansvarsposisjoner. *Pachacuti* er et annet andinsk konsept som beskriver tiden i et større perspektiv. Slutten på en epoke og begynnelsen av en ny verdensorden vil inntreffe med rundt fem hundre års mellomrom, markert av katastrofer eller voldelige omveltninger (Quevedo 1891, MacCormack 1988). Den eksisterende orden vil med tiden snus på hodet, og gjentas med motsatte fortegn. Konseptene viser at det finnes ulike tilnærminger til tid i andinsk kosmologi, som fortsatt er virksomme i dette området. Enda jeg ikke hørte tale om slike prinsipper, mener jeg at rytmen i dagliglivet viste en blanding av tidsforståelser. "Bolivia er tilbakestående", var en ikke sjelden kommentar når jeg diskuterte forskjeller mellom mitt land og deres. Og når vi ventet i timevis på at et arrangement skulle begynne eller en viktig person ankomme møtet, ble det bemerket at "derfor går ikke Bolivia fremover", som om punktlighet var en innbakt del av moderniteten. Slike verdier vitner om at en vestlig forståelse av effektivitet og det moderne er nedfelt i mange bolivianeres egenforståelse, sammen med nedvurdering av urfolks levevis. Skjellsord som "*indio*" eller "kommer du rett fra landet" var ikke uvanlig blant mine venner og bekjente i San Simon, som ellers var stolte av å lære meg aymara og om "vår kultur". Opplevelsen av ulike rytmer, og hvordan en manøvrerer press, plikter, behov og ønsker er kroppsliggjort på måter den enkelte kan være ubevisst. Jeg går nå videre til å analysere dilemmaer knyttet til kollektiv handling, eller *mobilisering* på vegne av et fellesskap, som både er en høyt verdsatt praksis og potensiell trussel i Horizontes.

Kollektive selv

Mennesket blir, i følge aymara kosmologi, fullverdige personer først når det inngår i fellesskap med andre (Lazar 2002:183). Denne vektleggingen av relasjoner for å oppnå et menneskes fulle potensial ligger også til grunn for synet på kollektiv

handling. Arbeidslag som bygger bydeler opp fra grunnen av og forsvarer seg som naboene i San Simon har gjort, viser noen aspekter ved kollektive verdier hos aymara. Albó (1985) beskriver ulike institusjoner for arbeid og resiprositet, og tar samtidig opp individualistiske praksiser innen rammene av de kollektive institusjonene. Han viser til korrupsjon og bruk av fellesskapets ressurser til personlig berikelse blant lederskapet, eller ulik gjengjeldelse av tjenester som *ayni*, der utgangspunktet er tjenestebytte av likeverdige tjenester på ulike tidspunkt. Bruk av sanksjoner som bot ved uteblivelse fra møter eller fellesoppgaver er utbredt, men oftere som trussel enn reell straff. Boten kan i sin tur nyttes til privilegier for de tilstedeværende. Albó viser til en utbredt mistillit til "innovatører" eller mennesker som vil tilegne seg ressurser og ta "mer av kaken" enn det resterende samfunnet. Balansegangen mellom tillit og mistillit er skjør, da fellesskapsorienterte og individfokuserede strategier både går sammen og krysses i forholdet mellom venner, naboer og arbeidskolleger (se også Lazar 2007).

Jeg vil i den videre teksten ta for meg noen paradokser knyttet til kollektiv handling og manifestering av fellesskap gjennom feiring av et bydelsjubileum, og fremlegging av felles krav. Det første eksempelet beskriver Horizontes deltakelse i paraden ved bydelsjubileet, der dans og fremvising av organisasjonens produkter sto sentralt. Urfolkssymboler som *wiphala*-flagg⁶⁶, panfløyter og lama-figurer viser tilhørighet og stolthet over andinske røtter, og en kvinnelig musikk-gruppe understreker organisasjonens feministiske perspektiv. Festen er en feiring av organisasjonen som fellesskap, og samtidig viktig aktør i bydelen. Min deltakelse i paraden kan også peke på organisasjonens bånd til utlandet, og kommersielle suksess. Her uttrykkes kollektiv handling som positivt og en kjerneverdi i deres andinske tilhørighet. I det andre eksempelet jeg trekker frem reiser kvinnene i Estrellitas samlet til Horizontes` kontor i El Alto med krav om forklaringer på en flokete lønnsutbetaling. I etterkant av episoden blir deres *mobilisering* gjenstand for sterk kritikk og en illojalitet mot organisasjonen.

⁶⁶ *Wiphala* er flagget som opprinnelig representerte urfolksgupper i Andes, men nå er blitt symbol for urfolk i hele Bolivia. Det har i tillegg fått en politisk dimensjon, da det brukes flittig av regjeringspartiet MAS i parader og offisielle markeringer. Flagget består av regnbuens 7 farger i kvadratiske rekker

Bydelsjubileet

I forkant av jubileet har nabolagskomiteen i den aktuelle *zonen* i El Alto⁶⁷ sendt brev til Horizontes der de beskriver planene for festen og opptoget gjennom gatene. De ber Horizontes stille med representanter og danse folklorisk i en seksjon av paraden. Det blir tatt opp på møter i organisasjonen og uttrykt enighet om viktigheten av å vise engasjement for *zonen*. Det ble også avgjort hvor mange representanter hver gruppe burde sende, og bot for de som ikke stiller opp. Øvinger arrangeres to dager på kontoret i forkant av feiringen. På selve dagen er det avtalt oppmøte kl 10 om formiddagen. Rundt klokken 2 begynner kontoret å fylles opp og vi venter fortsatt på de innleide *polleras*. Estrellitas har møtt opp med de fleste aktive medlemmene i gruppen, i tillegg til en del barn. De tilbringer tiden med å sitte og prate, noen strikker, andre øver på dansen ute på gårdsplassen. Generelt sitter kvinnene sammen i henhold til gruppene. Alle får servert middag som noen av strikkelærerne og ansatte, samt produsenter er med på å forberede. Dette forhindrer likevel ikke en stigende utålmodighet blant kvinnene, som hadde planlagt flere gjøremål utover kvelden.. En stor mengde røde og grønne *polleras* ankommer kontoret, og vi kler oss, til mye munterhet. Spesielt blir det gjort stas på doña Angela, som vanligvis er *mujer de vestido* (kvinne i vestlige klær) og mange kommenterer hvor vakkert det er med *pollera*, og hvor synd det er at de unge jentene ikke kler seg slik til daglig. Doña Angela instruerer meg om å danse *figura* foran de andre danserne. Jeg uttrykker forbehold mot en så sentral plassering i toget, da jeg er usikker på trinnene. To unge jenter fra kontoret, Susana og Veronica instruerer meg og sier vi kan gjøre *figura* sammen. Doña Angela ber meg da ta på mannsklær og heller vifte med flagg sammen med sønnene hennes, uten videre forklaring⁶⁸. Vi danser oss bort til vår del av paraden. Kusthåndtverkerne har like drakter, men ulik farge på *polleras* i henhold til hvilken gruppe de tilhører. Da vi ankommer "vår" plass, nokså langt bak i toget, er det ennå over en time til vi begynner å bevege oss fremover. Igjen uttrykker flere av kvinnene sterk misnøye med å måtte "miste hele dagen", flere har barn og ektemenn som venter hjemme eller planlagt flere gjøremål samme ettermiddag. I mellomtiden blir jeg bedt om å ta bilder, av Estrellitas som gruppe, av søstre, mødre og døtre, sammen med meg, og enkeltvis. Toget består av en rekke ulike seksjoner med folkloriske danser fra hele Bolivia, imponerende kostymer og levende musikk. Vi begynner å bevege oss fremover, med mange pauser underveis. Fremst i vår seksjon kjører en dekorert bil med *awayos*⁶⁹ i ulike farger, blomster, panfløyter, lamafigurer og *wiphalas*. To eldre medlemmer i organisasjonen bærer banneret med Horizontes navn, deretter følger danserne. En innleid gruppe av kvinnelige musikere spiller til dansen (*tarqueada*),

⁶⁷ *Zonen* hvor Horizontes` kontor befinner seg.

⁶⁸ Doña Angela ga flere ganger under feltarbeidet uttrykk for misnøye med min personlige omgang og vennskap med jevnaldrende jenter på kontoret.

⁶⁹ *Awayo* er vevde tøystykker som brukes til å bære små barn eller frakte ting på ryggen. De er som regel i sterke farger som rødt, hvitt, rosa, lilla, blå eller grønt med stripete variasjoner. *Awayos* brukes oftest av kvinner med aymara eller quechua etnisk tilhørighet.

og det deles alkohol mellom utøverne. Jeg opplever stemningen som munter og livlig samtidig som kulden og trettheten merkes tydelig i pausene. Flere av kvinnene i Estrellitas mister stemmen ettersom de fryser, men fortsetter likevel dansen til avslutningen rundt midnatt. Da ropes det utover høytalerne komplimenter til organisasjonen, til dennes *fundadora* (stifter) doña Angela, til danserne og *la extranjera* (utlendingen (f)) som vifter med det store *wiphala*-flagget. Fortauene er fylt av mennesker som ser, applauderer, deler alkohol og deltar i feiringen. Jeg fulgte mest med kvinnene i Estrellitas denne dagen. Mange av dem var kalde og slitne da det hele var over, selv om de uttrykte at det hadde vært en fin parade. Siste buss til San Simon var også dratt, og de endte med å spleise på en minibuss som kjørte dem samlet hjem.

Feiring av fellesskap

Fest og feiring er meget viktige arenaer for å konstituere felles tilhørighet og samhold. Det var derfor ikke ubetydelig for Horizontes å få flest mulig av medlemmene til å delta, noe de også presiserte gjennom bøter for uteblitte. Lazar (2002) argumenterer for at deltakelse og spesielt dans i denne typen arrangementer er viktige borgerpraksiser⁷⁰ i El Alto, der innbyggerne kroppsliggjør sin plass i det lokale fellesskapet. Tradisjonelt er rituelle fester en måte å ikke bare å rekonstruere og feire fellesskapet, men også å styrke bånd til guddommelige krefter (Ströbele- Gregor 1996:79 i Lazar 2002). Uten at jeg kan si mye om en eventuell religiøs dimensjon ved feiringen, gjenspeilet den mange av kjerneverdiene til Horizontes kunsthåndverksorganisasjon. Å vise engasjement for *zonen*, gjennom å delta i dennes jubileum, feire og være en del av dette. Bruken av symbol knyttet til urfolk og "tradisjonelle" Bolivia, som *wiphala*-flagget, *awayos*, lama-figurer, og klær assosiert med aymaras og quechuas er svært viktig. Det er i overensstemmelse med deres fokus på urfolksidentitet som noe positivt og samlende. Det knytter deltakerne i Horizontes sammen; ledere, ansatte og produsenter, på tross av ulik erfaringsbakgrunn, sosial status, tilhørighet og andre skillelinjer. En felles opptreden kan også være med å understøtte organisasjonen som "en stor familie der alle må hjelpe til med det de kan" som ofte uttrykt på møter. Det er også mulig å trekke inn en politisk dimensjon, i henhold til bruken av urfolkssymboler med politiske undertoner (*wiphalas*) og organisasjonslederens nære forbindelser til regjeringspartiet MAS. Det blir i så fall et tolkingsspørsmål jeg ikke kan svare klart på. Jeg ser Horizontes opptreden i paraden som viktig både for å vise

⁷⁰ Citizenship practices

organisasjonens ansikt utad i nærmiljøet, og for å bygge opp følelsen av samhold innad blant deres medlemmer. Utstillingen av produkter samt oppmerksomheten jeg fikk som utlending kan også vise til organisasjonens suksess utad. Det kan virke paradoksalt at produsentgruppene var "truet" med bøter ved uteblitt oppmøte, men dette er ikke uvanlig praksis ved møter i organisasjonen. De eventuelle bøkene understreker også opptredenen som betydningsfull fra organisasjonens side. Kvinnene i Estrellitas uttrykte glede over å danse, men samtidig misnøye med å "miste hele dagen", og utålmodighet ved venting på kontoret og underveis i paraden, da temperaturen også sank betraktelig.

Strikkelærerne

Et par dager i etterkant av festen møtes gruppen av strikkelærere/konsulenter på kontoret for å rydde opp etter festen. De vasker opp mengder av asjetter mens de prater muntert om paraden, dansingen, hvem som var fulle og måtte bæres hjem og lignende. Jeg bor på dette tidspunktet hjemme hos en av strikkelærerne, doña Cornelia og arbeider sammen med henne. Det faller en del negative bemerkninger om grupper som ikke sendte noen representanter, og enkelte som forsvant tidlig. Doña Angela og Felipe kommer, fulgt av Felipes familie. Vi spiser middag sammen ute på gårdsplassen, doña Angela spanderer ekstra kjøtt og praten går livlig.

Som beskrevet i introduksjonskapitlet utgjør gruppen av strikkelærere et slags mellomledd mellom Horizontes sentralt og produsentene⁷¹. De innehar en viktig rolle i å formidle verdier og fremelske lojalitet til organisasjonen på sine ukentlige møter hos produsentgruppene. Det neste eksempelet jeg vil trekke frem omhandler lønnsutbetalinger til kvinnene i Estrellitas. Her spiller deres strikkelærer, doña Ivana en sentral rolle som deltakende i tillitsbruddet som oppstår mellom produsentene og organisasjonen. I tillegg har hun en viktig rolle som forhandler når tilliten forsøkes gjenopptas.

⁷¹ Se også Vedlegg 2 om organisasjonsstruktur

Lønningsdramaet og kollektiv mobilisering

I tiden jeg tilbrakte i San Simon mottok kvinnene én lønnsutbetaling, seks måneder etter den forrige. Dette skyltes delvis måten Horizontes blir betalt av sine klienter, og delvis hvordan de selv organiserer utbetalingene til produsentene (se forklaring s 17 i introduksjonskapitlet). Delvis skyltes den sene lønnsutbetalingen også at kvinnene selv prioriterte andre aktiviteter og arbeid framfor å komplettere og levere inn ordren. Etter å ha samlet og levert inn én av de to ordrene de arbeidet med i begynnelsen av april, venter de spente på utbetalingen av lønnen. Gruppen er på dette tidspunktet krympet til ca 14 aktive, de resterende har "fått nok av strikking" og bruker tiden på annet inntektsgivende arbeid, som salg av grønnsaker i El Alto, sandutvinning, følge med ektemann på jobb som murer med mer. Omsider kommer doña Ivana, etter flere ukers rykter om at hun nå er på vei med lønnen. Hun er i følge med en annen strikkelærer, og overleverer pengene, sammen med et ark der det står antall plagg innlevert minus vekten av garn og hvor mye dette utgjør i dollar og bolivianos. Kvinnene forholder seg rolige, prater og spøker mens regnskapsansvarlige og gruppepresidenten, doña Valeria, signerer arkene. Etter at de kontoransatte går, begynner imidlertid en vag desperasjon å bre seg. "Hvordan kan 2200 bolivianos, fordelt på 25 kvinner være lønn for alt arbeidet vi har gjort?" De skjønner slett ingenting av fakturaen, og ber meg om å forklare, som heller ikke kan gjøre greie for utregningen av antall plagg, vekt og garn. Sinne og gråt blir sterkere, og de fleste anklaget hverandre, presidenten og regnskapsansvarlige for å være kunnskapsløse og ikke ha oversikt. Og hvordan en mengde garn kunne forsvinne blir også gjort til gjenstand for spekulasjoner og beskyldninger. "Kanskje doña Ivana har underslått oss", eller "noen andre på kontoret", "kanskje vår president Valeria står i ledtog med dem, og mottar månedlig fast lønn slik kontoransatte gjør?" Det tas opp en rekke andre saker jeg ikke forstår hvordan har sammenheng med den skuffende lave summen eller det uforståelige regnestykket. Blant annet refereres det til bydelsfesten, der boten var på 65 bs per *gruppe*, og ikke per person, slik de hadde forstått det. En av kvinnene fikk en annens datter til å danse for seg, og har latt være å betale som lovet. En annen gråter over graduasjons- kjolen hun ikke har råd til å kjøpe sin datter som går siste året på videregående. Beveget av den fortvilte og desperate stemningen spør jeg hvorfor de anklager hverandre, når det ser ut til å være en misforståelse i regnskapet fra kontoret. De smiler overbærende og jeg forlater møtet som varer til natten.

Neste dag har kvinnene bestemt seg for å dra samlet til kontoret og kreve en forklaring. Jeg treffer alle 14 igjen om kvelden, og blir overrasket over den rolige stemningen. De fordeler nå pengene imellom seg og sier de fikk gode forklaringer på kontoret, alt er i orden nå. Selv om summen er den samme og ingen er i stand til å fortelle meg hva forklaringene går ut på. Flere

innrømmer også å ikke ha forstått. "Men de som gråt mest, nikket og sa de forsto alt på kontoret, så da er det vel greit" kommenterer Rosmary lettere ironisk.⁷²

Illojal mobilisering

Doña Ivana er tilbake i San Simon etter et par dager. I møte med Estrellitas bruker hun størstedelen av tiden på å uttrykke skuffelse over at de *mobiliserte* og reiste i samlet gruppe til kontoret. Dette skapte store problemer for henne i forhold til de andre ansatte. Hun nekter å holdes til ansvar for at Estrellitas- kvinnene sløser med garn og dessuten ikke hadde veid de innleverte plaggene eller holdt ordentlig oversikt. Videre forteller den ca 40- år gamle aymara-kvinnen om sin oppvekst som foreldreløs på landsbygden, og hvordan hun uten utdanning bare har sitt eget arbeid å takke for at hun er der hun er i dag. Barna hennes har likevel aldri manglet mat eller fått lov å ta imot almisser. "Hardt arbeid er den eneste veien til å lære å verdsette seg selv. Doña Angela er en som alltid deler, og takket være henne har de fått denne muligheten, - men likevel valgt å opptre illojalt mot organisasjonen". Kvinnene i gruppen forholder seg stort sett stille under det ca 4 timer lange møtet. Bortsett fra enkeltes forsiktige påpekning om at forklaringene de fikk på kontoret burde ha kommet i forkant, stilles kun praktiske spørsmål om genserne de nå strikker.

Tillitsbruddet

Konflikten rundt lønnsutbetalingene var en lang prosess, og ikke fullstendig oppklart da jeg forlot San Simon og felten. Likevel mener jeg eksempelet over kan vise noen av paradoksene ved kollektiv handling, og være en motsats til feiringen av fellesskapet i bydels- festen nevnt overfor. Der ble kollektiv handling og samhold fremhevet som en positiv del av deres felles identitet som urfolk og bolivianere. I etterkant av lønnsutbetalingene er det nettopp kvinnenes *mobilisering* som får doña Ivana til å reagere med sinne og fordømmelse.

⁷² Jeg hadde selv problemer med å forstå fullt ut hva misforståelsen innebar. Det har imidlertid å gjøre med at kvinnene ansvarliggjøres for alt garnet gruppen har fått utlevert. Vekten av utlevert garn trekkes fra vekten av innleverte plagg og ut fra dette regnes produsentenes lønn. Her kreves en nøye loggføring av hvor mye garn hver kvinne har fått utlevert og hvor mange plagg hun leverer for å gi riktig sum til hver kvinne. Dette var ikke blitt gjennomført hos Estrellitas. I tillegg var det på lønns- fakturaen stort sprik mellom vekt av garn utlevert og plagg innlevert, noe kvinnene fant mistenksomt. Om det er igjen garn etter innleverte plagg, eies dette nå av den enkelte/gruppen.

I tillegg nevnes en av produsentenes mann som skal ha ringt Ivana personlig og anklaget henne og organisasjonen for å *hacer complices* (svindle, være medskyldige) "som om hun var en tyv". Det å involvere en ektemann ble sett som svært negativt, og fordømt ved flere senere anledninger.

Kvinnene selv forholdt seg tause i møtet med doña Ivana, og forsvarte i liten grad det at de hadde reist i fellesskap til kontoret for å kreve svar på lønnsfakturaen. Tausheten, og deres manglende svar kan også tolkes som en distanse til doña Ivana, som tross poengtering av lik bakgrunn ble tiltalt som "*profe(sora)*" (lærerinne). Det at de fortsatte å strikke genserne kan igjen sees som en aksept for organisasjonens forklaringer og at de er villige til å fortsette arbeidet. Tilliten til Horizontes er imidlertid betraktelig skjøre etter hendelsen, og det fortsetter å gå rykter om doña Ivanas mulige underslag, selv om det så vidt jeg vet, ikke blir tatt opp med henne. Hun uteblir fra flere planlagte strikkemøter, og det er også mindre felles aktiviteter innad i gruppen, da mange prioriterer annet arbeid i denne perioden. Det er imidlertid vanskelig å skille hva som kan skyldes den vanskelige økonomiske situasjonen, eller et resultat av mistillit til Horizontes, baksnakking innad i gruppen eller andre årsaker.

På tross av tillitsbruddet fortsetter 10-14 av kvinnene å strikke. Horizontes sender nå en regnskapsansvarlig fra kontoret, don Emilio, til San Simon for å forklare om organisasjonens økonomi og lønnsutregninger. Dette eksempelet kan belyse Horizontes forsøk på å gjenopprette tillitsforholdet gjennom grundige forklaringer og åpenhet. Don Emilios fremstilling av en felles ytre trussel, nemlig muligheten for å få en europeisk "sjef" over organisasjonen, bygger opp under bildet av Horizontes som "storfamilie". Denne er i sin tur avhengig av alles lojalitet og samarbeid.

Innføring i regnskap

Noen dager etter doña Ivana ankommer don Emilio møtelokalet i San Simon. Han er en mann i 50- 60 årene, ofte referert til som "*el Tío*" ("onkel") og har vært med i Horizontes siden oppstarten. Alle kvinnene i Estrellitas får utdelt ark med kolonner og tall. "Råmaterialer", "gruppesparing", "administrasjonsutgifter", "arbeidskraft" er noen av overskriftene. På blanding av aymara og spansk forklarer don Emilio prisen på 1 kg alpaka- ull, forholdet mellom dollar og bolivianos, og hvordan synkende dollarkurser påvirker

organisasjonens økonomi. Han gir formelen på hvordan kvinnene selv kan regne ut de ulike kolonnene. Kvinnene noterer og følger oppmerksomt med, enkelte sier de forstår, enkelte ikke. Videre forteller "el Tío" om klientene i Europa som selger for trippel pris, siden økonomien der er helt annerledes. Om skiftende moter som gjør at store lager av klær blir liggende usolgt, og at klientenes situasjon heller ikke er enkel. Organisasjonen må ta hensyn til dette, for eksempel dekke tap om vareforsendelser blir ødelagt i transporten og lignende. Noen av kvinnene kommer med innvendinger mot prisen de fikk for vottene, som var lavere enn forventet. Don Emilio svarer at lønnen står i forhold til størrelsene, og at små votter derfor er billigere enn store etc. Prisene vil variere i forhold til klienter og garnpriser, men kvinnene bør nå vite omtrentlig hva de får for de ulike størrelsene⁷³. Etter å ha satt forsamlingen inn i forholdene mellom Horizontes og klientene og en del av det organisatoriske arbeidet på kontoret, går don Emilio videre til å fortelle om et besøk fra to belgiske klienter. Disse hadde hatt med seg en bunke klær med diverse feil på: løse tråder, farger som ikke var helt like, store hull etc. Han selv, doña Angela og de andre strikkelærerne hadde måtte kjempe med nebb og klør for å forsvare organisasjonen. "Dere ødelegger selvtilliten til våre kvinner" hadde han sagt, og nektet å tro at plaggene hadde forlatt organisasjonen i den standen belgierne la dem frem. Klientene hadde vært hissige og diskutert dette hele formiddagen, med trusler om å "sette en sjef på dem". De ville sende en person fra Belgia til å overvåke kontoret, og se hvordan arbeidet foregikk, også produsentenes. "På den måten vil vi miste vår selvstendighet! Om vi ikke bedrer kvaliteten kan det bli realitet, tenk på det!". Kvinnene nikker og virker enige om at det ville være en svært dårlig utvikling. De virker ellers fornøyde med regnskapsforklaringene og går videre til å snakke om strikketøyet.

Åpenhet

Åpenhet, både i forhold til organisering og økonomi er viktige element i Fair Trade diskursen og også fremhevet av Horizontes ledelse. Det kan likevel virke som teori og praksis spriker på dette punktet når produsentene ikke kjenner til prisene på produktene de lager, eller hvordan dette regnes ut. Don Emilios opptreden hos Estrellitas viser et forsøk på å rette opp i dette, og på denne måten få kvinnenes aksept for arbeidet organisasjonen gjør. Å vise at de har felles interesser og bør arbeide sammen heller enn i opposisjon til hverandre. Eksempelet tydeliggjør likevel at ikke "alle i Horizontes er produsenter"; eller i det minste ulikheter både i kunnskap og interesse for markedsmekanismer, regnskap, organisasjonsliv og produksjonsliv. Kunnskap er igjen knyttet til muligheter til å planlegge, vurdere

⁷³ På dette tidspunktet er det ennå uklart at størrelsene ikke ble tatt hensyn til når kvinnene fordelte lønnen seg imellom. Det skaper videre forvirring på et senere tidspunkt.

hvor en vil bruke egen innsats, og påvirke ens egen situasjon. Interessen og motivasjonene for arbeidet er som jeg skisserte i første kapittel også ulik blant produsenter på "grasrotnivå" og dem med ansettelsesforhold i organisasjonen. Det er dermed ikke overraskende at de har ulike perspektiver og opplevelse av konflikten. Toveis kommunikasjon og respekt blir her avgjørende for å øke forståelse av hverandres roller og utfordringer.

Konklusjoner

I dette kapitlet har jeg tatt for meg betydninger av fellesskap for kvinnene i produsentgruppen Estrellitas. Jeg presenterer Valerias kirkesamfunn som et eksempel på viktige gruppefellesskap i kvinnenenes liv. I utdraget fra kirkemøtet ser vi at den moralske støtten, livsveiledningen og felles tilhørigheten som kristne protestanter er svært viktig for Valeria og hennes mor. I tillegg spiller trosfellesskapet en økonomisk rolle i fadder- ordninger med en søstermenighet i USA, samt utarbeidelser av støttefond for utsatte medlemmer. I forbindelse med Valeria og flere av kvinnene i Estrellitas aktive involvering i kirkesamfunn, foreninger, jordbruksarbeid med mer, ser vi at det oppstår dilemmaer og krysspress i henhold til hvor en vil bruke tid og krefter. Å delta på møter, messer eller felles arbeidsøkter er en måte å vise tilhørighet og markere sin plass i fellesskapet. Når kirken, arbeidsgiveren Horizontes, slektninger på landsbygden og naboene der en bor alle krever engasjement må kvinnene prioritere ut fra egne ønsker og behov samt hensyn til kollektivet. De ulike fellesskapene er viktige både i sosiale, spirituelle og økonomiske henseender og kvinnene prioriterer ulikt her. Frister forblir et stridstema mellom produsenter og organisasjonen sentralt. En blanding av tidsforståelser kan også være relevant, da produsentenes livsrytmer og prioriteringer av viktige og mindre viktige oppgaver ikke nødvendigvis er i overensstemmelse med rytmen i byen og i det internasjonale markedet. Også i eksempelet "Lønningsdrama og kollektiv mobilisering" ser vi at tidsaspektet er en del av konflikten da kvinnene har ventet lenge på lønnen. Kollektiv handling står som en kjerneverdi hos aymara og quechua, og har en sentral plass i den samfunnsfaglige forskningen fra Andes. Vektlegging av samhold, utførelse av felles plikter og "godt arbeid" ble av Horizontes fremstilt som en positiv del av deres andinske kulturarv. Beviset på

kulturelt forfall var dårlig kvalitetsarbeid, unnasluntring av fellesplikter og for mye spørsmål om lønn. Feiringen av bydelsjubileet manifesterer flere av organisasjonens verdier. Deltakelse i folklorisk dans i bydelens parade viser til organisasjonens engasjement og plass i lokalsamfunnet. Stolthet over andinsk kultur gjennom symboler som *wiphalas*, *awayos*, tradisjonelle klær, lama og panfløyter, i tillegg til folkedansen. Opptredenen bygger også opp om samholdet og fellesskapsfølelsen innad, trass i den underliggende trusselen om bot ved uteblitt oppmøte. Det å gå sammen om felles krav og *mobilisere* blir i andre tilfeller slått ned på som illojal og utakknemlig oppførsel. Da kvinnene i en lønnstvist reiser til kontoret for å kreve en oppklaring, blir nettopp deres gruppemobilisering mistenkeliggjort. Kravet om en forklaring var i seg selv legitimt, i følge organisasjonens representanter, men ikke at kvinnene møtte opp i samlet gruppe med felles front. Eksemplene viser hvordan kollektive idealer er både høyt verdsatt og ambivalente blant medlemmene i Horizontes kunsthåndverksorganisasjon.

Kapittel 6: Entreprenører og Martyrer. Perspektiver på kjønn i arbeid og hverdagsliv

Innledning

Da mitt feltarbeid baserer seg nesten utelukkende på kontakt med kvinner, faller det naturlig å analysere betydningen av kjønn for oppgavens øvrige tema. Forholdet mellom kjønnene har jeg mindre grunnlag for å komme med uttalelser om. Kjønnaspektet er i høyeste grad relevant selv når det ene kjønn er i stort flertall.

Kapitlet tar for seg hvordan "kvinnefrigjøring" er en del av identiteten organisasjonen bygger sin salgbarhet på. Å komme en vestlig forståelse av "kvinnekamp" i møte, blir viktig her. Jeg trekker frem eksempler fra organisasjonens selvpresentasjon i møte med en nordamerikansk støttegruppe for å vise noen av disse aspektene. I tillegg vil medlemmenes egne betraktninger og praksiser i deres hverdagsliv gi et innblikk i kvinnenens levde erfaringer. Disse gir vitnesbyrd om sterke individer med egne agendaer, samtidig som underliggende samfunnsstrukturer om kvinner og menns roller farger dem. Melhuus (1996) analyse av *mestizo*⁷⁴ kjønnsrepresentasjoner i Mexico vektlegger *makt* og *verdi* som ulike domener kjønnene spiller ut sin identitet i. Kvinners "moraliske oppførsel" legger etter antropologens mening grunnlaget også for mannens ære, og knyttes til katolske idealbilder av "jomfru" og "mor" (Maria). Gjennom å "ofre seg" for barna og familiens beste blir lidelse en meget respektert kvinnelig dyd. Uten å se seg blind på stereotyper av *mestizo* kjønnsideal kan Melhuus perspektiver være en nyttig innfallsport til å tolke paradokser i Horizontes- medlemmenes selvpresentasjoner. Både å være "martyr" og "hevet over mannen" understrekes her som kvinnelige kvaliteter.

Olivia Harris arbeid blant aymara- grupper i Potosí gir et verdifullt innblikk i kjønnsroller i en andinsk rural kontekst. Valderrama og Escalantes materiale fra quechua- talende kvinner i Peru er også et nyttig sammenligningsgrunnlag her. Likevekt mellom "kvinnelige" og "mannlige" elementer er viktig i denne sammenheng, samtidig som kvinnen er den *ansvarlige, utholdende* og i større grad enn

⁷⁴ Melhuus er selv kritisk til bruken av termen *mestizo*, som refererer til en blanding av spansk og urfolks- opphav, da den sjelden er selvidentifisert. Hun henviser til Guillermo Bonfil Batalla i José M. Valenzuela Arce (1992) for en inngående diskusjon om meninger av *mestizo* (1996: 254).

mannen knyttet til hjemmet. Mange medlemmer i Horizontes har levende andinske kulturelle røtter, samtidig som store politiske og økonomiske endringer har påvirket deres livssituasjon og levevis. Det kan her være nyttig å trekke en linje til Benería og Roldán (1987)s studie av industrielt hjemme- arbeid blant kvinner i Mexico City, under gjeldskrisen på 1980- tallet. Forfatterne viser hvordan kjønnsrelatert differensiering i husholdet ligger til grunn for nye produksjonsformer, ofte med ekstra arbeidsbyrder for kvinnene (Benería og Roldán 1987). Siden kjønn er en avgjørende faktor i arbeidsdelingen, blir kvinner og menn også påvirket ulikt av globaliseringsprosesser. Som beskrevet i kapittel 2 var 1980- 90 tallet i Bolivia preget av store økonomiske svingninger og massiv økning av arbeidsledige. Den såkalte uformelle sektoren vokste i samme periode, da både kvinner og menn var tvunget til å finne alternative inntektskilder⁷⁵. Gatebildet i El Alto/La Paz er i dag sterkt preget av kvinners tilstedeværelse som selgere og forretningsdrivende i uregulerte forhold. Jeg vil komme nærmere inn på kvinners arbeidsstrategier og spørsmål knyttet til "den uformelle økonomien" i den følgende teksten. Den store andelen kvinner i disse økonomiske aktivitetene har av mange forskere blitt sett som et tegn på deres underordnede stilling. Som notert av Cecilie Ødegaard (2006), fungerer arbeid i uformelle eller semi- formelle økonomiske virksomheter både som veier ut av fattigdom og som reproduksjon av utestengningsmekanismer. Dette er viktig i forhold til mitt fokus på kvinner involvert i rettferdig handel, da ordningen bygger på en blanding av uformelle (nettverks- og familiebaserte) økonomiske praksiser med formalisert arbeid (regulert internasjonal handel)⁷⁶. Det sterke internasjonale fokuset på kvinners stilling ligger også til grunn for Horizontes` arbeid, som har styrking av kvinnens posisjon som et hovedmål, og legger særlig vekt på dette overfor kunder. Kvinnenes relative bemyndiggjørelse er imidlertid knyttet til større strukturer i samfunnet, av både kulturell og sosio- økonomisk art. Som jeg viser i dette kapitlet fortsetter mange mer eller mindre bevisste mønstre, samtidig som nye muligheter tas i bruk.

⁷⁵ I 1988 har den uformelle økonomien vokst til å innbefatte nærmere 70% av landets urbane arbeidsstyrke, i følge Kohl og Farthing (2006: 61)

⁷⁶ Se diskusjon i kapittel 4

Kvinnearbeid i bilder og praksis

Horizontes` presentasjonsvideo forteller historien om organisasjonens første skritt, og utvikling til hvor den står i dag. Kvinnehender arbeider hurtig med veven, strikkesøyet, og former keramikk til tonene av panfløyter og vakre landskapsbilder.

Denne ettermiddagen er det en gruppe nordamerikanske kvinner som følger filmen oppmerksomt i Horizontes` møtesal. Lederen deres, Jessica, kommer nesten hvert år med støttegruppen "Amerikas søstre" og besøker organisasjonen. De amerikanske kvinnene klapper og ler begeistret mot skjermen. Møtesalen er denne dagen fylt av votter, skjerf og andre plagg som klargjøres til en stor forsendning. Alt skal kvalitetssjekkes, strykes og merkes med etiketter før det stables i store postsekker, og strikkelærerne har sammen med regnskapsførere og doña Angela, hendene fulle. Det er god stemning, og organisasjonslederen tar en pause der hun forteller gjestene om organisasjonen. Jessica presenterer henne som "Angela, the power-woman" som organiserte alt, med to tomme hender. Aleneforsørgende måtte hun bruke de midlene hun hadde for å overleve, og tok klasser for å bygge opp teknisk kompetanse. Hun begynte å lære andre kvinner det hun kunne. Mange snakket med henne og mente de fikk for lite betalt for produktene sine og ble lurt av mellommenn. Så hvorfor ikke gå sammen? I begynnelsen var det vanskelig, og mennene aksepterte ikke at konene arbeidet utenfor huset. Litt etter litt bygget de opp selvtillit og tro på egne evner, gjennom erfaring og internasjonal anerkjennelse. Selvstendighet som organisasjon er en kilde til stolthet, og Angela legger vekt på at de klarer seg uten støtte av bistandsorganisasjoner. En av amerikanerne spør om organisasjonen arbeider i overensstemmelse med Evos⁷⁷ ideer? "Klart det, han *må* være enig!" ler Angela, som tidligere har fortalt om sine møter med presidenten gjennom politisk aktivitet. "Evo er en bra mann, som prøver hardt å endre landet vårt. Men det er ikke lett, og han har mektige fiender..". Etter en enkel servering får kvinnene kikke på produkter. Angela viser og de besøkende er svært begeistret over produktene, både kvalitet og design treffer dem i hjertet. De forlater kontoret etter alt å dømme en givende ettermiddag og handel.

De ansatte er nå sultne etter en lang dag og arbeidsøkt med vareforsendelsen, men alle spisestedene har stengt. Vi samler sammen noen mynter til å kjøpe brød og egg som vi spiser sammen. Etter maten uttrykker en av de eldre strikkelærerne forferdelse over kjøkkenets tilstand: "Jeg blir skamfull, en kvinneorganisasjon, og så ser kjøkkenet ut på denne måten, skitne asjetter over alt!". Assistenten Susana tar til motmæle, da dette er hverdagskost for henne etter hvert møte, for ikke å nevne karnevalet! Hun klager derimot aldri.. Vi fortsetter å stryke, sy, og pakke produkter. Det kommer frem at rundt 100 par votter mangler, én gruppe har levert inn for få produkter. Strikkelærerne ringer til hver sin gruppe, men få er interessert i mer arbeid da de

⁷⁷ President Evo Morales

fortsatt venter på lønnen og er opptatt med annet arbeid. Vi blir sittende med pakkingen til det mørkner og vi går hver til vårt.

Refleksjoner om kjønnsideal og praksiser

I dette utdraget ser vi hvordan Horizontes historie om kvinners kamp for arbeid og et verdig liv finner gjenklang blant en gruppe nordamerikanske kvinner. Fremstillingen legger vekt på de økonomiske problemene som preget Bolivia i 1980-årene, og hvordan disse la press på kvinner spesielt. Angelas entreprenør-rolle treffer både en feministisk diskurs og det høyt verdsatte "selvlagde" idealet i Nord Amerika. Lederen presenterer henne som "the power woman", og Angela forteller selv hvordan hun med svært begrensede ressurser maktet å skape inntekter for seg selv og andre i samme situasjon. Kvinners underordnede stilling blir også betont i filmen, der eksempelvis produsentene forteller hvordan ektemennene var skeptiske til å la dem arbeide utenfor huset. Gjestens tilbakemelding tyder på at fremstillingen treffer deres egne forestillinger om kvinners særskilte utfordringer, og muligheter for økonomisk selvstendighet som en god vei ut av disse. I kommunikasjonen mellom organisasjonslederen og støttegruppen oppstår det et felles språk der Angela betoner deler av sin historie etter nordamerikanernes interesse. De vil på sin side komme i møte utfordringene den bolivianske kvinnen forteller om, gjennom interesserte spørsmål om politikk, og handel i organisasjonens varer. Det skapes en følelse av bånd og solidaritet som nettopp er en sentral del av rettferdig handel- relasjonen. At båndene samtidig er del av en markedsstrategi trenger ikke degradere deres betydning for de involverte partene.

Etter at de besøkende har forlatt kontoret skifter fokus til arbeidet med vareforsendelsen, lunsj og nærliggende problemstillinger. Kommentarer om at et skittent kjøkken er "en skam for en kvinneorganisasjon" peker i retning av at kjønnsdelte arbeidsoppgaver- og roller fortsatt er viktige. Jeg vil nå se nærmere på andinske konseptualiseringer av kjønn og trekke inn refleksjoner og erfaringer fra arbeidet blant Horizontes- medlemmene.

Komplementaritet og kamp

Olivia Harris (2000) gir med sin essay- samling "To make the Earth Bear Fruit" et rikt innblikk i livet til aymara- talende grupper utenfor gruvesamfunnet Potosí. Hun tar

også for seg kjønnskonsepter, og viser hvordan ideer om komplementære kvinne- og manns- roller kan symbolisere kvaliteter ved hele samfunnet (Harris 2000). *Chachawarmi*⁷⁸ refererer til det ekteskapelige paret, men forstås også symbolsk som husholdet, grunnsteinen i den tradisjonelle andinske økonomien (ibid). Kosmologisk bindes det mannlige og kvinnelige sammen i par som solen (m) og månen (f), jorden (f) og fjelltoppene (m). Mat og husdyr deles inn i kvinnelige og mannlige kategorier, og ritualer feirer *paret* som hele samfunnets velbefinnende avhenger av. Harris påpeker at "rangering" av kjønnene er komplekst og kontekstavhengig, uten å konsekvent favorisere den ene parten. Fokus ligger i større grad på motsetninger som kommer sammen og blir ett. De ideologiske føringene gir likevel ikke et komplett bilde av forholdet kvinne- mann blant gruppene hun studerer. Arbeidsdelingen gir kvinner større arbeidsmengder i husholdet, og samtidig mer kontroll over konsumpsjonen, og beslutningsmakt i henhold til avlinger, husdyrhold, salg eller lagring. Valderrama og Escalante (1997) understreker i sin studie av kjønnsrelasjoner i andinske quechua- samfunn i Peru hvordan kvinner omtales som "husets grunnmur" ("*la mujer es cimiento*"). Hun "varmer huset" og samler ressursene. Mens menn kan finne det for godt å reise, må kvinnen sørge for alle hjemmets oppgaver. Kvinnen som assosiert med ansvarlighet og hjemmet gav også gjenklang blant flere av produsentene i Horizontes. Harris viser hvordan et bilateralt slektskapssystem legger vekt på båndene til både kvinnen og mannens familier. Ved rådsmøter og arbeidslag i lokalsamfunnet er menn de sentrale aktørene, mens de må følges av en kvinnelig partner ved ritualer (ibid). Kvinner står ansvarlig for å lage mat til arrangementene. Alkohol er en viktig del av rituell feiring, og at de fleste mennene når samme tilstand av sterk beruselse. Her kommer man inn på kvinnenes største klage mot menn, nemlig vold, som ofte inntreffer i forbindelse med alkohol (ibid). Vold blir forklart som et preventivt virkemiddel i henhold til å disiplinere kvinner til å ikke glemme sine huslige plikter. Sympati mellom kvinner som blir banket av sine berusede menn fører sjelden til intervensjon, og i følge antropologen blir volden en av livets kjensgjerninger der motstand bare fører til represalier ved en senere anledning (ibid). Dette bryter imidlertid med *chachawarmis* prinsipper om at menn og kvinner ikke kan slåss. Kamp er en del av livet, men stridigheter og

⁷⁸ Aymara- ord sammensatt av *chacha*- mann og *warmi*- kvinne (Harris 2000:164)

konkurranser skal utføres mellom like. Ved *tinkus*, rituelle slag som finner sted ved store fester og sammenkomster, vises taperhet gjennom en ung gutts kamp mot en annen ung gutt, en eldre mann mot eldre mann og ung kvinne mot ung kvinne (ibid). Slik opprettholdes samfunnets balanse. I tilfeller av konebanking er det ikke uvanlig at henholdsvis hennes bror og mann vil slåss ved neste anledning med alkoholkonsum.

Bruk og brudd med "tradisjonell" kvinnerolle

Horizontes` vektlegging av kvinne- makt og *empowerment* er interessant sett i perspektiv av de "tradisjonelle" rollene Harris samt Valderrama og Escalante skisserer. Arbeid med kunsthåndverk er i all hovedsak utført av kvinner i organisasjonen, og fordelen med å kunne arbeide i *hjemmet* blir fremhevet både fra ledelsen og produsentene selv. I mange tilfeller oppgir produsentene muligheten for å arbeide hjemme som hovedgrunn for at de valgte dette arbeidet. Kvinnenes arbeid og rolle i husholdet står fast, og kunsthåndverket kommer i tillegg til dette. Her bygger organisasjonen på den "tradisjonelle" kvinnerollen og viser forståelse for at hun bør arbeide hjemme. Samtidig oppstår konflikter i synet på "arbeid" når organisasjonen tar for gitt at kunsthåndverket har forrang foran andre typer arbeid. Her kommer andre tankesett til syne da "å tilfredsstille kundene", gi "god kvalitet" og "holde fristen" blir viktigere enn de "tradisjonelle" pliktene og arbeidsoppgavene⁷⁹.

På andre områder kan organisasjonen sies å utvide kvinnerollen. Årsmøtet har formelt øverste myndighet, og her fordeles verv og ansvarsområder mellom medlemmene. Dette ligner de "tradisjonelle" rådsmøtene i andinske lokalsamfunn hvor mannlige representanter for hvert hushold over tid må ta på seg ulike typer politiske forpliktelser (Strobele- Gregor 1996). Det å ta verv anses som viktig for å vise lojalitet og engasjement i organisasjonen. I tillegg fremheves praksisene som demokratiske og oppbyggende for medlemmenes selvtilitt gjennom å "lære gjennom ansvar". I praksis finnes likevel en del utfordringer til denne modellen. Uklarheter om hvem som innehar ulike ansvarsoppgaver fører til at organisasjonsstifteren i mange saker får siste ordet. Press om å påta seg verv vil i andre tilfeller holde

⁷⁹ Se diskusjon i kapittel 5

medlemmer borte fra møter. Ved en anledning ble en gruppepresident bedt om å fungere som sekretær ved produksjonsmøtene på kontoret. Hennes protester om at hun ikke var stødig i skriving var til ingen nytte, hun kunne få noen til å hjelpe seg, men likevel fungere som sekretær. Ved slutten av møtet ba hun meg om å overføre mine (felt)notater, til liten nytte. Gruppen hennes gikk siden i oppløsning og jeg så henne ikke igjen. Å lære gjennom praktisk erfaring og ansvarstaking er således viktig for å spre kunnskaper og selvtillit, samtidig som det innebærer store utfordringer.

Som diskutert i kapittel 3 om møtepraksiser, finnes store variasjoner i hvem som er aktive og passive deltakere ved møter. Flertallet sier oftest lite, mens enkelte kan holde lange foredrag. I tilfeller menn er tilstede ved møter, snakker disse påfallende mer enn kvinnene, på tross av sterke oppfordringer til kvinnene. Som beskrevet av Harris (2000) og McNeish (2001) er mannsrollen mer knyttet til det å tale i offentlige forsamlinger, mens kvinner bruker mer "uformelle" måter å få sin stemme hørt⁸⁰. Kvinner er aktive deltakere ved Horizontes møter, men det forblir en utfordring å skape en trygg atmosfære å "vokse gjennom ansvar" i. Rykter og uformelle makthierarkier fortsetter å spille en rolle, uten at jeg har kunnskap til å gå i dybden her. Kvinners avståelse fra "å snakke" på møter, blir sett som negativt og møtt med krav om å ta større ansvar.

Samspill mellom styrke og moral

Som jeg skrev innledningsvis skiller antropologen Melhuus mellom domene *verdi* og *makt* når hun beskriver meksikanske kjønnsrepresentasjoner. Begrepet *machismo* brukes bredt over hele kontinentet for å beskrive menns dominans over kvinner.⁸¹ Samtidig settes kvinnenens dyd høyt, og må voktes av brødre, fedre, ektemenn for ikke å undergrave deres ære. Melhuus påpeker hvordan *machismo* får skylden for alt fra vold til skjev arbeidsdeling, og kvinners vanskelige stilling generelt sett. Jeg opplevde lignende utsagn som at "her er alle menn *machister*", og at det ble brukt som generelle forklaringer på mange kvinners vanskelige livssituasjon. Men *machismo* har også positive konnotasjoner som å være uavhengig, i kontroll, fysisk og

⁸⁰ Harris (2000) viser til kvinners utøvelse av riter og kunstnerisk utfoldelse i sang, musikk og veving, hvor deres "stemme" kommer tydelig frem. I politisk møtevirksomhet er kvinners latter, sukk og blick et betydelig virkemiddel, ifølge McNeish (2001).

⁸¹ Begrepet *machismo* brukes i så mange sammenhenger med ulike konnotasjoner at det vanskelig kan fanges av én definisjon. Boken *Machos, Mistresses, Madonnas* av M. Melhuus og K. A. Stølen (1996) diskuterer latinamerikanske kjønnsforestillinger der *machismo* får en sentral plassering.

mentalt sterk. Mannlighet knyttes også nært til å kunne forsørge sin familie, et ideal som ofte trekkes frem som medvirkende årsak til økende vold og splittede familier når arbeidsledigheten vokser. Kvinner knyttes i følge Melhuus mer til idealet om anstendighet og moralsk riktig oppførsel. Antropologen ser dette i lys av katolisismens tilbeding av jomfru Mary, selve bildet på "den lidende mor". Her blir lidelse en dyd i seg selv der kvinner ofrer seg for barna og familiens beste, og kan oppnå status som "martyrer". Denne forklaringsmodellen dekker på ingen måte kompleksiteten i latinamerikanske eller bolivianske kjønnsrepresentasjoner, men kan likevel gi noen nyttige tankekor. Som ekseplene under indikerer, bruker produsentene begreper som "martyr" om livet som kvinne, og viser til å være mer ansvarlige og oppofrende enn menn.

Ansvar og prioriteringer

De foregående kapitlene har vist hvordan produsentene er aktive på ulike områder; i politiske møter, religiøse forsamlinger, hjelp til slektninger samt å ta seg av barn og husarbeid. Dette kan forklare noe av bakgrunnen for at promosjonsvideoen ikke reflekterer virkeligheten når den regner ut hvor mye en kan tjene ved å produsere fire gensere i måneden; det er en urealistisk høy produksjon. Estrellitas- gruppen var riktignok nybegynnere, men hver enkelt produserte knapt én genser på en måned. Her finnes nok ulikheter mellom erfarne og mindre erfarne produsenter, og spørsmål om gruppedynamikk og hurtighet i lønnsutbetalinger er viktig i forhold til produksjonen. Menns tradisjonelle rolle som hovedforsørger kan også spille inn her, og en manns skam over å tjene mindre enn sin kone ble brukt som forklaringsmodell fra organisasjonsledelsen på hvorfor ikke produksjonen er høyere. Kvinners inntekter fortsetter i mange tilfeller å være tilleggsinntekter, da mannen ideelt skal være hovedforsørger. Dette var ofte tilfelle blant produsentkvinnene i Horizontes, og blant aleneforsørgere var disse avhengig av andre inntekter eller arbeid ved siden av. Uforutsigbarhet i når lønnen utbetales bygger opp om avhengigheten av andre inntektskilder, som diskutert i kapittel 5.

Stolthet og martyrium

Jefa (sjef, f), eller *jefecita*⁸² er tiltaleformer mellom kvinnene i kunsthåndverksorganisasjonen som speiler stolthet og respekt mellom dem. Utsagn som "er du kvinne eller?" brukes også som en oppfordring om å være dyktig, utholdene, arbeidsom. Refleksjoner rundt rollen som kvinne og kone innehar en form for stolthet og evne til å "heve seg over" mannen: der kvinner fremstår som flittigere, mer tillitsverdige og ansvarsfulle⁸³. Det fremheves hvordan kvinner gjør flere arbeidsoppgaver hver dag enn mannen, og at en mann er ute av stand til å ta vare på seg selv om kvinnen skulle overlate ham sine oppgaver. Samtidig knyttes livet som kvinne til en form for uunngåelige plikter og kvaler. Når man gifter seg består livet av å vaske og lage mat, gjøre hva mannen forlanger, ble jeg forklart gjentatte ganger. "Å være kvinne er et martyrium. Han forlanger alt perfekt, men går selv på fotballbanen og kommer full hjem. Mannen kan lett finne en ny kvinne og du blir værende igjen; Ikke gift deg", var den klare oppfordringen. Dette inntrykket gir resonans i Valderrama og Escalante samtaler med quechua- talende kvinner i Peru om forskjeller mellom kjønnene. "Ikke forhast deg med ekteskapet. Du er ikke som kjøttet som kan råtne. Når du først er gift, vil du ikke ha friheten som en enslig. Men være ved ovnen dag etter dag, og forberede mat" (1997: 157, min oversettelse). "Mannen rister sin poncho og drar. Kvinnen blir igjen med sin plikt" (1997: 158, min oversettelse). Ansvar og stabilitet er kvaliteter som karakteriserer kvinne-idealet. I antropologenes beretninger legges det stadig vekt på at kvinnen må *holde ut*, og "glemme sitt sinne". Her kan en også trekke paralleller til Melhuus beskrivelser av lidelse som opphøyet dyd. Det følgende utsagnet kan virke som illustrasjon også til den neste etnografiske beskrivelsen: "Kvinnen er husets grunnmur. Aldri bør hun reise lett derifra. Hun lever rettskaffent og rasjonelt. Når det finnes (..), og når det ikke finnes. Når hun blir slått, og når hun ikke blir slått" (Valerrama og Escalante 1997: 163, min oversettelse).

⁸² Endelsen -cita viser til "lille" i feminin form. Brukes for å vise nærhet og omsorg til den omtalte.

⁸³ Jamfør organisasjonens presentasjon overfor pressen i 1.kapittel (s 39- 40), og diskusjon om lederegenskaper og "selvtillit som kvinne" i kapittel 4 (s 87- 88)

En krem for alle

En dag kommer en ung jente på jobb med blått øye og er hoven i halve ansiktet. Hun forklarer hvordan en jente- gjeng overfalt henne på gaten, uprovosert. Selv mistenker hun at årsaken er sjalusi for hennes nye kjæreste. Etter å ha diskutert saken og omfanget av skaden, sier hun at hun ikke vil gå til legen, men har funnet en krem som virker. "Ja, den kremen er bra" sier en annen av kvinnene. "Både hevelse og blåfarge forsvinner på 1-2-3". Jeg spør om hvem som har slått henne tidligere, og hun svarer navnet på kjæresten, "såklart", før en tredje kvinner kommer og drar kjensel på kremen. "Den er dyr, koster 80 bolivianos, men den er verdt det" er hennes reaksjon. "Så når mannen min slår meg, bruker jeg den, og slipper og gå rundt blå i mange dager".

Sammensatte forestillinger

Hittil har vi sett hvordan rettfærdig handel- organisasjonen bruker vestlige kvinne-idealene i sin promosjonsvirksomhet. Videoen som vises alle kunder ved besøk til kontoret, legger vekt på selvtillitsoppbygging, økonomisk selvstendighet og gründervirksomhet for produsentene, hvorav over 80% er kvinner. Samtidig er *urfolkskvinnen* sentral, og hennes håndarbeid knyttes til lange tradisjoner, mens organisasjonens praksiser uttrykker "naturlig demokrati" i tråd med den forestilte *noble savage*⁸⁴. Organisasjonsledelsen viser høy kompetanse i å kommunisere med utenlandske klienter, og legger vekt på de "riktige" stedene i forhold kundenes kulturelle forestillinger. Viktig her er synet på feminisme (økonomisk selvstendighet, egen identitet), utvikling (økt velstand gjennom "riktig" bruk av markedet) og autenticitet (vestlig lengsel etter den "opprinnelige", miljøvennlige livsstil).

De "tradisjonelle" kjønnsrollene utgjør en betydningsfull komponent i produsentenes arbeidssituasjon. At arbeidet foregår i hjemmet er av stor betydning, og sees som svært positivt, da produsentene kan ta seg av barn og regulere selv når de arbeider i forhold til andre oppgaver. Organisasjonen viser forståelse for hennes forpliktelser og (kvinne) rolle, samtidig som de forutsetter at kunsthåndverket står i en særstilling: det må følge gitte frister og kvalitetskrav. Her viser organisasjonen til profesjonalitet og markedsprinsipper, som diskutert i kapittel 4. Like fullt beror produksjonen på produsentenes uformelle nettverk som hjelper til i perioder med

⁸⁴ Kalland (2003) forklarer den "noble ville" som en vestlig myte om den økologisk bærekraftige og "opprinnelige" livsstil, ofte tillagt urbefolkningsgrupper. Etter hans syn skapes disse forestillingene som en kritikk mot det industrialiserte kapitalistiske samfunnet, og må forstås som kritiske refleksjoner heller enn beskrivende for urfolks levevis.

mye arbeidspress, eller når de venter på lønninger. Da kvinnerollen innebærer mange tidkrevende oppgaver i husholdet, blir hennes lønnsinntekter ofte sett som ekstra, med mannens lønn som hovedinntekter. Slik er det også med arbeidet i Horizontes: enda langt fra alle har en mann som bidrar økonomisk, er de fleste avhengig av andre inntektskilder i perioder det er lite å gjøre, eller det tar lang tid før lønnen kommer.

Horizontes bruk av "tradisjonelle roller" står likevel ikke i veien for å utfordre sider ved dem. Gjennom utbredt møtevirksomhet søker organisasjonen å øke medlemmenes kompetanse og eierforhold til organisasjonen. Kvinner oppfordres til å ta ordet, og dette kan være en utfordring da mange er vegrer seg for å tale i offentlige forsamlinger. Det utøves også stort press om å ta på seg verv, noe som kan settes i forbindelse med andinske politiske praksiser, men da med menn i hovedrollene. For stort press kan imidlertid være til hinder for styrking av medlemmenes selvtillit om de må ta på seg oppgaver de ikke føler seg trygge på.

I medlemmenes egne refleksjoner og samtaler om kvinne- mann- forhold kan man lett finne sammen i lignende erfaringer eller utfordringer. Å tiltale hverandre som "sjef" og påpeke kvinners overlegenhet kan bygge opp om stolthet og anerkjennelse av eget arbeid. Samtidig blir noen kjensgjerninger tatt mer for gitt: At menn slår fordømmes, samtidig som det til en viss grad inngår i livets harde fakta.

Kvinnens arbeid og uformell sektor

En kan vanskelig skrive om kvinners arbeid og økonomiske strategier uten å komme innom den såkalte uformelle sektoren. Begrepet er vanskelig å fange i sin helhet, enda det går igjen i svært mange studier om kvinner, økonomi og utvikling (se Sethuraman 1998, REMTE 2004, Lazar 2002, Benería and Roldán 1987, Kabeer 2008). Blant forsøkene på å beskrive dette komplekse feltet går det igjen et fokus på såkalt "uregulert arbeid", småskalaproduksjon, selvstendig næringsaktivitet og familiebasert arbeid. En studie utført av REMTE⁸⁵ karakteriserer El Alto som Bolivias fattigste by⁸⁶, men samtidig en viktig bidragsyter til landets brutto nasjonalprodukt⁸⁷.

⁸⁵ Red de Mujeres y Economía. (Boliviansk nettverk for studier av kvinner og økonomi) (www.remtebolivia.org)

⁸⁶ Ifølge Pérez de Castañón (2003 i REMTE 2004) lå 72,9% av byens befolkningen under fattigdomsgrensen. 46,7% befant seg i følge forfatteren på et moderat fattigdomsnivå, mens 25,7% levde i ekstrem fattigdom og kun 13% av befolkningen fikk oppfylt sine basisbehov (REMTE 2004: 40)

Handel er byens viktigste økonomiske aktivitet, og her er kvinner aktive og synlige aktører, ikke minst i byens faste utendørs markeder. Både REMTEs studie (2004) og Benería og Roldán (1987) legger vekt på kvinner som overveiende representert i uformell økonomisk aktivitet, og at disse samtidig scorer høyest når det gjelder analfabetisme, lav utdanning og inntekter. Et økt fokus på kvinners stilling som dobbelt- arbeidende med ansvar for hjem og barnas velferd i tillegg til de lavest betalte lønnsyrkene, ligger i stor grad bak frivillige organisasjoners kvinne- fokus i 1990- 00- årene⁸⁸. Internasjonalt fokus på kvinne- empowerment utgjør en betydelig del av Horizontes markedspotensiale, som organisasjonen selv understreker. "Vi selger fordi det er håndstrikket av kvinner. Om vi hadde gått over til maskinelt produsert ville vi mistet kundene våre", forklarte en av de ansatte etter et produksjonsmøte. I andre sammenhenger gir organisasjonen uttrykk for å være lei andre institusjoners bruk av dem til å skaffe finansiering. Siden de er en kvinne-organisasjon får de lettere støtte til arrangementer, handels- messer og lignende. Dette tatt i betraktning, er likevel ikke alle enig i den klare sammenhengen mellom uformell økonomisk aktivitet, kvinner og marginalisering. Cecilie Ødegaards studie av kvinnelige handelsfolk ved en *feria* (utendørs marked) i Peru, peker på kvinners sterke posisjon som nettopp handelsfolk i Andes (Ødegaard 2006). Dette setter hun i sammenheng med deres historiske rolle i handel og bytte- praksiser (ibid). Hennes erfaring tilsier at denne typen arbeid spenner fra knapp overlevelse til akkumulering og del- formalisering av arbeidet.

Som flere forfattere har påpekt, bygger og utfyller den "formelle" og "uformelle" økonomien på hverandre på en slik måte at det er svært vanskelig å sette klare skillelinjer mellom dem (Kabeer 2008, Benería and Roldán 1987, Lazar 2002, Ødegaard 2006). Kleskjeder bruker i Benería og Roldáns studie underleverandører med hjemme- arbeidende kvinner som kilde til svært billig arbeidskraft (ibid). På denne måten knyttes den globale økonomien til en marginalisert gruppe med svært liten påvirkningskraft for sin arbeidssituasjon. I Benería og Roldáns syn ligger kjønnsideologier der kvinnens plass er i hjemmet, og hennes inntekt

⁸⁷ I 1992 bidro byen med 130 mill dollar til landets BNP, mens La Paz til sammenligning bidro med 87 mill dollar (REMTE 2004:41)

⁸⁸ Jamfør debatt i kapittel 2

som "supplerende" (lav) til grunn for nye undertrykkelsesmekanismer i den globaliserte økonomien.

Solidarisk økonomi- med utspring i den uformelle sektoren

Den peruanske økonomen Humberto Ortiz Roca forklarer hvordan solidarisk økonomi har utspring i den såkalte "folkelige økonomien" (*economía popular*) (foredrag 11.5.07). Han motsetter seg begrepet "uformell økonomi", som han setter i forbindelse med nyliberalistisk logikk. I stedet legger han vekt på alternative økonomiske rasjonaliteter, der å oppfylle basis- behov for seg og sine familier står i fokus, ikke å akkumulere kapital. Det er i følge Ortiz dette som får mennesker til å finne alternative arbeid og inntektskilder, og måter å overleve på når de er presset ut av arbeidsmarkedet. Den "folkelige økonomien" følger ikke nødvendigvis solidariske prinsipper, men flere begynner å se hvordan hele lokalsamfunn drar nytte av å arbeide sammen. Her oppstår solidarisk økonomi, hvor grunnverdien er *arbeid* i motsetning til den nyliberale logikken med kapital som hovedverdi. Ortiz oppfordrer til et "vidt syn" på økonomien, som verdsetter arbeid i huset, med jorden, eller med salg. Samarbeid (*cooperación*) er faktoren som skiller solidarisk økonomi fra andre deler av den folkelige økonomien, hvor det har sitt utspring.

Horizontes` virksomhet bygger i stor grad på disse prinsippene. Ikke bare er deres medlemmer mennesker på utsiden eller i ytterkanten av det formelle arbeidsmarkedet. De beror også på et utstrakt samarbeid. Produsentene er delt inn i grupper som fullt og helt avhenger av fellesskapets arbeidsinnsats for sitt eget utbytte, som diskusjonene i kapittel 4 og 5 utdyper. Samarbeid med utenlandske promotører og verdensbutikker legger både det materielle og ideologiske grunnlaget for den kommersielle virksomheten. Men i kjølvannet av det sterke fokuset på samarbeid ser vi sårbarheten til produsentene, som fortsatt er avhengige av ektefeller, familie og venne- nettverk for sin økonomiske overlevelse. Kjønn spiller her en avgjørende rolle, da kvinnerollen med base i hjemme- arbeid er produksjonens bærebjelke.

Overlevelse eller empowerment? Avsluttende merknader

Empowerment av kvinner står sentralt i Horizontes arbeid, som organisasjonslederen tydeliggjorde for de nordamerikanske besøkende i gruppen "Amerikas søstre". I fremstillingen trekkes det klare linjer til fra andinske kvinners arbeid, sosiale organisering og markedsstrategier til vestlige forestillinger om kvinnefrigjøring og økonomisk utvikling. Organisasjonslederen fungerer selv som en legemliggjøring av "den selvlagde person", med hjerte for andre med lignende utfordringer som henne selv. Erfaringer og refleksjoner fra organisasjonens medlemmer i dagliglivet, viser likevel at bemyndiggjørelse er svært komplekst. Mange beskriver fortsatt livet som kvinne som "å ofre seg" for andres behov. Praksiser med hyppige møter og sterke oppfordringer til å ta ordet og påta seg ulike verv, kan bygge opp om kompetanse og selvtillit. På den annen side fører det med seg ekstra arbeidsbyrder for kvinnene, samt fare for dårligere selvtillit om en presses til verv hvor en ikke kjenner seg kompetent. Jeg har i dette kapitlet vist hvordan den "tradisjonelle" kvinnerollen fortsatt er aktuell som base for organisasjonens arbeid, og dilemmaene som oppstår i møte med "markedslogikk". Usikkerhet blant produsentene for når og hvor mye lønn som kommer, gjør at mønsteret med kvinners arbeid som "supplerende" blir opprettholdt, og en er avhengig av tilleggsinntekter. Dette utgjør muligens den største utfordringen til empowerment-potensialet. Like fullt er Horizontes en organisasjon som er vokst frem av kvinners egne initiativ til å ta i bruk mulighetene som finnes i rommet mellom de "uformelle" og "formelle" økonomiske sfærer. Et utstrakt samarbeid og nyttegjøring av sosiale nettverk skaper økonomiske muligheter i en kontekst der fast arbeid er svært vanskelig tilgjengelig. Økonomene Ortiz Roca og Razeto beskriver slike initiativ som solidarisk økonomi, hvor arbeid og basis- behov står i sentrum og skiller seg fra nyliberalistiske praksiser med vekt på finansiell fortjeneste.

I den vanskelige økonomiske situasjonen for svært mange kvinner (og menn) i El Alto kan Horizontes gi muligheter gjennom organisering, opplæring og være et springbrett til bedre økonomiske utsikter. Sårbarheten er der imidlertid fortsatt. I intervju med strikkelærer Cornelia, som har vært med organisasjonen fra begynnelsen av, understreker hun at kunsthåndverk tradisjonelt er hånd- til - munn- arbeid, med lite oppsparingspotensiale. Arbeidet i Horizontes har likevel hjulpet

mange kvinner, hvorav flere dyktige håndverkere har startet egne eksport- bedrifter etter opplæring og erfaringer i organisasjonen.

7. Avrundingskapittel

Til sist i denne oppgaven vil jeg forsøke å samle noen av trådene mellom ulike tema, og konkretisere mine hovedargumenter. Jeg har gjennom studiet av sosiale relasjoner og samhandling i en rettferdig handel organisasjon ønsket å bidra til forståelsen av de mange *meningsnyansene* i dette arbeidet. Oppgaven har størst fokus på produsentene og forholdene innad i rettferdig handel- organisasjonen. Gjennom studiet av denne samhandlingen ønsker jeg også å favne møtene mellom diskurser som strekker seg ut over situasjonen der og da. Inndelingen i tre meningskontekster er et forsøk på å tydeliggjøre ulike tilnærminger til fenomenet rettferdig handel. Det globale samarbeidet mellom "bevisste konsumenter" i Nord, og arbeidstakerne i Sør beror på ulike livsopplevelser og erfaringsbakgrunner. I kommunikasjonen mellom de ulike partene oppstår likevel et "felles språk" der det vektlegges likeverd, åpenhet, deltakende demokrati og endring av strukturelle maktforhold. Jeg har i løpet av oppgaven forsøkt å belyse dette språket, gjennom synsvinklene til utenlandske promotører, langtidsansatte i Horizontes og ferske produsenter. Forestillinger om markedet preges av varierte sosiale og kulturelle kontekster som kommuniseres på ulikt vis mellom aktørene. Jeg har gjennom varierte eksempler utdypet de ulike forståelsene og tidvis motstridende tilnærmingene til økonomi og markedspraksis. Avslutningsvis vil jeg trekke frem tre illustrasjoner som kan tydeliggjøre den flerdimensjonale kommunikasjonen og endring av meningsaspekter.

Deltakelse

Fra venstreradikale kritikere av økonomisk globalisering til frivillige organisasjoner, sosiale bevegelser og endog statlig politikk har *deltakelse* stått sentralt som virkemiddel til å bekjempe fattigdom. I andre kapittel i denne oppgaven viser jeg gjennom to empiriske eksempler svært ulike tilnærminger til "fattigdomsbekjempelse gjennom deltakelse". På møtet mellom et donor fond og frivillige og interesse- organisasjoner forstås deltakelse som at "de fattige" *blir hørt* gjennom representanter for organisasjonene. Det vektlegges hvordan "de fattige" må ta egne initiativ til å bedre sin situasjon, men donororganisasjonen kan støtte opp om og tilrettelegge forsøk på å bli inkludert i markedet (hvor veien ut av fattigdom sies å

ligge). I eksempelet fra folkemøtet om det nye grunnlovskastet står også bolivianernes deltakelse i diskusjonene sentralt, om enn på andre premisser. Arrangementet er åpent, og heller enn å diskutere "de fattige" stiller debattantene direkte spørsmål og kommer med angrep på manglende ansvar fra staten. Eksemplene viser svært ulike resultater av den samme politiske ideen; gjennom aktiv involvering fra *dem det gjelder* kan en reform formes og få legitimitet til å bli vellykket. Premissene for denne involveringen er imidlertid av essensiell betydning, og gis vidt forskjellige utslag i de to eksemplene. Deltakelse har som tidligere diskutert en referanseramme i Andes som går langt utenfor hvordan begrepet forstås i den vestlige politiske tradisjonen. Konstruksjon av veier, skoler, samfunnshus etc utføres i stor skala av lokalsamfunn med demokratisk valgte ledere utenfor det statlige politiske rammeverket. Gjennom å vise aktivt engasjement og offer for lokalsamfunnet en er del av får den enkelte også nytte godt av sosial anerkjennelse og støtte i vanskelige situasjoner. I denne oppgaven viser jeg hvordan rettferdig handel-organisasjonen Horizontes tar i bruk mulighetene en flertydig forståelse av deltakelse gir: internt så vel som internasjonalt. Gjennom å komme kundenes bilde av "de fattige" i møte og vise seg som disses representanter når organisasjonen sitt marked. Som normen i tidens utviklingspolitikk viser de initiativ og tar i bruk markedets muligheter. Andinske demokratipraksiser blir presentert i overensstemmelse med bildet av den "aktive og tradisjonsrike fattige". Organiseringen av Horizontes er på den annen side tett knyttet til medlemmenes forståelse av hvilke plikter og rettigheter en har som medlem i et lokalsamfunn. Aktiv deltakelse på dugnader, møter, feiringer og når organisasjonen har spesielle behov er en forutsetning for fullverdig medlemskap, som jeg har vist flere eksempler på i oppgaven. På denne måten ser vi hvordan kunsthåndverksorganisasjonen kommuniserer ulike meningsnyanser av "den samme" kjerneverdien til ulike aktører.

Kvinner

Kjønn er et annet viktig tema som kommuniseres på flere ulike plan i rettferdig handel- arbeidet. Som sjette kapittel går særlig inn på, bygger organisasjonen sin identitet på å selge håndlagde produkter fra urfolkskvinner. Her kommer en i møte vestlige feministiske diskurser med aktive økonomiske subjekter som styrker sin

selvstendighet gjennom kreativ bruk av markedet. Kjønnroller spiller også en viktig rolle i organisasjonens arbeid, da en appellerer til kvinners muligheter for å arbeide *hjemmefra* der de samtidig kan ta seg av små barn og andre "tradisjonelle" kvinneoppgaver. Måten lønnsutbetalinger blir organisert på, med høy grad av uvisshet (når og hvor mye) fordrer også at kvinnene har et utbredt sosialt nettverk som kan hjelpe hverandre i vanskelige tider. Da ivaretakelsen av disse sosiale nettverksrelasjonene igjen er tidkrevende kan det oppstå konflikter mellom produsenter og organisasjonen. Krav om at "arbeidet må gå foran" representerer et brudd med forståelsen for den "tradisjonelle" kvinnens oppgaver, som balanserer mellom ulike hensyn til familie, venner, betalt eller ubetalt arbeid. Horizontes bruker på denne måten både en andinsk forståelse av kvinnens stilling som basis for sin produksjon, samtidig som de utfordrer denne rollen på flere vis. I tredje kapittel viser jeg hvordan møtevirksomhet innebærer krav om å komme med uttalelser og påta seg ulike ansvarsoppgaver som på denne måten utvider forståelsen av en kvinnes oppgaver. Kjønn kommuniseres på ulike måter internt i organisasjonen og til kunder, men stolthet og evne til å "heve seg over" mannlig inkompetanse og maktmisbruk, går igjen. Dette står likevel ikke i motsetning til å godta "harde fakta" om hvordan livet som kvinne innebærer hardt arbeid og offer. Som jeg har vist er kvinne- identitet et svært viktig element i rettferdig handel- organisasjonens arbeid, og trekker på svært varierte forståelser og levde erfaringer.

Fellesskap

Jeg opplever at ønsker og ideer om fellesskap ligger i bunnen av rettferdig handel-samarbeidet. Fra protesten mot det "egoistiske markedet" til produsentkvinnenes ivaretakelse av felles interesser, og nettverket av organisasjoner som bekjenner seg til en solidarisk økonomi. Hvilke fellesskap, og hva disse skal innebære er det imidlertid store variasjoner i. Oppgaven gir mange illustrasjoner på hvilken rolle fellesskap spiller i Horizontes arbeid: Fra skapelsen av Horizontes som en "familie" til promotør Julias ønske om å overbringe bolivianske "hverdagshistorier" til de britiske kundene. Eller produsentgruppen Estrellitas` felles front i uenighetene rundt deres lønnsutbetaling. Oppgaven diskuterer hvordan ulike fellesskap skapes og opprettholdes, eller splittes og brytes ned, som i perioder med venting på lønn og

interne konflikter. Balansen mellom tillit og mistillit, og fokus på individorienterte versus fellesskapsbaserte løsninger er i stadig forhandling. Interne spenninger til tross fungerer Horizontes på mange vis som et knutepunkt, i kommunikasjonen mellom ulike perspektiver på rettferdig handel. Organisasjonen står i forhold til lokale myndigheter, som møtet med ordføreren i første kapittel viser. Der forfekter de småbedrifter og produsenter i byen El Alto, og viser seg som et eksempel til etterfølgelse for dem som strever med å komme opp og frem. Åpenhet er et sterkt ideal i organisasjonen, i likhet med den internasjonale fair trade- diskursen. Dette viser seg ikke bare i form av imøtekommenhet til forskere og frivillige, men også i de mange møtene med bolivianske entreprenører, håndverkere og bønder som vil lære av deres erfaringer. Flere kommer fra andre deler av landet for å snakke med ledelsen om deres arbeid, og hvordan oppnå kontakt og bli sertifisert innenfor rettferdig handel- systemet. I tillegg har jeg nevnt møtene i regionale fora for rettferdig handel som en arena for å utveksle erfaringer og bygge allianser. Jeg har vist hvordan sentrale aktører i organisasjonen behersker flere diskurser knyttet til rettferdig handel- arbeidet, og veksler samt "oversetter" mellom disse. På den ene siden krysser denne praksisen grenser og skaper nye fellesskap; eksempelvis når kunder får møte produsenter og lære deler av hverandres virkeligheter å kjenne. Samtidig er det store skilnader på *hvem* som kjenner den "internasjonale diskursen" og den større meningskonteksten for rettferdig handel. Dette skaper etter min mening interne skillelinjer i organisasjonen og ulike rammer for handlingsrom mellom produsenter, ansatte og ledere. Fellesskapsverdier er en viktig del av Horizontes arbeid, men kommuniseres på ulike måter som også dekker over interne maktforhold.

Motstand og videreføring av nyliberalisme

Som jeg har vist i denne oppgaven kan rettferdig handel- initiativ i Bolivia settes i sammenheng med den økonomiske krisen på slutten av 1980- tallet. Som svar på de store utfordringene mange arbeidsledige migranter møtte, valgte noen å forme foreninger og lag der de lærte hverandre opp, delte kunnskaper og laget felles markedsstrategier. Kunnskapsdeling, og fokus på menneskelige ressurser er også en protest mot det mange opplever som et konkurransepreget nyliberalt marked uten

rom for menneskelige hensyn. Møter med lignende grupperinger i både Latin-Amerika og globalt har styrket og samkjørt kritikken mot den nyliberalistiske økonomiske modellen. Samtidig skapes solidarisk økonomi og rettferdig handel i krysningen mellom ulike tankesett: i Bolivia er det fokus på andinske praksiser med resiprositet og demokrati i høysete. Skapelsen skjer i kontrast til det "individfokuserte" og "upersonlige" konvensjonelle markedet med vekt på profitt, og uten hensyn arbeidsforhold eller miljø. Den nyliberale forståelsen av "marked" er likevel ikke fraværende. Fokus på gode arbeidsforhold og økologi er i stor grad rettet *utover* som en måte å selge internasjonalt på. "Bærekraftig livsstil" er ikke på samme måte del av de bolivianske aktørenes forbruksmønster. Informasjon om ulike livs- og arbeidsforhold står sentralt i rettferdig handel- relasjonen, men gjelder i mindre grad produsentenes informasjon om konsumentene enn omvendt. Min erfaring var at produsentene kjente svært lite til hvor produktene skulle, om leveforhold i Europa eller hva rettferdig handel der står for. I det store og hele er konsumentenes interesse for rettferdig handel- produkter det avgjørende. Identitet (som bruken av "urfolk" og "kvinner") gjøres til en økonomisk ressurs som kan bekrefte og berøre kunden. På denne måten videreføres viktige nyliberalistiske prinsipper der den enkelte gjennom bruk av markedet selv står ansvarlig for egen velferd. Det er verdt å merke seg fraværet av krav til staten: Produsentene har verken syke- eller pensjonsforsikring gjennom organisasjonen (med unntak av de kontoransatte), men det finnes heller ikke noen forventning om dette. I rettferdig handel- forholdet blir velferd gjort til del av det økonomiske forholdet, uten å adressere staten. Likevel kan bevegelsen for solidarisk økonomi og rettferdig handels arbeid med store sosiale utfordringer bidra positivt og til et større fokus på dette, som igjen kan spres⁸⁹. Samarbeidet mellom det globale Nord og Sør krysser som vi har sett ulike motivasjoner og virkelighetsforståelser. De ulike perspektivene reflekterer også forskjellene i muligheter og materiell velstand. Rettferdighet blir i denne konteksten et meget stort ord, som på ingen måte kan tas for gitt. Jeg mener "rettferdig handel"- merkelappen inneholder mange ulike prosjekter, der vestlig markedskritikk, utarbeidelsen av en solidarisk økonomi, og knapp

⁸⁹ Bevegelsen for solidarisk økonomi i Bolivia har som ett av sine mål å få regjeringen til å inkludere "solidarisk økonomi og rettferdig handel i statens praksiser" (Plataforma Multisectoral de Promoción de la Economía Solidaria y Comercio Justo de Bolivia 2007)

økonomisk overlevelse inngår blant flere. Samarbeidet innehar store utfordringer i å møte og reflektere disse forskjellige virkelighetene og ønskene. Jeg håper å ha bidratt til et mer nyansert blikk på lagene av mening, samspill og motsetninger som rommes innen det globale samarbeidet rettferdig handel.

Strikkemøte.

Utregning av lønnings skjema.

Klargjøring og parade til bydelsjubileumet.

Ordliste

Apthapi: Måltid der hver familie bringer med seg mat og deler med resten av forsamlingen. Ofte i festlige anledninger.

Artesanía: Kunsthåndverk

Asamblea Constituyente: Den grunnlovsgivende forsamlingen

Asociación: Organisasjon/ forening

Aymara: Urfolksgruppe og språk

Ayllu: Felles slektsgruppe med kollektivt eierskap til ressurser, inkludert land og teoretisk endogami (ekteskap innenfor *ayllu*). Forhold basert på resiprositet og bistand, samt rettigheter og plikter i forhold til felleseide ressurser.

Ayni: Forhold av balansert resiprositet og arbeids- utveksling

Awayo: Vevde tøyestykker som brukes til å frakte ting eller små barn på ryggen.

Bolivianos (bs): Myntenheten i Bolivia

Campesino: Bonde

Capacitación: Praktisk eller teoretisk opplæring i ulike tema og ferdigheter

Chuño: En andinsk spesialitet, frysetørrete poteter. Gjennom å utsette poteter for nattefrost og sterkt sollys over tid, fremstilles svarte eller hvite poteter med svært langt lagringspotensial.

Coca: Andinsk plante som brukes og tygges som mild stimulant

Colegio: Videregående utdanning

Compadre /comadre: Gudfar/ gudmor

Compañero/-a: Kamerat

Comunidad: Samfunn eller lokalsamfunn (engelsk *community*)

Dirigente: Leder eller styremedlem

Don/ doña: herr/ fru

Empowerment: Bemyndiggjørelse. Viser til prosesser som styrker enkeltindivid eller grupper til å utøve større kontroll over egne livsløp og muligheter.

Extranjero/-a: Utenlandsk

Feria: Utendørs marked

Figura: Figur/ Spille en rolle (eksempelvis i dans)

Fundador/-a: Stifter

Gringa/-o: Hvit person (opprinnelig referert til nordamerikanere). Kan være svært negativt ladet eller rent beskrivende, alt etter hvordan det blir brukt.

Hacienda: Storgods

Hermanos: Søsken/brødre

Indio: Indianer

Katarismo: Urfolksbevegelse fra 1970- tallet, inspirert av aymara- opprøreren Tupac Katari

Machismo: Menns dominerende posisjon og oppførsel vis- a- vis kvinners underordning

Marka: Befolkingskonsentrasjoner eller byer. Ofte brukt som referanse til aymara-samfunn

Mestizo /mestis: Person med både spanske og urfolks- røtter

Mink`a: Arbeidslag, eller tjeneste der det utveksles arbeid mellom to parter over en tidsperiode

Mit`a: Obligatorisk arbeid for staten

Mobilizar: Mobilisere. Brukes i betydning at en gruppe mennesker fysisk går sammen og demonstrerer/viser støtte til en sak

Planilla: Skjema/tabell/liste

Pollera: Skjørt bestående av mange lag (ofte i skarpe farger) brukt av kvinner i Andes

Profesor/-a: Lærer

Pueblos originarios: Opprinnelses- landsbyer

Qollasuyo: En av de fire regionene i Inka- imperiet. Brukes nå om det andinske territoriet i utstrekning fra Cuzcu i Peru gjennom Bolivia til nordlige Argentina.

Quechua: Urfolksgruppe og språk

Sindicato: Fagforening

Tarqueada: En type folklorisk dans fra Andes

Tío/-a: Onkel/ tante

Tiwanaku: Før- colombiansk arkeologisk område, i tillegg til de kulturelle forgjengerne til Inka- riket.

Wiphala: Flerfarget boliviansk urfolks- flagg, opprinnelig fra Inka- imperiet.

Yanapa: "Hjelp". Institusjon mellom nær familie der en må bistå uavhengig av gjengjeldelse

Zona: Bydel/ sone

Forkortelser

FIDA: Fondo Internacional de Desarrollo Agrícola. Det internasjonale fondet for jordbruksutvikling

FLO: Fairtrade Labelling Organization

IFAT: International Fair Trade Association

IMF: International Monetary Fund

MAS: Movimiento Al Socialismo

NGO: Non Governmental Organization (frivillig organisasjon)

MNR: Movimiento Nacional Revolucionario

RELACC: Red Latinoamericana de Comercialización Comunitaria

RENACC: Red Nacional de Comercialización Comunitaria

USAID: United States Agency for International Development

WB: Verdensbanken

WTO: Verdens Handelsorganisasjon

Vedlegg 1

Rettferdig handel standarder fra International Fair Trade Association (IFAT).

IFAT prescribes 10 standards that Fair Trade organizations must follow in their day-to-day work and carries out continuous monitoring to ensure these standards are upheld:

- **Creating opportunities for economically disadvantaged producers**
Fair Trade is a strategy for poverty alleviation and sustainable development. Its purpose is to create opportunities for producers who have been economically disadvantaged or marginalized by the conventional trading system.
- **Transparency and accountability**
Fair Trade involves transparent management and commercial relations to deal fairly and respectfully with trading partners.
- **Capacity building**
Fair Trade is a means to develop producers' independence. Fair Trade relationships provide continuity, during which producers and their marketing organizations can improve their management skills and their access to new markets.
- **Promoting Fair Trade**
Fair Trade Organizations raise awareness of Fair Trade and the possibility of greater justice in world trade. They provide their customers with information about the organization, the products, and in what conditions they are made. They use honest advertising and marketing techniques and aim for the highest standards in product quality and packing.
- **Payment of a fair price**
A fair price in the regional or local context is one that has been agreed through dialogue and participation. It covers not only the costs of production but enables production which is socially just and environmentally sound. It provides fair pay to the producers and takes into account the principle of equal pay for equal work by women and men. Fair Traders ensure prompt payment to their partners and, whenever possible, help producers with access to pre-harvest or pre-production financing.
- **Gender Equity**
Fair Trade means that women's work is properly valued and rewarded. Women are always paid for their contribution to the production process and are empowered in their organizations.
- **Working conditions**
Fair Trade means a safe and healthy working environment for producers. The participation of children (if any) does not adversely affect their well-being, security, educational requirements and need for play and conforms to the UN Convention on the Rights of the Child as well as the law and norms in the local context.
- **Child Labour**

Fair Trade Organizations respect the UN Convention on the Rights of the Child, as well as local laws and social norms in order to ensure that the participation of children in production processes of fairly traded articles (if any) does not adversely affect their well-being, security, educational requirements and need for play. Organizations working directly with informally organised producers disclose the involvement of children in production.

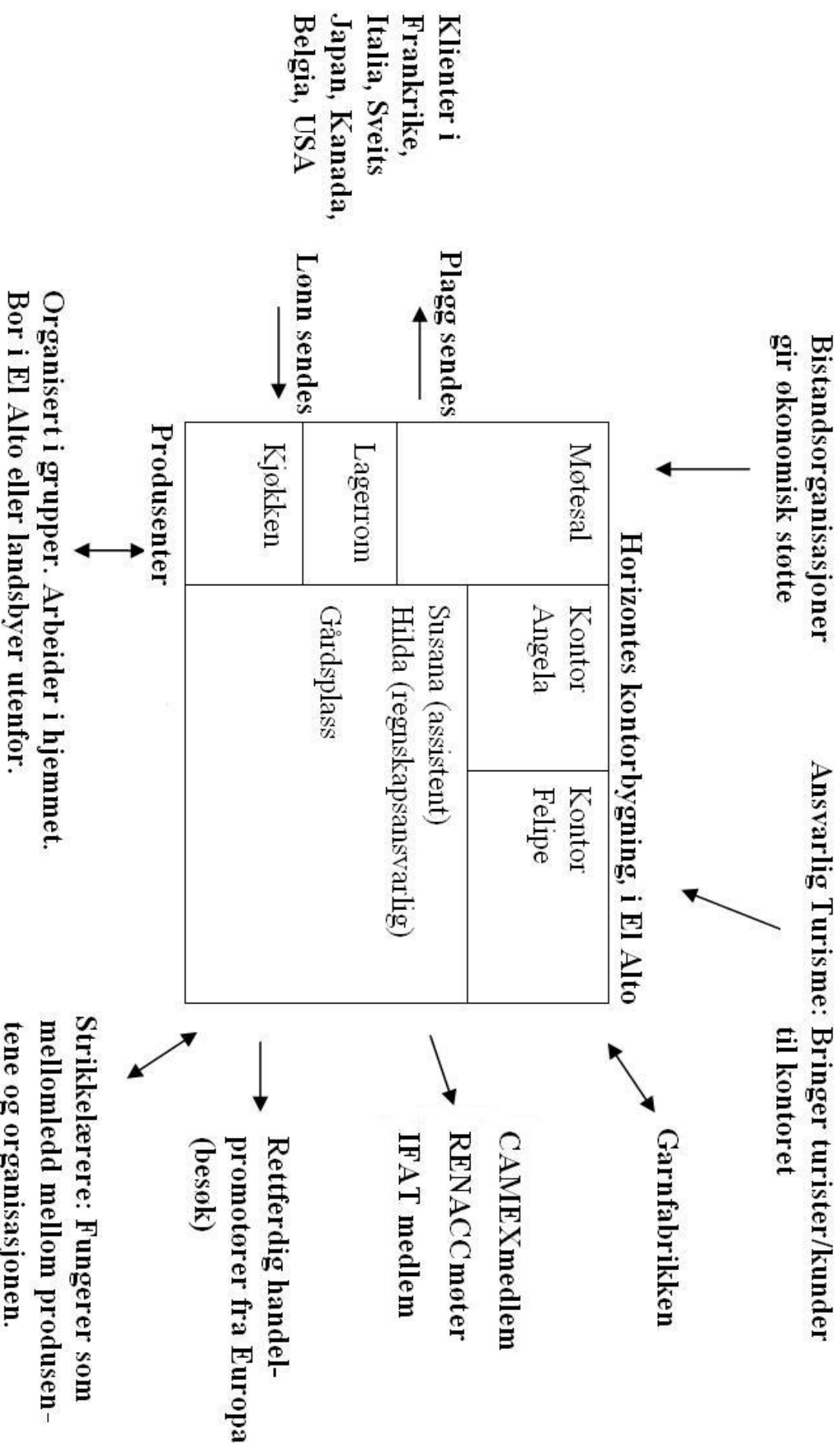
- The environment

Fair Trade actively encourages better environmental practices and the application of responsible methods of production.

- Trade Relations

Fair Trade Organizations trade with concern for the social, economic and environmental well-being of marginalized small producers and do not maximise profit at their expense. They maintain long-term relationships based on solidarity, trust and mutual respect that contribute to the promotion and growth of Fair Trade. An interest free pre payment of at least 50% is made if requested.

Se mer på www.ifat.org

Organisasjonskartet er ment som en illustrasjon på Horizontes kunsthåndverksorganisasjons medlemmer og samarbeidspartnere, og relasjonene mellom dem. Et slikt kart vil nødvendigvis forenkle, og kunne inneholdt vesentlig flere momenter og relasjonspiler. Jeg har valgt å illustrere organisasjonen på denne måten for å gi et overblikk over noen viktige strukturer. Under følger en forklaring:

Kontorbygningen ligger i en bydel av El Alto. Den er et murbygg i to etasjer bestående av en gårds plass, et lagerrom, en møtehall, kjøkken, to små kontorrom der de regnskapsansvarlige jobber, og de lagrer bøker og dokumenter. I etasjen over er det også to kontorrom der ledelsen arbeider. I tillegg har en familie på 3 et rom som bosted. Denne familien fungerer også som en sikkerhet i forhold til innbrudd, slipper folk inn og ut, vasker og deltar i organisasjonens fellesaktiviteter.

På kontoret har 5- 6 personer sitt daglige arbeid. Dette varierer noe i perioder med mye eller lite salg.

Sjef: Doña Angela. Kvinne i 50- 60årsalderen. Stifter av organisasjonen, vokst opp på landsbygden i Potosi i gruvefamilie. Alenemor med 3 barn.

Nestsjef: Felipe. Sønn av doña Angela, mann i midten av 30-årene, utdannet agronom. Delvis vokst opp i El Alto.

Assistent: Susana. Kvinne i begynnelsen av 20- årene. Delvis vokst opp i El Alto, har arbeidet i Bolivia og nabolandene siden 12- års -alderen. Tar ferdig videregående utdanning på kveldstid. Er samboer og mor til ett barn.

Regnskapsansvarlige: Hilda og Veronica. To kvinner i begynnelsen av 20-årene. Hilda er utdannet regnskapsfører og lærer opp Veronica som er under utdanning (på kveldstid). Veronica er også datter av organisasjonens president, don Fernando. Veronica blir i løpet av feltarbeidsperioden suspendert, og Hilda jobber deltid grunnet nyfødt sønn.

Friwillig: Anneli. Fransk jente på 21 år, er på utveksling gjennom en internasjonal kulturutvekslingsorganisasjon. Hun bor hjemme hos doña Angela og har allerede jobbet 6 måneder på kontoret når jeg kommer. I hovedsak sitter hun på doña Angela og Felipes kontor og arbeider mye på data.

Strikkelærere: En gruppe på 10 personer, 9 kvinner og 1 mann, har jeg kalt strikkelærere, da de av organisasjonen ble kalt konsulenter (*consultoras*), og av produsentene "lærer". Disse har i oppgave å være bindeleddet mellom *gruppene* (jeg beskriver under) og organisasjonen sentralt. Hver av dem har ansvar for 2 grupper hver. Èn eller to ganger i uken besøker de gruppene, har undervisning i design og strikketeknikk samt leverer garn, avklarer praktiske spørsmål og er ansvarlige for utbetaling av lønn når den kommer.

Gruppene: Det finnes i alt 30 grupper med ca 5 -20 personer i hver. Noen jobber med produksjon av musikkinstrumenter, noen med keramikk, men de aller fleste er kvinner som håndstrikker luer, votter, gensere og skjerf i alpukka- ull. Hver gruppe har en president, et styre og en regnskapsansvarlig. De befinner seg i El Alto eller på landsbygdene. Alderen varierer fra begynnelsen av 20-årene til slutten av 50-årene. Det er ikke uvanlig at de er aleneforsørgende mødre eller har store barne- flokker og en ektemann som arbeider ute hele dagen. Arbeidet deres foregår i hjemmet, med ukentlige interne møter.

Møter og plikter for gruppene

I tillegg til at strikkelæreren besøker gruppen ukentlig, har presidenten i hver gruppe plikt til å komme på produksjonsmøte én gang i måneden som foregår på kontoret. Der møtes gruppepresidentene, strikkelærerne og kanskje noen fra ledelsen. De diskuterer produksjonen, hvordan det går fremover, overholding av frister, interne problemer eller utfordringer samt planlegging av evt. fellesaktiviteter på kontoret.

Gruppepresidentene har videre i oppgave å komme på kontoret for å motta ordrer og garn, samt påfyll av garn og bytting av ulike farger (på vegne av hele gruppen). Det er også dem, sammen med regnskapsansvarlige som kommer for å motta gruppens lønn, som de videre fordeler blant sine medlemmer.

Det går også på rundgang mellom gruppene å komme på kontoret og lage farge, noe som kan være en arbeidsom prosess med hakking av urter, koking etc. Også vasking og klargjøring av plagg før de sendes til utlandet, går på rundgang mellom gruppene.

På *Årsmøtet* samles hele organisasjonen og diskuterer driften, ulike ansvarsområder og verv. Det som vedtas her har aller høyest autoritet i organisasjonen.

Garnfabrikken: Majoriteten av garnet som brukes til produksjonen, kjøper organisasjonen fra en boliviansk alpakkaprodusent. Denne har også hovedsete i El Alto, og er sammensatt av en rekke mindre alpaka- organisasjoner. De er ikke sertifisert av noe internasjonalt rettferdig handel- nettverk, men legger vekt på at de har en sosial base og styres etter demokratiske prinsipper. Ifølge styret er de ikke interessert i rh- sertifisering grunnet de økonomiske omkostningene. Organisasjonen har investert i garnbedriften og kjøper derfor garn til en noe billigere penge.

IFAT- nettverket: International Federation for Alternative Trade er et internasjonalt nettverk bestående av over 300 organisasjoner i over 70 land, som slutter seg til "Rettferdig handel- prinsippene", beskrevet i vedlegg 1. Medlemmene er alt fra produsentkooperativer, organisasjoner, eksportselskaper, importører, kjøpmenn og finansielle institusjoner (www.ifat.org). Håndverk, tekstiler og keramikk er viktige IFAT- produkter i tillegg til råvarer.

3 Internasjonale NGOer: Organisasjonen støttes av 3 internasjonale frivillige organisasjoner, basert i Europa.

CAMEX: Sammenslutning av bolivianske eksport- bedrifter som ønsker å bedre egne vilkår. Består av ulike undergrupper, blant annet COTEXBO som er en samling av eksporterende tekstil- bedrifter, foreninger og organisasjoner. Horizontes er medlem her. Bedriftene møtes ukentlig og planlegger møter, strategier, messer etc. USAID er også bidragsyter med leie av lokaler, deltakelse på møter, støtte av enkelte prosjekter etc.

Renacc: (Red nacional de comercio comunitario) Nasjonalt nettverk for solidarisk økonomi. Horizontes er ikke medlem, men doña Angela sitter i styret. Organisasjonen deltar på møter noen ganger i halvåret. På disse møtene treffes småprodusenter fra kooperativer, foreninger og organisasjoner innenfor mat- kaffe- tekstil- kunst og håndverk med mer. Felles er at de assosierer seg med bevegelsen for solidarisk økonomi og rettferdig handel. Det arrangeres foredrag, debatter og messer, gjerne med besøkende fra ulike latinamerikanske land. Nettverket har også vært aktivt i utarbeidelsen av en "Plattform for Solidarisk Økonomi" som skal presenteres regjeringen.

Klienter i Europa, Nord- og Sør- Amerika, Asia: Horizontes selger til klienter i mange ulike land. De aller fleste er såkalte "verdensbutikker" med fokus på rettferdig handel, men ikke alle. Japan, Canada, Colombia, Belgia, Italia, Sveits er noen av landene organisasjonen selger til. Forholdet til klientene har utviklet seg gjennom mange år, gjerne med personlige vennskapsforhold. Klientene kommer uregelmessig på besøk på kontoret, og flere ansatte i organisasjonen har fått besøke klientenes hjemland.

Ansvarlig turisme: I tillegg til eksport, selges også produkter direkte på kontoret i El Alto. Organisasjonen har kontakt med byrå for såkalt "turismo responsable" (ansvarlig turisme) som jevnlig bringer grupper av utenlandske turister til kontoret, der de får innføring i organisasjonens historie, praksiser og presentert produkter.

Det finnes "støtte- grupper" i bla Nordamerika som arrangerer turer til Bolivia og besøker organisasjonen, omtrent på samme måte som "ansvarlig turisme" beskrevet ovenfor.

Utenlandske promotører: I tilknytning til IFAT -nettverket finnes det promotører som jobber med å øke markedsandelen til rettferdig handel- produkter i sine hjemland (oftest i Europa eller Nord-Amerika). Disse har også jevnlig kontakt med organisasjonen og kommer på besøk. Promotørene formidler kontakt med nye klienter, og arrangerer verksteder om nye moter og trender for produsentene. De har

også vært medvirkende i "Fair trade fashion show" ved internasjonale designmesser i Frankrike og Italia.

Bibliografi

Albó, Xavier (1985). *Desafíos de la solidaridad Aymara*. La Paz, Cuaderno de Investigación CINCA No 25.

Albó, Xavier (1994). And from Kataristas to Miristas? The Surprising and Bold Alliance between Aymaras and Neoliberals in Bolivia. In: Van Cott, Donna Lee. *Indigenous Peoples and Democracy in Latin America*. New York : St. Martin's Press in association with the Inter-American Dialogue.

Albro, Robert (2005). "The Water is Ours, Carajo!" Deep Citizenship in Bolivia's Water War. In: Nash, June. *Social Movements. An Anthropological Reader*. Malden, MA: Blackwell Publishing Ltd.

Benería and Roldán (1987). *The Crossroads of Class and Gender. Industrial Homework, Subcontracting, and Household Dynamics in Mexico City*. Chicago: The University of Chicago Press.

Bergem, Hedvig (2008). *Fra rettferdig handel til handel med rettferdighet. En antropologisk undersøkelse av det økonomiske fenomenet Fair Trade i Norge*. Masteroppgave ved Sosialantropologisk institutt, Universitetet i Oslo, Norge.

Brysk, Allison (2000). *From Tribal Village to Global Village. Indian Rights and International Relations in Latin America*. Stanford, California: Stanford University Press.

Buckman, Greg (2004). *Globalization: Tame it or scrap it?* Dhaka: University Press.

Gill, Lesley (2000). *Teetering on the Rim: Global Restructuring, Daily Life, and the Armed Retreat of the Bolivian State*. New York: Colombia University Press.

Grimes, Kimberly M. (2005). Changing the Rules of Trade with Global Partnerships: The Fair Trade Movement. In: Nash, June. *Social Movements. An Anthropological Reader*. Malden, MA: Blackwell Publishing Ltd.

Gudemann, Stephen (2001). *The Anthropology of Economy. Community, Market and Culture*. Malden, MA: Blackwell Publishers Ltd.

Harris, Olivia (2000). *To Make the Earth Bear Fruit: Essays on Fertility, Work and Gender in Highland Bolivia*. London: Institute of Latin American Studies. University of London.

Harris, Olivia (1995). Ethnic Identity and Market Relations: Indians and Mestizos in the Andes. In: Larson and Harris. *Ethnicity, Markets, and Migration in the Andes: At the Crossroad of History and Anthropology*. Durham and London: Duke University Press.

Healy, Kevin (2001). *Llamas, Weavings, and Organic Chocolate: Multicultural Grassroot Development in the Andes and Amazon of Bolivia*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.

Hickey and Mohan (2004). *Participation From Tyranny to Transformation? Exploring New Approaches to Participation in Development*. London: ZED Books.

Kalland, Arne (2003). Anthropology and the concept `sustainability`: some reflections. In: A. Roepstorff, N. Bubandt & Kull (eds) *Imagining nature: Practices of Cosmology and Identity*. Arhus: Arhus University Press.

Kabeer, Naila (2008). *Mainstreaming Gender in the Social Protection for the Informal Economy*. London: Commonwealth Secretariat.

Kohl, Benjamin and Farthing, Linda (2006). *Impasse in Bolivia*. London: Zed Books Ltd.

Laurie and Bondi (2005). *Working the Spaces of Neoliberalism: Activism, Professionalization and Incorporation*. Malden, MA: Blackwell Publications Ltd.

Lazar, Sian (2002). *Negotiating Personhood and Building Communities in El Alto, Bolivia*. PhD dissertation, Goldsmith College, University of London.

Lazar, Sian (2007). *El Alto, Rebel City. Self and Citizenship in Andean Bolivia*. Durham and London: Duke University Press.

MacCormac, Sabine (1988). Pachacuti: Miracles, Punishments, and Last Judgment: Visionary Past and Prophetic Future in Early Colonial Peru. In: *The American Historical Review*, Vol. 93, No. 4 (Oct., 1988), pp. 960-1006. The American Historical Association.

McNeish, John Andrew (2001). *Pueblo Chico, Infierno Grande: Globalization and the Politics of Participation in Highland Bolivia*. PhD dissertation, Goldsmith College, University of London.

McNeish, John Andrew (2006). Stones on the Road: The Politics of Participation and the Generation of Crisis in Bolivia. In: *Bulletin of Latin American Research*, Vol. 25, No. 2, pp 220- 240, 2006. Malden MA: Blackwell Publishing.

McNeish, John Andrew (2008). Constitutionalism in an Insurgent State? Plurality and the rule of law in a post- crisis Bolivia. In: Banik, Dan. *Rights and Legal Empowerment in Eradicating Poverty*. Norge: Universitetet i Oslo

Melhuus (1996). Power, Value, and the Ambiguous Meanings of Gender. In: Melhuus & Stølen. *Machos, Mistresses, Madonnas. Contesting the Power of Latin American Gender Imagery*. London: Verso.

Milford, Anna (2004). *Coffee, Cooperatives and Competition: The Impact of Fair Trade*. Bergen: Christian Michelsens Institutt.

Nash, June (2005). *Social Movements. An Anthropological Reader*. Malden, MA: Blackwell Publishing Ltd.

Nicholls and Opal (2005). *Market Driven Ethical Consumption*. London: Sage Publications.

Postero, Nancy G. (2007). *Now We Are Citizens: Indigenous Politics in Postmulticultural Bolivia*. Stanford, California: Stanford University Press.

Quevedo, S. H. L. (1891). A Travellers Notes in the Calchaqui Region. In: *American Anthropologist*, Vol. 4, No. 4 (Oct., 1891), pp. 360-372. Blackwell Publishing Ltd, on behalf of the American Anthropological Association.

Red Boliviana de Mujeres Transformando la Economía (REMTE) (2004). "Participación de La Mujer en actividades de Maquila y Subcontratación en la ciudad de El Alto: Estudios de caso en Textiles, Artesanía y Joyería." In: *Cuaderno de Trabajo No. 9*. Bolivia: Central Gráfica Visual.

Rivera Cusicanqui, Silvia (1987). *Oppressed but not defeated. Peasant struggles among the Aymara and Qchechwa in Bolivia 1900- 1980*. Geneva: United Nations Research Institute for Social Development.

Sethuraman, S. V. (1998). *Gender, Informality and Poverty: A Global Review*. Washington, DC: World Bank.

Stokke, Elisa (2006). *Between ambivalence and solidarity. A study on individuals` relation to fair trade and ethical consumption regarding the human condition*. Master dissertation, Centre for Peace Studies, Faculty of Social Sciences, University of Tromsø, Norway.

Ströbele- Gregor, Juliana (1994). From *Indio* to Mestizo...to *Indio*. New Indianist Movements in Bolivia. In: Juliana Strobele- Gregor, Bert Hoffman and Andrew Holmes. *Latin American Perspectives*, Vol. 21, No. 2, Social Movements and Political Change in Latin America: 1 (Spring, 1994), pp. 106-123

Ströbele- Gregor, Juliana (1996). Culture and Political Practice of the Aymara and Quechua in Bolivia: Autonomous Forms of Modernity in the Andes. In: *Latin American Perspectives*, Vol. 23, No. 2, Ethnicity and Class in Latin America (Spring, 1996), 72- 90. Sage Publications, Inc.

Sørensen, Mads P. (2004). *Den Politiske Forbruger: i det liberale samfund*. København: Hans Reitzel Forlag.

Valderrama, Ricardo F. og Escalante, Carmen G. (1997). Ser Mujer: Warmi Kay. La Mujer en la Cultura Andina. In: Denise Y. Arnold. *Más allá del Silencio. Las Fronteras de Genero en los Andes*. La Paz, Bolivia: ILCA (Instituto de Lengua y Cultura Aymara)/CIASE.

Wallerstein, Immanuel (2004). *World System Analysis: An Introduction*. Durham, NC: Duke University Press.

Wright, Simon and McCrea, Diane (2007). *The Handbook of Organic and fair Trade Food marketing*. Oxford: Blackwell publishing Ltd.

Yashar, Deborah (1998). Contesting Citizenship: Indigenous Movements and Democracy in Latin America. In: *Comparative Politics*, Vol.31, No.1 (Oct., 1998), 23- 42. Ph.D. Program in Political Science of the City University of New York.

Zapata, Álvaro (2006). *Ciudadanía, Clase y Etnicidad: Un estudio sociológico sobre la acción colectiva en Bolivia a comienzos del siglo XXI*. Bolivia: Ediciones Yachaywasi.

Zaccaï, Edwin (2007). *Sustainable Consumption, Ecology and Fair Trade*. London: Routledge.

Ødegaard, Cecilie (2006). *A Quest for Progress: Migration, Work and Gender in the Peruvian Andes*. PhD dissertation, University of Bergen, Norway.

Andre kilder:

Centro de Estudios para el Desarrollo Laboral y Agrario (CEDLA) (2001). *Los Artesanos en El Alto*. In: Ciudad y Desarrollo No. 4. La Paz: CEDLA.

The Economist (2006), December 7. *Voting with your trolley. Can you really change the world just by buying certain foods?*

Ortiz Roca, Humberto (2007). Powerpointpresentasjon fra foredrag 11.05.2007

Plataforma Multisectorial de Promoción de la Economía Solidaria y Comercio Justo de Bolivia (2007).

Fra Internet:

Linera, Alvaro García (2004). Democracia liberal vs. democracia comunitaria.
<http://www.voltairenet.org/article122845.html#article122845>

Razeto, Luis (1996). Los Caminos de la Economía de la Solidaridad.
<http://www.trueque-marysierras.org.ar/biblioteca2.htm>

IFAT (International Fair Trade Association) hjemmesider:
www.ifat.org

FLO (Fairtrade Labelling Organization) hjemmesider:
www.fairtrade.net